ज्ञानगंगा घरोघरी

यशवंतराव चव्हाण
महाराष्ट्र
मुक्त विद्यापीठ

MA YOG (M81)
Book Code : Yog/C/502

भारतीय दर्शनशास्त्र-१

यशवंतराव चव्हाण
महाराष्ट्र मुक्त
विद्यापीठ

MA YOG M81

भारतीय दर्शनशास्त्र-१

Book code : YOG/C/502

भारतीय दर्शनशास्त्र - १

लेखक : डॉ. विजयश्रीनाथ कांची

घटक १	:	तत्त्वज्ञान संकल्पना	०१
घटक २	:	षडदर्शन - थोडक्यात ओळख व परिचय	२२
घटक ३	:	सांख्य दर्शन	४९
घटक ४	:	योग दर्शनाची तात्त्विक पार्श्वभूमी	६४

यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

कुलगुरू : प्रा. संजीव सोनवणे

आरोग्य विज्ञान विद्याशाखा परिषद

डॉ. सौ रश्मी रानडे (अध्यक्ष)
प्र.संचालक
आरोग्य विज्ञान विद्याशाखा
य.च.म.मु. विद्यापीठ, नाशिक

प्रा. संजीवनी महाले
संचालक
शिक्षणशास्त्र विद्याशाखा
य.च.म.मु. विद्यापीठ, नाशिक

डॉ माधुरी सोनवणे
प्र.संचालक व सहयोगी प्राध्यापक
कृषी विज्ञान विद्याशाखा
य.च.म.मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

डॉ सज्जन थूल
संचालक व सहयोगी प्राध्यापक
मुल्यांकन विभाग
य.च.म.मु. विद्यापीठ, नाशिक

डॉ. चेतना कामळस्कर
संचालक व सहयोगी प्राध्यापक
विज्ञान विद्याशाखा
य.च.म.मु. विद्यापीठ, नाशिक

डॉ. दत्ता गायकवाड
बी.व्ही.जी. ग्रुप,
पुणे

डॉ. गुरुनाथ पंडित
सचिव
पाटकर कॉलेज, मुंबई

डॉ. स्वरदा पिरन्नवार
डी.वाय.पाटील युनिवर्सिटी,
पुणे

डॉ. व्ही. ए. साठे
वात्सल्य ट्रस्ट, मुंबई

डॉ. संदीप डोंगरे
अष्टांग इन्स्टीट्युट,
मुंबई

लेखक

डॉ. विजयश्रीनाथ कांची
जळगाव

अनुवादक

सौ. सोनाली कुलकर्णी
श्री. हर्षल साळुंके

संपादक व अभ्यासक्रम संयोजक

डॉ सौ रश्मी रानडे
प्र. संचालक
आरोग्य विज्ञान विद्याशाखा
य. च. महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

डॉ. मधुर गवळी
शैक्षणिक समन्वयक (योग)
आरोग्य विज्ञान विद्याशाखा
य. च. महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

श्री. किशोर राठोड
शैक्षणिक समन्वयक (योग)
आरोग्य विज्ञान विद्याशाखा
य. च. महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

निर्मिती

श्री. विलास बधान
व्यवस्थापक (प्र.), ग्रंथनिर्मिती केंद्र,
यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

© २०२५, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

प्रथम प्रकाशन : एप्रिल २०२५

प्रकाशक : दिलीप भरड, कुलसचिव, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक 422 222

B24-25-16 / Vaibhav

कुलगुरूंचे मनोगत

प्रिय विद्यार्थी,

यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठाच्या 'योगशास्त्र पदव्युत्तर पदवी (एम.ए.)' शिक्षणक्रमासाठी आपण प्रवेश घेतला.राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणानुसार तयार करण्यात आलेल्या अभ्यासक्रमात आपले हार्दिक स्वागत !

भारत देशाला योगविद्येची प्राचीन परंपरा आहे. योग हा केवळ शिक्षणाचाच भाग न राहता दैनंदिन जीवनाचा भाग बनावा असा विद्यापीठाचा ध्यास आहे. योगविद्येची ही प्राचीन परंपरा आणि संस्कृती तळागाळातल्या सर्वसामान्य माणसा पर्यंत पोहोचवावी अशी विद्यापीठाची अपेक्षा आहे. अवघ्या महाराष्ट्रात यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठाचा योग शिक्षक पदविका शिक्षणक्रम सर्वश्रुत आहे. योगशिक्षक पदविकेच्या अनेक विद्यार्थ्यांना या शिक्षणक्रमातून रोजगार प्राप्त झाला आहे. त्याच बरोबर योग सेवा करून आपण समाजाचे देणे लागतो यादृष्टीने त्यांच्यात समाजसेवेची भावना वृद्धिंगत झाली आहे . शिक्षकांमध्ये आणि विद्यार्थ्यांमध्ये योगशिक्षक पदविका शिक्षणक्रमाची लोकप्रियता पाहता आणि त्याच्या अभ्यासक्रमाची मर्यादा पाहता विद्यापीठाने योग विषयात पदव्युत्तर पदवी (एम.ए.) सुरू करावी अशी बऱ्याच वर्षापासून मागणी होती. आपल्या विद्यापीठाने याबाबत पुढाकार घेऊन राज्यात प्रथमच पूर्णपणे दूरशिक्षण पद्धतीने योगशास्त्रात पदव्युत्तर पदवीसाठी शिक्षणक्रम सुरू केला आहे. या शिक्षणक्रमाची आखणी करताना आपण योग क्षेत्रातील योग साक्षरता वाढावी योगातील मूळ संकल्पना विद्यार्थ्यांपर्यंत सहजगत्या पोहोचाव्यात अशा गरजा लक्षात घेऊन अभ्यासक्रमाचा आशय ठरवलेला आहे. पूर्व व पश्चात वैदिक कालखंडापासून ते आधुनिक काळापर्यंत योगशास्त्राची झालेली वाटचाल आणि यापुढेही त्याच्या विस्तारित जाणाऱ्या कक्षा लक्षात घेऊन या अभ्यासक्रमाची आखणी करण्यात आली आहे. राज्य आणि राष्ट्रीय स्तरावरील विविध योग संस्थांचा, योग तज्ञ यांच्या मार्गदर्शनाखाली तयार केलेले अभ्यास साहित्य प्रत्येक स्तरावरील विद्यार्थ्याला प्रत्यक्षपणे मार्गदर्शक ठरेल.

बदलत्या जीवनशैलीनुसार योग क्रियांचा दैनंदिन जीवनामध्ये उपयोग येणाऱ्या काळाची गरज बनलेला आहे . विविध सरकारी आस्थापना, प्रशिक्षण संस्था, संरक्षण संस्था, शैक्षणिक संस्था अशा ठिकाणी योग शिक्षकांची वाढती मागणी काळाला धरूनच आहे, अशावेळी योग्य पद्धतीने योगक्रिया शिकविणारा योग शिक्षक असणे सुद्धा अपरिहार्य आहे म्हणून सर्व पैलूंनी परिपूर्ण असा प्रमाणित योग शिक्षक घडवणे योग संशोधक घडविणे आमचा उद्देश आहे.

प्रस्तावना

'योग' शब्द जितका सरळ आणि सुलभ आहे. तितकाच त्याचा अर्थ गुढ आणि विस्तृत आहे. योग शब्दाचा उपयोग अत्यंत व्यापक स्वरुपात करण्यात येतो. त्यामुळे त्याचे क्षेत्र सुद्धा विस्तृत आहे. योग हे एक दर्शनशास्त्र असले तरी आधुनिक युगात त्याचा चिकित्साशास्त्र म्हणून सुद्धा उपयोग करण्यात येत आहे. विद्यार्थ्यांमध्ये नैतिक मूल्ये रुजविणे तसेच योग क्षेत्रात नवनवीन संशोधन करून योगाकडे लोकांचा बघण्याचा दृष्टीकोन बदलण्यासाठी शैक्षणिक क्षेत्रात योगशास्त्राचा समावेश करून पदविका, पदवी, पदव्युत्तर अभ्यासक्रम सुरु करण्यात आले हे प्रशंसनीय आहे.

योग एक शाश्वत विज्ञान आहे, साधना पद्धती आहे. ब्रह्माद्वारा निर्दिष्ट, ऋषी, तपस्वी आणि दार्शनीकांनी अनुभवलेली श्रेष्ठ विद्या आहे. हे विशेष ज्ञान जीवनातील महत्वपूर्ण तथ्ये आणि भौतिक, आध्यात्मिक उन्नती उपलब्ध करुन देणारे आहे. योग असे विज्ञान आहे की ज्याच्या माध्यमातून शारीरिक, मानसिक, आध्यात्मिक, सामाजिक आणि भावनात्मक स्तरावरील उंची गाठता येते. योगाच्या माध्यामातून मनुष्य काम, क्रोध, मद, लोभ इत्यादि दुर्गुणांपासून परावृत्त होऊन श्रेष्ठ कार्य करण्यासाठी प्रवृत्त होतो. योगातील साधना पद्धतीमुळे समाधि आणि आत्म साक्षात्कार या उच्चतम अवस्थेपर्यंत पोहचू शकतो, नव्हे तर आत्म्याला स्वरुपामध्ये स्थित करुन कैवल्यावस्थेपर्यंत पोहचविणे हाच योगाचा उद्देश आहे. याच उद्देशाने अनेक प्राचीन ग्रंथ आणि दर्शनशास्त्राची निर्मिती करण्यात आली या ग्रंथांमध्ये योगाचे विवेचन केलेले आढळून येते. आधुनिक युगात योगाकडे बघण्याच्या दृष्टीकोन बदलला असला तरी योगशास्त्राची सैधांतिक पार्श्वभूमी विद्यार्थ्यांना माहीत असणे आवश्यक आहे. त्या अनुषंगानेच एम.ए. योग या अभ्यासक्रमातील ‘भारतीय दर्शनशास्त्र’ हा विषय तयार करण्यात आलेला आहे. या विषयाच्या अध्ययनातून विद्यार्थ्यांना स्वामी स्वात्माराम लिखित हठयोगप्रदीपिका आणि महर्षी घेरंड द्वारा रचित घेरंड संहिता या हठयोगाच्या ग्रंथातील विविध संकल्पना आणि योगांग यांचा संक्षिप्त परिचय होईल. पातंजल योगसूत्र या ग्रंथातील काही महत्वाच्या संकल्पना विद्यार्थ्यांना जाणून घेता येईल आणि त्यांच्या आचरणाने नैतिक आणि सामाजिक मूल्यांचा विकास घडून येण्यास मदत होईल. श्रीमद भगवद्गीता, बौद्ध दर्शन, जैन दर्शन याबरोबरच इस्लाम धर्मातील योगाचे स्वरूप जाणून घेण्यास मदत होईल. महर्षी वसिष्ठ यांच्या योगवशिष्ठ या ग्रंथातील विविध संकल्पनांवर सुद्धा या विषयाच्या माध्यमातून प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. एकूणच प्राचिन वैदिक कालखंडापासून योगशास्त्र विकसित होते गेले आणि आज आधुनिक युगात केवळ भारतातच नव्हे तर वैश्विक स्तरावर विविध देशातील लोक, जाती, धर्म, पंथ, भाषा हा भेदभाव विसरून मानवी जीवनाचा स्तर उंचावण्यासाठी आणि स्व-स्वरूपाच्या अस्तित्वाची जाणीव करून घेण्यासाठी करीत आहे. अशा परिस्थितीत, योगाच्या मूळ उद्देशाला आघात पोहोचू न देण्याची जबाबदारी स्वीकारून योगाशास्त्राची सैद्धांतिक पार्श्वभूमी जाणून घेण्यासाठी विद्यार्थ्यांना पदव्युत्तर पदवी स्तरावर ‘भारतीय दर्शनशास्त्र’ या विषयाचा अभ्यास निश्चितच उपयुक्त ठरणारा आहे.

घटक १ : तत्त्वज्ञान संकल्पना

अनुक्रमणिका

१.० उद्दिष्ट्ये
१.१ प्रस्तावना
१.२ विषय-विवेचन
१.३ सत्कार्यवाद, असत्कार्यवाद, परीणामवाद, विवर्तवाद
१.४ जीव, जगत, ईश्वर आणि ब्रह्म
१.५ प्रमा आणि प्रमाण
१.६ ख्यातीवाद
१.७ जैन, बौद्ध व चार्वाक दर्शनातील निरीश्वरवाद
१.८ सारांश
१.९ पारिभाषीक शब्द
१.१० सरावासाठी स्वाध्याय
१.११ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

१.० उद्दिष्ट्ये

हा घटक अभ्यासल्यानंतर आपण हे जाणू शकाल:

- काही सामान्य तात्विक गृहीतके
- दुखाचे मूळ कारण अविद्या
- जीव,जगत आणि ईश्वराची संकल्पना
- ज्ञानाच्या प्रमाण्यत्वाचा सिद्धांत
- सांख्यानी मानलेली यथार्थ ज्ञानाची साधने

१.१ प्रस्तावना

भारतीय तत्वज्ञानाची अशी काही समान वैशिष्ट्ये आहेत की ज्यामुळे ते इतर तात्विक दर्शनांपासून वेगळे ठरते. ती वैशिष्ट्ये खलीलप्रमाणे.

अध्यात्म : चार्वाक सोडून इतर सर्वभारतीय दर्शने हे अध्यात्मिक आहेत. जरी बौद्ध दर्शन हे शाश्वत अशा आत्म्याचे अस्तित्व नाकारत असेल तरी सुद्धा स्वतःच्या उन्नतीसाठी आणि मोक्षासाठी अध्यात्मिक साधनेचे महत्त्व सांगते. इतर दर्शने कोणत्याही संशयाशिवाय शरीर व मन यांच्यापासून वेगळ्या असलेल्या आत्म्याचे अस्तित्व मान्य करतात. आत्मा हा अमर आणि शाश्वत असून आत्म्याचे खरे स्वरूप जाणणे हेच मानवाचे अंतिम उद्दीष्ट आहे. आत्मा म्हणजे 'स्व' ला जाणणे हा भारतीय तात्विक शिकवणीचा गाभा आहे. भारतीय तत्वज्ञानात व्यक्तिनिष्ठ अनुभवाला अधिक महत्त्व दिले असून त्यापेक्षा कमी महत्त्व हे वस्तुनिष्ठ सत्याला दिले आहे. साधनेतून आत्म्याची शुद्धी करणे हे मोक्ष मिळविण्याचे एक साधन आहे. जरी पद्धती वेगळ्या असल्या तरी साध्य तेच आहे.

कर्माचा नियम : भारतीय तत्वज्ञानाचा गाभा समजला जातो. प्रत्येक कार्याला एक कारण असते आणि कारणाच्या स्वरूपावरच कार्य अवलंबून असते. जसे कडुलिंबाच्या बी पासून आंब्याचे झाड येत नाही. त्याच प्रमाणे आपण जीवनात जे जे कर्म करतो, त्याचा एक परिणाम दिसून येतो व त्या कर्माची फळे या जन्मातच किंवा पुढील जन्मात भोगावी लागतात. चार्वाक सोडून इतर सर्व भारतीय दर्शनांनी कर्माचा हा नियम मानला आहे.

पुनर्जन्म व आत्म्याचे देहांतर: चार्वाक सोडून इतर सर्व दर्शनांनी आत्म्याचे मृत्युनंतर होणारे देहांतर यावर विश्वास ठेवला आहे.

अविद्या : चार्वाक सोडून इतर सर्व भारतीय दर्शनांनी दुःखाचे मूल कारण अविद्या मानले आहे. ज्ञानाच्या अभावामुळे आपल्याला दुःख भोगावे लागते.

मोक्ष : चार्वाक सोडून इतर सर्व दर्शनांनी मोक्ष हेच मानवी जीवनाचे अंतिम ध्येय मानले आहे. अनादीकालापासून माणूस हा संसारात अडकून पुन्हा पुन्हा जन्म घेत आहे या सिद्धांतावर बरयाच भारतीय दर्शनांचा विश्वास आहे. जन्म मृत्युच्या अनादी फेरयातून म्हणजेच दुःखा पासून मुक्ती हेच मोक्ष असुन मानवाची अंतिम ध्येय आहे असे भारतीय दर्शनांनी मानले.

सृष्टीचे स्वरूप : सर्व भारतीय दर्शनांनी जग सत्य आहे असे मानले. शंकराचार्यांच्या अद्वैत वेदांतात देखील व्यवहारिक सत्ता किंवा अनुभविक जगाचे अस्तित्व मान्य केले आहे.

बुद्धिवाद: भारतीय तत्वज्ञान हे दुराग्रही किंवा अपरीक्षणात्मक नाही. कोणतेही तत्वज्ञान हे ज्ञानाच्या सिद्धांतावर किंवा ज्ञानमीमांसेवर आधारलेले असते.

नैतिकता: भारतीय दर्शन हे नैतिक मूल्यांना महत्त्व देतात. साधारणपणे वासना आणि इच्छा आकांक्षा यांना नियंत्रित करून कोणत्याही प्रकारच्या जीव हिंसेचा निषेध केला आहे.

१.२ विषय-विवेचन

अविद्या

सर्व तात्विक दार्शनिकानी, मग ती वैदीक असोत की अवैदिक (चार्वाक वगळताच!) अविद्येला सर्व वाईट गोष्टींचे स्रोत मानतात. ते विद्याच्या उलट आहे. विद्या हा शब्द संस्कृत मूळ विद या शब्दातून तून आला आहे, ज्याचा अर्थ 'जाणणे, समजणे' आहे. आपण भौतिक जग म्हणून जे काही अनुभवतो, मानसिक भावना, विचार, आनंद किंवा वेदना, चांगले किंवा वाईट - सर्व काही अज्ञानामुळे होते. हे चमकदार सूर्यावर चमकणाऱ्या दाट ढगांसारखे आहे.

अविद्येमुळे गोष्टींचे खरे स्वरूप झाकले जाते. नंतर त्याच्या मूळ अविभाजित एकात्मक स्वरुपाला ती विकृत करते आणि त्यांना अशा प्रकारे सादर करते की ते अवकाश आणि काल स्वतंत्र घटकांमध्ये स्वतंत्रपणे अस्तित्वात आहे. अज्ञानाला दोन पैलू असतात. सामान्य आणि वैयक्तिक. सार्वभौमिक स्तरावर याला 'माया' म्हणतात. माया बाह्य वास्तविकता म्हणून एकत्रितपणे अनुभवले जाते, तर अविद्या म्हणजे व्यक्तिगत आत्म्याने वैयक्तिक पातळीवर अनुभवलेला अनुभव. अविद्या स्वतंत्र 'स्व' ला भ्रमित करते, तर मायेने ब्रह्मांड 'स्व' (ब्रह्म) सूचित होतो. अविद्या किंवा माया हा एक प्रकारचा भ्रम आहे ज्यामुळे सत्याचे मूळ ऐक्य तुटते आणि त्यास ज्ञाता आणि ज्ञेय तसेच कर्ता आणि कार्य म्हणून सादर करते. या मायेच्या कार्यामुळे सर्व संवेदनशील जीव संसाराच्या जाळ्यात अडकले आहेत.

जरी अंतिम सत्य हे अद्वैत व अविभाज्य असले तरी,आपल्याला सत्य व भ्रम याचा अनुभव हा वेगवेगळया स्तरावर वेगवेगळया प्रकारे येतो,म्हणून वैयक्तिक स्तरावर व सार्वभौम स्तरावर येणारा सत्याचा अनुभव यात तफावत असू शकते. उदा. कावीळ झालेल्या व्यक्तीला पांढरया गोष्टीही पिवळ्या दिसतील. म्हणून त्याचा अनुभव हा इतरांपेक्षा वेगळा ठरतो. सत्याच्या या स्तरालाच 'प्रातिभासिक सत्य' म्हटले आहे. म्हणजे वैयाक्तिक स्तरावर अनुभवले जाणारे सत्य सार्वत्रिक स्तरावर भ्रम ठरते. हा भ्रम व्यक्तीच्या डोळ्यामध्ये उपस्थित असणाऱ्या पित्तामुळे होतो जो इतरामध्ये नाही. आणि जेव्हा तो अडथळा नाहीसा होतो तेव्हा पिवळेपणाचा भ्रमदेखील नष्ट होतो. म्हणून अज्ञानी मनुष्यावर अज्ञानाचा पगडा असल्यामुळे त्या व्यक्तीची जगाविषयी असणारी समज ही ज्ञानी व्यक्तीपेक्षा कमी असते. येथे या ठिकाणी देखील वैयक्तिक पातळीवरील अविद्याने आपली बुद्धी भ्रमित झाली आहे आणि चुकीच्या मार्गाने वास्तविकतेचा अंदाज लावला आहे. ज्ञानाच्या साहाय्याने अज्ञानाचा अंधार दूर झाल्यामुळे, व्यक्ती सत्याच्या जवळ येते. व्यावहारिक पातळीवरील सत्याला व्यवहारिक सत्य म्हटले आहे. ते सामान्य स्तरावरील सत्य होय. अशाप्रकारे जग एकत्रितपणे सर्व संवेदनशील प्राण्यांसाठी ठोस वास्तव म्हणून दिसून येते. त्यावरून हे सिद्ध होते की जे एका स्तरावर सत्य आहे ते उच्च स्तरावर अवास्तव ठरू शकते, त्यामुळे हे ही शक्य आहे की जे

आपण एकत्रितपणे सत्य जाणतो ते अधिक उच्च स्तरावर अवास्तव ठरू शकते. अद्वैत वेदांत ठामपणे मत मांडतो की, पारमार्थिक सत्तेच्या परिपूर्ण स्तरावर, विषय-द्वैताचे हे अभूतपूर्व जग आणि असंख्य वैयक्तिक वस्तूंमध्ये जगाचे असलेले विभाजन हे अवास्तविक ठरते. पुन्हा, सामूहिक स्तरावर कार्यरत मायेचा पडदा दूर केल्यावर अविकारी अशा सत्याचे ज्ञान होते.

प्रत्येक संवेदनाशील जीवात जे चैतन्य असते तो शुद्ध प्रकाश आहे. हे वेगवेगळ्या प्रमाणात अज्ञानाने व्यापलेले आहे. अज्ञानाचा पडदा जेवढा जाड तितकाच जीव हा निम्न स्तरावरील असतो, त्याची बुद्धी कमी आहे आणि त्याचे दु: ख तेवढेच मोठे. एक निर्जीव वस्तू तामसिक अविद्याच्या खूप जड थराने व्यापलेली असते. हे एक गडद अखंडित जग आहे. जसा संवेदनशील जीव उत्क्रांतीच्या मार्गावर चढतो, तसतसे अज्ञानाची अपारदर्शक म्यान अर्धव्यापी बनते. ज्ञानेंद्रियांच्या सहाय्याने अज्ञानाच्या बुरख्यातून देहभान सुरु होते आणि विषय आणि वस्तुनिष्ठ जगामध्ये समतोल आणण्याच्या प्रयत्नात बाह्य जगाशी संवाद साधण्यास सुरवात करते. देहभान अस्पष्ट करणारे स्तर भिन्न मात्रेचे असतात. तामसिक थर अभेद्य आणि पूर्णपणे अपारदर्शक आहे. तो काळ्या रंगाने दर्शवला जातो. संवेदनशील प्राण्यांमध्ये हे झोप, आळशीपणा, जडत्व, निष्क्रियता, इत्यादी म्हणून प्रकट होते. राजसिक थर तामसिक थरापेक्षा तुलनेने अर्धपारदर्शक असतो. त्याचा रंग लाल आहे. बाह्य वस्तुनिष्ठ जगाशी संबंधित विषयांचे परस्परसंवाद घडविण्यामुळे हे क्रियाकलापांचे तत्व आहे. ते गतिमान, अस्वस्थ आहे आणि सतत क्रियाकलापांमध्ये व्यस्त असते. अज्ञानाचा सात्विक थर हा सर्वांत पारदर्शक आहे. हे पांढरे किंवा पारदर्शक, आनंददायी, चकाकणारे आणि ज्ञानाचे स्वरूप आहे जे वास्तवाचे सर्वात जवळचे पैलू आहे. हे तीन मार्ग म्हणजे वैयक्तिक पातळीवर अविद्या आणि सामूहिक स्तरावर माया बनवतात. त्याला प्रकृती म्हणतात. संवेदनशील व्यक्तीची आत्मा प्रकृतीतून निर्मित अज्ञानाच्या या तीन थरांनी वेगवेगळ्या प्रमाणात झाकली जाते. अशाप्रकारे वैयक्तिक आत्मा मायाधीन म्हणजेच मायेद्वारे नियंत्रित होतो. एका टोकाला निर्जीव वस्तूंसह उत्क्रांतीच्या मध्यभागी मानवाचे वर्णन केले जाते आणि दुसऱ्या टोकाला पूर्ण चैतन्य म्हटले जाते. या चैतन्याला 'ईश्वर' म्हणतात. या आत्म्याने या शिडीवर चढतांना मायेची दुष्ट पकड हळूहळू सोडली जाते.

१.३ सत्कार्यवाद, असत्कार्यवाद, परीणामवाद, विवर्तवाद

काही दर्शनांनी ठामपणे मत मांडले की कार्य निश्चितपणे सुप्त स्वरुपात कारणात उपस्थित असतो आणि कार्य हे केवळ त्या कारणाचे सुप्त असे प्रकटीकरण आहे. अशा दृष्टीकोनाला 'सत्कार्यवाद' असे म्हणतात. येथे कारण यावर भर देण्यात आला आहे. कार्य, केवळ कारणाचे परिवर्तन म्हणून पाहिले जाते. सुवर्ण अलंकार म्हणजे केवळ सोन्याचे रूपांतरण आहे. हा केवळ स्वरुप आणि साच्यात बदल आहे आणखी काही नाही. येथे कार्याचे मूल्य वर्तन नाकारले जात

नाही; केवळ कारणे आणि परिणामांच्या साखळीतील कारणाचे महत्त्व अधोरेखित केले जाते. स्वरुपात बदल झाल्यामुळे होणाऱ्या मूल्यवर्धनास कोणीही नाकारत नाही. जरी लाकूड खुर्चीचा निमित्तकारण आहे, परंतु खुर्चीची स्वतःची वर्धित किंमत आहे. सत्याकडे प्रथम कारणाचा शोध घेऊन त्यादृष्टीने पाहणे यात अपेक्षित आहे. या मतानुसार, सर्व गोष्टीचे काहीतरी समान असे कारण एकच कारण असणे शक्य आहे, या मतानुसार कार्य हा नवीन निर्मितीचा भाग नसून तर केवळ त्याच्या कारणाचे भौतिक स्वरूपात प्रकटीकरण आहे.

दुसरीकडे, असे लोक आहेत ज्यांचा असा तर्क आहे की कार्य हे त्याच्या उपादान कारणात अधीच अस्तित्वात असत नाही. तर ते एक नवीन सुरुवात, नवीन सृजन मान्य करतात. जर कार्य आधीपासूनच कारणात अस्तित्वात असेल तर तो निर्मित किंवा परिणामीत झाला आहे, असे म्हणण्यात काही अर्थ नाही. जर घट आधीपासूनच चिकणमाती आणि धाग्यांमधे कापड आणि दुधात दही असलेले असेल तर कुंभाराने मातीपासून घट तयार होण्यासाठी स्वत: चे निरर्थक प्रयत्न का केले पाहिजे आणि त्या धाग्यांनी कापडाचा हेतू का पूर्ण करू नये आणि दुधाची चव दहीसारखी का लागत नाही, शिवाय, त्याचे उत्पादन म्हणजे निव्वळ पुनरावृत्ती असेल जे चुकीचे ठरेल. या दृष्टीकोनालाच आरंभवाद,याचाच अर्थ सृजनशीलता, नवीन सृष्टी, एपिगेनेसीस असेही म्हणतात. आपण हे लक्षात घेतले पाहिजे की कार्य हे कारणापासून भिन्न असल्या कारणाने यात कार्याला महत्त्व दिले आहे. या बदलामुळे कार्यात विशिष्ट असे गुणधर्म जे अद्वितीय आहेत आणि कमीतकमी कारणात स्पष्ट उपस्थित नाही असे दिसून येते. हे त्याच्या कारणापेक्षा वेगळे आहे आणि यासारखे कधीही एकसारखे असू शकत नाही. म्हणून कार्य हे कारणाचे परिवर्तीत रूप नाही किंवा प्रकटीकरण देखील नाही. जरी ते कारणातून उत्पन्न झाले असले तरीही, ही एक नवीन निर्मिती आहे, कार्य कारणाच्या कार्याद्वारे अस्तित्त्वात आहे. न्याय, वैशेषिक, हीनयान बौद्ध, भौतिकवादी आणि मीमांसाचे काही अनुयायी यांचा असत्कार्यवादावर विश्वास आहे. भौतिकवादानुसार स्वभावाद सत्य आहे; हीनयान बौद्ध यांचा अनित्य-परमाणूवाद किंवा क्षणभंगवाद यावर विश्वास आहे आणि न्याय-वैशेषिक आणि मीमांसा चे काही अनुयायी यांचा अनित्य-परमाणु कारणवाद यावर विश्वास आहे. आपण हे लक्षात ठेवलेच पाहिजे की असत्कार्यवाद्यानी कार्य कारण संबंध कधीच नाकारला नाही किंवा दूर केला नाही. भारतीय तत्वज्ञानाच्या प्रत्येक दर्शनात कार्याच्या निर्मितीमध्ये कारणाचे निसंदेह महत्त्व स्वीकारले आहे. सत्कार्यवादी कार्य हे केवळ कारणाचे प्रकटीकरण आहे असे मानतात, तर असत्कार्यवादी त्या कार्यास कारणाइतकेच समान महत्त्व देऊ पाहतात.

चला पुन्हा सत्कार्यवादाकडे वळूया. जर कार्य हे कारणाचे प्रकटीकरण असेल तर तो परिणाम वास्तविक रूपांतर आहे की त्या कारणाचा अवास्तव देखावा. काहीवेळा एखादी गोष्ट प्रत्यक्षात न बदलता काहीतरी दुसऱ्यासारखी दिसते. दोरी मध्ये प्रत्यक्ष बदल न होता, दोरी सापसारखा दिसू शकतो. येथे दोरी हा भ्रामक सापाचे कारण आहे. (दोरीशिवाय सापाचा भ्रम निर्माण

झाला नसता). परंतु घटाच्या बाबतीत, चिकणमातीचे परिवर्तन वास्तविक आहे. आता आपल्यासमोर दिसणारे विश्व, हे वास्तविक परिवर्तन आहे की अवास्तव व भ्रामक स्वरूप आहे? पुन्हा दोन भिन्न दृष्टीकोन आहेत. काही असे मानतात की हे जग काही प्रधान कारणांच्या वास्तविक परिवर्तनाचे परिणाम आहे. हे अत्यंत मूळ कारण आणि परिणामाच्या बरीच लांब साखळीद्वारे तयार केले गेले आहे जे काही प्राथमिक पदार्थापासून निर्मित झाले आहेत. म्हणून ज्या लोकांना असा विश्वास आहे की परिणाम म्हणजे कारणाचे वास्तविक परिवर्तन आहे त्यांना परिणामवादी (परिणाम = वास्तविक बदल) म्हणतात.

अशा प्रकारे परिणामवादी हे सत्कार्यवादी आहेत ज्यांना असे वाटते की जग हा काही प्राथमिक पदार्थांचा परिणाम आहे जे त्याचे मूळ कारण होते. सांख्य, योग आणि रामानुज परिणामवाद मानतात. पहिले कारण काय असावे - प्रत्येक गोष्टीचे कारण, आदिम पदार्थ काय होता. पुन्हा या संदर्भात भिन्न मते दिसून येतात. काहीजण मानतात की ते ब्रह्म आहे,जे या दृश्य विश्वाच्या स्वरुपात रूपांतरीत झाले. विशिष्टाद्वैतचे प्रवर्तक रामानुज हे मत मांडतात आणि परिणामी त्याच्या मतास 'ब्रह्म-परिणामावाद' म्हणतात. इतर या मताशी सहमत नाहीत. चैतन्य तत्व ब्रह्म याचे जड आणि अचेतन विश्वात रूपांतर कसे होऊ शकेल? शास्त्रामध्ये चैतन्य तत्त्वाचे वर्णन असीमित, सर्वज्ञ आणि सर्वशक्तिमान असे आढळते. मग ते स्वत:ला मर्यादित, अज्ञानी आणि सापेक्ष असलेल्या वस्तूंच्या जगात कसे प्रकटीत होते, जे या पद्धतीने विचार करतात त्यांच्या मते विश्वाचे मुख्य कारण म्हणजे ब्रह्म असू शकत नाहीत. त्याऐवजी ते प्रकृतीला प्रधान मानतात ज्यामधून हे दृश्यमान विश्व कारण आणि परिणामांच्या मालिकेत प्रकट झाले. सांख्य आणि योग या

जरा विचार करा

असत्कार्यवादात कार्यकारण संबंध नाकारला आहे काय?

नाही, तर यात कार्याचे महत्व अधोरेखित केले आहे. कोणत्याही तात्विक प्रणालीने कार्यकारण सिद्धांताचे खंडन केले नाही.

असे बरेच दार्शनिक आहेत ज्यांना असे वाटते की हे दृश्य जग खरोखर वास्तविक रूपांतर नाही परंतु ते एक मायास्वरूप आहे. या दृष्टीकोनाला 'विवर्तवाद' म्हणतात. परिणामी, ज्यांना असे वाटते की विश्व हे मायास्वरूप अवास्तव देखावा आहे त्यांना विवर्तवादी (विवर्त = अवास्तविक देखावा) म्हणतात. शून्यवादी,विज्ञानवादी आणि अद्वैत यांचा विवर्तवादावर विश्वास आहे. पहिल्या दोन शाखा या महायान बौद्ध धर्माच्या आहेत. आधीच्या शाखेनुसार सर्व काही फक्त शून्य आहे, गुण विरहीत शून्य. जग हे स्वभावत: शून्य आहे आणि परम सत्य म्हणजे धर्माचे ज्ञान आहे. म्हणूनच त्यांच्या विवार्तवादाला शून्य विवर्तवाद म्हणून ओळखले जाते. महायान बौद्ध धर्माची आणखी एक शाखा, विज्ञानवादी असे मानतात की अंतिम सत्य म्हणजे विज्ञान किंवा चैतन्य होय. हे विज्ञानच असंख्य रूपांचे जग म्हणून स्वतःला प्रकट करते. आणि विज्ञानाशिवाय दुसरे काही नाही. विषय

आणि विषयी दोन्ही खरेतर केवळ विज्ञान आहेत. म्हणूनच त्यांच्या मताला विज्ञानविवर्तवाद म्हणतात.

शंकर हा उपनिषदांचा आधार घेत अद्वैतवादाचा सर्वात महान पुरस्कर्ता आणि त्याच्या मते संपूर्ण जग केवळ भ्रम स्वरूप आहे. ब्रह्म हेच वास्तव आहे. 'ब्रह्म सत्य जगत मिथ्या, जीवो ब्रह्मैव न पर, इति अद्वैत दिंडीमा', हे त्याचे प्रसिद्ध वाक्य आहे, म्हणजे 'ब्रह्म हे एकमात्र वास्तव आहे, रूपांचे जग केवळ एक भ्रामक स्वरूप आहे आणि साक्षी स्वरूप व्यक्तिगत चैतन्य सुद्धा अंतिम सत्य ब्रह्म पासून वेगळे नाही. ही अद्वैत वेदान्तची घोषणा आहे. म्हणून या मताला ब्रह्म विवर्तवाद म्हणतात.

वरील माहितीला आपण आकृती स्वरुपात खालील प्रमाणे मांडू शकतो.

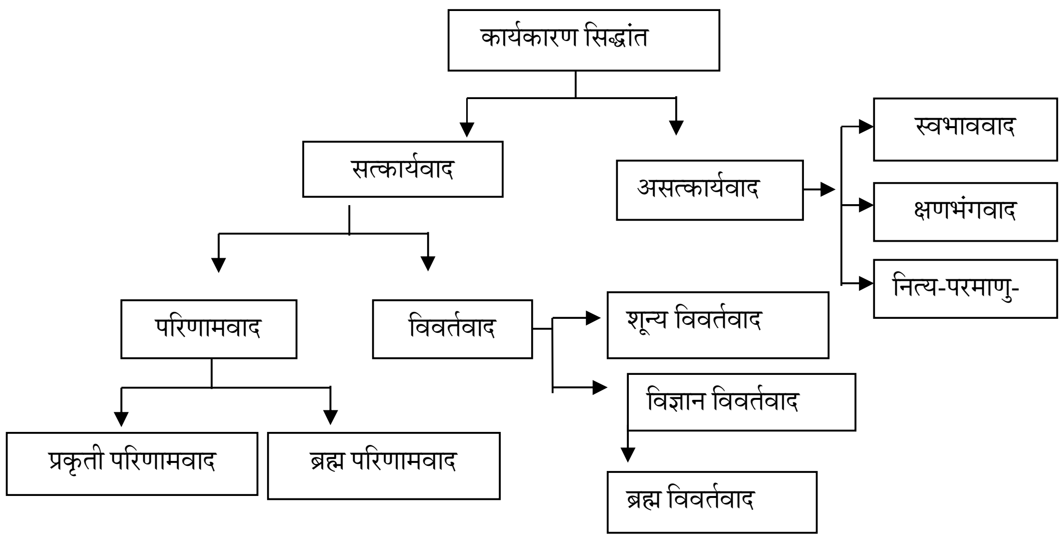

वरील चर्चेत आपण पाहिले आहे की भारतीय तत्त्वज्ञानातील सर्वशाखा विश्वाच्या निर्मितीकडे आधार म्हणून (कारण आणि कार्य सिद्धांत) याला पाहतात. कोणीही कार्यकारण संबंधाचे खंडन करत नाही. त्यांचा असा युक्तिवाद आहे की कारणे आणि परिणामांच्या अत्यंत लांब साखळीमध्ये संपूर्ण जग एका प्रधान अशा पदार्थापासून उत्पन्न झाले आहे. पण येथे एक समस्या आहे, एक जाणीव नसलेला आणि अचेतनअसलेले जग एखाद्या जागरूक चैतन्या प्रमाणे विचारपूर्वक आणि चांगल्या प्रकारे अंमलात आणावी अशा रहस्यमय परिपूर्णतेसह एक कारण आणि परिणामांची मालिका कसा तयार करू शकतो? जरी आपण ब्रह्म हा आदी पदार्थ मानला तरीसुद्धा, निर्गुण, अविकारी, अपरिणामी निरपेक्ष ब्रह्म समवाय किंवा निमित्त कारण कसा असू शकतो? एकतर जड प्रकृती किंवा अविकारी ब्रह्म एकतर उपादान किंवा निमित्त किंवा दोघांनाही मान्य करणे तार्किकदृष्ट्या अवघड आहे. यामुळे तत्वज्ञांनी ब्रह्म आणि प्रकृती यांच्या दरम्यान मध्यस्थी करण्यास प्रवृत्त केले आणि त्यातूनच ईश्वर ही संकल्पना उदयास आली.

१.४ जीव, जगत, ईश्वर आणि ब्रह्म

वरील चर्चेतून हे स्पष्ट होते की चैतन्य जेव्हा अविदयेने ग्रासित आणि मायेद्वारे नियंत्रित केले जाते तेव्हा त्याला 'जीव' म्हणतात. जीव असंख्य आहेत आणि. ८४,००,००० प्रजातींमध्ये वर्गीकृत आहेत. (मनोरंजक बाब ही की आपल्या आधुनिक काळाचे विज्ञान पृथ्वीवरील प्रजातींचे अंदाजे प्रकार, ७.७ दशलक्ष किंवा, ८७,००,००० आहे असे सांगते, जे आपल्या पूर्वजांनी दिलेल्या माहितीच्या अगदी जवळ आहे) मानवांपेक्षा निम्न स्तरावरील जीव जास्त दुखात आहेत व असे मानले जाते की मानवाच्या पातळीपेक्षा वरचे प्राणी देखील आहेत आणि ते आपल्यापेक्षा सुखी जीव आहेत. म्हणूनच हे जग (जगात) एक अखंड आहे जिथे सर्वात कमी थर गडद आहेत, अज्ञानी आहेत आणि दु: ख आणि वेदनांनी परिपूर्ण आहेत तर उच्च थर, ज्ञानाचे स्वरूप आहेत आणि आनंदाने भरलेले आहेत. खालच्या स्तराचे जीव प्रकृतीच्या उपाधीप्रमाणे असतात आणि त्यावर नियंत्रण ठेवू शकत नाहीत. खडक, पर्वत आणि झाडे यांना 'स्थावर' म्हणतात. खडक आणि पर्वत हे जीवन आणि जागरूक तेचा अभाव असलेले आहेत, वनस्पती आणि झाडे यात बुद्धि आणि भावना असून ते जागरूक आहेत. तरीही ते आग किंवा पूर येण्याच्या धोक्यातून सुटू शकत नाहीत. कीटक उच्च पातळीवर आहेत आणि म्हणूनच जवळच्या धोक्यापासून दूर जाण्यासाठी थोडे त्यांना अधिक स्वातंत्र्य आहे. प्राणी थोड्या नियंत्रणासह उच्च पातळीवर आहेत. कीटक, प्राणी आणि इतर हालचाल करणाऱ्या प्राण्यांना 'जंगम' म्हणतात. अशाप्रकारे उत्क्रांतीच्या शिडीवर चढतांना प्रकृतीची बंधनाची पकड हळूहळू संवेदनशील प्राण्यांकडून मुक्त होते. बुद्धीने संपन्न माणसे प्रकृतीत अधिक नियंत्रण ठेवण्यास सक्षम असतात. ते निसर्गाचे निरीक्षण करतात, ते समजतात, अंदाज करतात आणि अधिक नियंत्रित करतात. म्हणून जीवांच्या प्रगतीच्या तावडीत असताना ते अंधार, अज्ञान आणि दु: खाच्या अधीन आहेत (अज्ञानामुळे होणारे दु: ख) आणि अज्ञानाच्या थरातील पडदा काढून थोड्या काळाने ते जाणीव तत्त्वाच्या जवळ जात असताना ते ज्ञान आणि अनुभवाच्या आनंदाने प्रकाशित होतात. मानवाचे कार्य अशा प्रकारे या तत्वज्ञानाच्या सत्याची जाणीव करून वरच्या दिशेने जाण्याचा प्रयत्न करणे हे आहे.

जगत म्हणजे प्रकृतीचे प्रकटीकरण. या विश्वाची सुरुवात आणि अंत आहे की ते चिरंतन आहे, याचे उत्तर भारतीय तत्त्वज्ञानामध्ये होय आणि नाही असे दोन्ही सापडते, सुरुवातीला परस्परविरोधी वाटू शकते. कशाचीही सुरुवात आणि अंत तसेच एकाच वेळी अनंत कसे असू शकते, परंतु ही दोन्ही उत्तरे आपल्या दृष्टीकोनाच्या आधारावर योग्य आहेत. सांख्य प्रणाली आपल्याला सांगते की विश्व एका विशिष्ट वेळी प्रकट होते, विशिष्ट काळासाठी अस्तित्त्वात असते आणि शेवटी लयास जाते. अशा प्रकारे या विश्वाची सुरुवात आणि अंत दोनही आहे. हे विश्व एक स्थिर अशा प्रकृतीतून प्रकट होते आणि पुन्हा त्या स्थिर प्रकृतीत विलीन होते. पण हा कथेचा शेवट नाही. हे केवळ एका चक्राचे पूर्णत्व आहे. प्रकटीकरण आणि लयाचे हे चक्र सदैव चालू आहे आणि

म्हणूनच, प्रकृती शाश्वत आहे. शंकरपूर्व वेदांताच्या गौडपादाचार्य अजातीवाद या संकल्पनेचे सुरेख वर्णन करतात. एका चक्रात प्रकट होण्यापासून ते लयापर्यंत पाहिले गेलेल्या या विश्वाची सुरुवात आणि शेवट आहे. परंतु मोठ्या दृष्टीकोनातून पाहिल्यास, ही निर्मिती आणि विघटन कायमच चालू आहे आणि म्हणून प्रकृती शाश्वत आहे. प्रकटीत आणि अप्रकटीत स्थितीत परत येणे या दोन्ही एकाच प्रकृतीच्या दोन पैलू आहेत. स्वतः प्रगट होणे आणि अदृश्य होणे आणि निर्विवाद अवस्थेत परत येणे हे प्रकृतीच्या स्वभावात आहे. दिसेनाशी होणे किंवा अप्रत्यक्ष अवस्थेत लयास जाणे याचा अर्थ प्रकृतीचा अंत नाही; हा केवळ एका अवस्थेतील बदल आहे. तेच पाणी बर्फासारखे दिसते, आणि काहीवेळा बाष्प म्हणून; परंतु तिन्ही अवस्थेत पाण्याचे आवश्यक कार्य चालूच आहे. फक्त त्याचे वरवरचे स्वरूप बदलते. प्रकृतीचेही तसेच आहे.

ईश्वर हा मायाधीश आहे. तो प्रकृतीद्वारे नियंत्रित होत नाही त्याऐवजी तो नियंत्रित करतो. प्रकृती ही मूलत: स्वभावाने जड आणि अचेतन असते. जाणीव तत्त्वातून प्रकट होण्याची आणि परिवर्तनाची शक्ती तिला प्राप्त होते. भगवद्गीतेच्या चौदाव्या अध्यायात श्रीकृष्ण असे म्हणतात:

मम योनिर्महद् ब्रह्म तस्मिन्गर्भं दधाम्यहम् ।
सम्भव: सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥३॥
सर्वयोनिषु कौन्तेय मूर्तय: सम्भवन्ति या: ।
तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रद: पिता ॥४॥

'एकूण भौतिक पदार्थ, याचे गर्भ म्हणजे प्रकृती होय. मी स्वत:च्या आत्म्याने ते गर्भवती करतो आणि अशा प्रकारे सर्व सजीव प्राणी जन्माला येतात. हे कुंती पुत्रा, निर्माण केलेल्या सर्व प्रजातींसाठी उपदान कारण हा गर्भ आहे आणि मी बीज देणारा पिता आहे'. तो प्रकट प्रकृतीच्या शिखरावर आहे आणि शुद्ध सत्वाने व्यापलेला आहे. त्याला सगुण ब्रह्म म्हणतात. तो लिंगाचा आधार नाही. केवळ सोयीसाठीच त्याची ओळख पुरुष लिंगाने केली आहे. एखाद्याच्या पसंतीनुसार त्या स्थितीस सोयीस्करपणे त्याला तो किंवा ती म्हटले जाऊ शकते. हे सर्वात शुद्ध रूप आहे जे विश्वाची निर्मिती करते, टिकवते आणि शेवटी ते विलीन करते. येथूनच असंख्य स्वरूपात आणि प्रजातीत वस्तुनिष्ठ जगाची संपूर्ण श्रेणी तयार होते.

प्रकृतीचा हा स्तर इतका पारदर्शक असतो की त्याची तुलना स्फटीकाशी केली जाते. म्हणूनच सृष्टी कर्ता किंवा सगुण ब्रह्म हे शरीर पांढऱ्या वस्त्रांसारखे परिधान केलेले दर्शवतात जे स्फटिकासारखे असतात. हे चित्र शिव, विष्णु किंवा देवी यांच्या प्रार्थना श्लोकांमध्ये आढळते. शुद्ध सत्त्वाच्या थरात देवतांचा (देवतांचा) सत्व असलेला सत्व थर आहे. सांख्य तत्त्वज्ञानाच्या अनुसार (ज्याचा आपण पुढील अध्यायात विस्तृतपणे अभ्यास करणार आहोत) सृजनाची सुरुवात रजोगुण नावाच्या, प्रकृतीच्या गतिशील तत्त्वाच्या, क्रियेद्वारे होते. हे प्रकृती प्रकट करण्यासाठी प्रथम गती प्रदान करते. आपण पाहिलेले रजोगुण हा लाल रंगाचे वर्णन केले आहे. म्हणूनच, गणेश ज्याला प्रथम श्रद्धा प्राप्त करण्यास योग्य अशी देवता म्हणून ओळखले जाते, त्यांस लाल वस्त्र परिधान

करून, रक्तवर्णम म्हणून दर्शविले गेले आहे. ईश्वराच्या त्याच्या निर्मात्याच्या भूमिकेत ब्रह्मा म्हणून वर्णन केले आहे, सृष्टी नियंताच्या भूमिकेत विष्णू म्हणून वर्णन केले आहे, पहिल्या चालकाच्या भूमिकेत गणेश म्हणून चित्रित केले आहे आणि लयाच्या भूमिकेत शिव म्हणून प्रस्तुत केले आहे.

ब्रह्म

गुण म्हणजे प्रकृतीचे पैलू. शुद्ध चैतन्य निर्गुण आहे आणि म्हणूनच वर्णन आणि आकलनापलीकडे आहे. त्याला 'निर्गुण ब्रह्म' म्हणतात. अंतिम सत्याला 'ब्रह्म' असे म्हणतात. हा शब्द 'ब्र' मुळापासून तयार झाला आहे ज्याचा अर्थ वाढणे किंवा विकसित होणे होय. हे विशालता देखील दर्शवते. ब्रह्म हा प्रकृती आणि आत्मा म्हणून उत्स्फूर्तपणे प्रकटीत होतो. हे या विश्वाचे अंतिम कारण आहे. तैत्तिरिय उपनिषद ब्रह्मचे वर्णन करते की ज्यापासून हे सर्व प्राणी जन्माला येतात, ज्याद्वारे ते जगतात आणि ज्यांचे पुनर्वसन होते. त्याच वास्तवाला व्यक्तिनिष्ठ बाजूने 'आत्मा' आणि वस्तुनिष्ठ बाजूने 'ब्रह्म' असे म्हटले जाते.

या ब्रह्माला उपनिषदांमध्ये सगुण तसेच निर्गुण असे वर्णन केले आहे. जेव्हा त्याला देव किंवा ईश्वर म्हणून ओळखले जाते तेव्हा त्याला सप्रपंच, सगुण आणि सविशेष असे म्हणतात. आणि याला परिपूर्ण ब्राह्मण म्हणून नि:प्रपंच, निर्गुण, निर्विशेष आणि अनिर्वाचनीय असेही म्हणतात. आधीचा ब्रह्म हा (अपर ब्रह्मा) किंवा ईश्वर आणि नंतरचे उच्च ब्राह्मण (परा ब्रह्म) किंवा परिपूर्ण असे म्हणतात. ईश्वर हा ब्रह्माचा वैयक्तिक पैलू आहे आणि ब्रह्म हा ईश्वराचा अभेद्य पैलू आहे. प्रकृती, स्व आणि ईश्वर केवळ एकाच सत्याचे प्रकटीकरण आहेत.

१.५ प्रमा आणि प्रमाण

भारतीय तत्त्वज्ञानात, आंतरिक चैतन्याला ज्ञाता किंवा जाणकार असे म्हणतात. ज्ञानेंद्रिय व मनाच्या साहाय्याने तो त्याच्या बाह्य जगाचा अनुभव घेतो. अशा प्रकारे प्राप्त झालेल्या अनुभवाला ज्ञान म्हणतात. भारतीय तत्वज्ञान या प्रक्रियेचे मनोरंजक पद्धतीने वर्णन करते. बहुतेक दर्शनाद्वारे जोडल्या गेलेल्या आणि स्वीकारल्या गेलेल्या मॉडेलनुसार आत्मा बाह्य जगातील वस्तूंच्या संपर्कात येऊन किंवा मनात साठवलेल्या संस्कारांवर मारून अनुभवांचा आनंद घेतो. हे साध्य करण्यासाठी, त्यात ज्ञानेंद्रिय नावाच्या बाह्य साधनाचा एक संच आहे आणि अंत:करण चतुष्टय नावाच्या अंतर्गत साधनाचा दुसरा संच आहे. पंच ज्ञानेंद्रिय आहेत. दृष्टी (डोळे), ऐकण्याची भावना (कान), स्पर्श भावना (त्वचा), वास (नाक) आणि चव (जीभ) ची भावना. मन (मन), बुद्धी (बुद्धी), भांडार (चित्त) आणि अहंकार (अहंकार) अशी चार आंतरिक अवयव आहेत. बाह्य जगाचा अनुभव घेण्यासाठी, पाच ज्ञानेंद्रिय आणि चार अंतर्गत इंद्रिय यांची मदत आत्म्यास होते.

भावना, स्मृती इत्यादींच्या अंतर्गत जगाचा अनुभव घेण्यासाठी अंतर्गत अवयव पुरेसे आहेत. बाह्य आणि अंतर्गत अवयव हे आंतरिक आत्म्याचे अधीन आहेत आणि सक्रीय होण्यासाठी त्याच्या आज्ञांची प्रतीक्षा करतात. हे अवयव स्वतः शक्तीहीन आणि निष्क्रिय असतात. केवळ आत्म्याच्या सामर्थ्यानेच ते सक्रिय होतात. भारतीय तत्त्वज्ञानाच्या ज्ञानमिमांसेनुसार, जीवात्मा बाह्य जगाचा अनुभव घेण्याची इच्छा करीत आहे, म्हणूनच तो त्याच्या अंतर्गत अवयवाला, मनास नियुक्त करतो आणि इंद्रियांद्वारे बाहेरील प्रकट करतो. अशा प्रकारे मन इंद्रियातून बाहेर पडते आणि बाह्य वस्तूंच्या संपर्कात येते.

परंतु कर्त्याला बाह्य वस्तुनिष्ठ जगाचा विषय कसा अनुभवता येईल?

विषयी चे ज्ञान विषयात कसे उतरते आणि विषय त्यास आत्मसात करतो?

एखादी वस्तू दुसऱ्यामध्ये कशी जाऊ शकते? दोन परक्या गोष्टींमध्ये साम्य साधणे शक्य नाही जोपर्यंत त्यांच्यात काही समानता नाही जी त्यांना एकत्र जोडते. यामुळे आपल्याला प्रश्न पडतो की अनुभवणारे मन आणि अनुभवल्या जाणाऱ्या या वस्तू एकाच पदार्थाने बनलेल्या आहेत काय.

भगवद्गीतेच्या सातव्या अध्यायात, भगवान श्रीकृष्ण स्पष्टीकरण देतात: त्यांचे स्वरूप दोन प्रकारांमध्ये प्रकट होते, निम्न प्रकृती (अपरा प्रकृती) आणि उच्च प्रकृती (परा प्रकृती). निम्न प्रकृती पुन्हा आठ भागात विभागली जाते. १. पृथ्वी २. जल ३. अग्नी ४. वायू ५. आकाश ६. मन ७. बुद्धी आणि ८. अहंकार आहेत.

उच्च प्रकृती हा मुख्य घटक आहे, ज्यामुळे संपूर्ण विश्वाचे अस्तित्व टिकून राहते - हा आत्मा किंवा आत्म आहे आणि त्याला चैतन्य म्हणून देखील ओळखले जाते. प्रथम पाच वस्तुनिष्ठ जगाची रचना करत असताना, शेवटचे तीन व्यक्तिनिष्ठ पैलू बनवतात. पृथ्वी, पृथ्वी, तेज (जल), तेजा (अग्नी / प्रकाश), वायू या पाच स्थूल घटकांप्रमाणेच मन, बुद्धी आणि अहंकार हे देखील प्रकृतीचे कार्य मानतात हे लक्षात घेणे महत्वाचे आणि मनोरंजक आहे. यापैकी प्रत्येक घटक त्याच्या पूर्ववर्तीपेक्षा सूक्ष्म आहे. जल पृथ्वीपेक्षा सूक्ष्म आहे. अग्नि हे जलापेक्षा सूक्ष्म आहे इत्यादी. विशेष म्हणजे ही सूक्ष्मता पुढे चालू राहते आणि अशा प्रकारे मन हे आकाश पेक्षा सूक्ष्म असते, बुद्धी मनापेक्षा सूक्ष्म असते आणि शेवटी अहंकार हा पदार्थ सर्वात सूक्ष्म असतो.

प्रकृतीच्या या घटकांची लवचिकता देखील आपण स्केलवर चढत असताना वाढते. उदाहरणार्थ जल हे ओतलेल्या भांड्याचा आकार घेऊ शकते परंतु घन पदार्थ (पृथ्वी) असे करू शकत नाही. हवेमध्ये अधिक लवचिकता असते म्हणजे त्यात वाकणे, ताणणे किंवा दाबण्याची अधिक क्षमता असते आणि त्यामुळे ज्या वस्तू त्याच्या संपर्कात येते त्याचा आकार गृहीत धरते. आकाश इतके सूक्ष्म आहे की त्यामध्ये प्रतिकार न करता कोणतीही वस्तू त्याच्या आत अस्तित्त्वात आणते. खरं तर आकाश म्हणजे अवकाश हे नाव परवानगी देण्याची क्षमता दर्शवते. भारतीय तत्त्वज्ञान असे मानते की मन हे आकाशपेक्षा सूक्ष्म असल्याने स्वतःशी ज्या वस्तूच्या संपर्कात येते

त्या वस्तूचा आकार घेऊ शकते. ज्या वस्तूच्या संपर्कात येते तो आकार धारण करणे याला भारतीय दार्शनिक परंपरेत 'वृत्ती' म्हणतात. तथापि हे लक्षात ठेवले पाहिजे की मनाने विषयीचे जे काही ज्ञान प्राप्त होते ते विषयीचे ज्ञान नसून त्याचे गुण असतात. या गुणांना 'सूक्ष्म तन्मात्र' म्हणतात. हे तन्मात्र हा विषय आणि विषयी दरम्यान जोडणारा दुवा आहे. ज्ञानेंद्रिय विषयापासून वेगळा झाल्यानंतरही या तन्मात्रा जिवंत असतात आणि मनातील छाप म्हणून सुप्त ठसे साठवले जातात. हे प्रभाव झोपेच्या दरम्यान सक्रीय केले जातात आणि म्हणून तेथे वास्तविक वस्तू नसल्या तरीही आपण स्वप्नातील जगाचा अनुभव घेतो. खाली दिलेला तक्त्यात इंद्रिये, पाच स्थूल घटक आणि त्यांचा जोडणारा दुवा, सक्ष्म तन्मात्रा यांच्यातील संबंध स्पष्ट करतो.

स्थूल घटक	**विशिष्ट सूक्ष्म गुण (*तन्मात्र*)**	**ज्ञानेंद्रिये**	**अनुभव**
आकाश	शब्द	कान	ऐकणे
वायू	स्पर्श	त्वचा	स्पर्श
तेज	रूप	दृष्टी	पाहणे
जल	रस	जीभ	चव
पृथ्वी	गंध	नासिका	वास

कृपया लक्षात घ्या की गंध ही पृथ्वीची एक अद्वितीय सूक्ष्म गुणधर्म आहे, परंतु याचा अर्थ असा नाही की ती केवळ त्याची सूक्ष्म गुणवत्ता आहे. याचा अर्थ असा आहे की पृथ्वीमध्ये शब्द, स्पर्श, रस या सारख्या सूक्ष्म गुणांव्यतिरिक्त रस देखील एक गंध आहे जो आधीच्या चार घटकांमध्ये उपलब्ध नव्हता. उर्वरित घटकांसाठी देखील समान तर्क लागू केले जावे.

ज्ञानाची प्रक्रिया: आत्मा मनाद्वारे बाह्य जगाचा कसा अनुभव घेते यावर भारतीय तत्वज्ञान एक मनोरंजकता मॉडेल प्रदान करते. त्यानुसार, जीवाची इच्छा केल्यामुळे, तो मनाला इंद्रिय अवयवाद्वारे बाहेर पडण्याची आणि विषयीतून निघणाऱ्या संबंधित सूक्ष्म गुणाच्या संपर्कात येण्यास प्रवृत्त करते. मन इंद्रियेच्या अवयवामधून बाहेर पडते आणि त्या वस्तूच्या संपर्कात येते आणि त्याच्या संपर्कात आलेल्या सूक्ष्म गुणवत्तेचा आकार गृहित धरतो. अशा प्रकारे मनावर विषयी आणि त्याच्या उत्सर्जित सूक्ष्म गुणवत्तेशी संबंधित एक ठसा नोंदविला जातो. या स्वरुपाचे/आकाराचे गृहित धरणे याला 'वृत्ती' म्हणतात. ही वृत्ती किंवा मनावरील संस्कार आत्म्याने अनुभवलेला असतो. चित्तवृत्तीच्या त्याच्या साठ्यामध्ये ही भावना मनामध्ये साठविली जाते आणि जेव्हा स्वप्नातील किंवा स्मरणशक्तीच्या बाबतीत आत्म्याच्या स्वेच्छेने चित्तातून परत मिळते तेव्हा ते सक्रिय होते. योगसूत्रात चित्तवृत्तींचा निरोध हे उद्दिष्ट सांगितले आहे तेथे, 'योगश्चित्तवृत्तिनिरोध' असे म्हटले

असून योगाचे फलित म्हणून सुचविले आहे. हे सुप्त प्रभाव प्रभावीपणे हाताळले जाणे आवश्यक आहे. म्हणूनच 'स्व' साक्षात्कार होण्यासाठी पूर्वस्थिती म्हणून चित्त शुद्धीचे वर्णन केले जाते.

भारतीय तत्वज्ञानात, ज्ञान (ज्ञान) अनुभवाने ओळखले जाते (अनुभव). अशा प्रकारे प्राप्त ज्ञान नेहमीच वैध नसते. भारतीय तत्वज्ञानात योग्य ज्ञान आणि अयथार्थ ज्ञान यांच्यात फरक आहे. कधीकधी आपण अंधुक प्रकाशात दोरी ओलांडून साप असल्याचे समजतो. सापाचे आपले ज्ञान आपल्याला भयभीत करते आणि आपण आपल्या आयुष्यासाठी धावतो. नंतर जेव्हा आपण त्याच वाटेने जातो तेव्हा आपल्याला दोरी पुन्ह दिसते आणि या वेळी आपण साप म्हणून नव्हे तर दोरीच्या रुपात ओळखतो. आता स्वाभाविकच एक प्रश्न निर्माण होतो: तीच गोष्ट आम्हाला एकेकाळी साप आणि दुसऱ्या वेळी दोरीच्या रुपात का दिसली? आम्हाला त्या वस्तुकडे दुर्लक्ष करण्याची संधी मिळाली नसती तर आम्ही तो कायमच साप असल्याचे मानले असते. मग कशाची हमी आहे की जे मी एखाद्या गोष्टीचे ज्ञान म्हणून अनुभवत आहे ते चुकीचे नाही आणि नंतरच्या काळात काहीतरी वेगळे होणार नाही. अशा परिस्थितीत मी कोणत्याही वेळी अनुभवणाऱ्या ज्ञानावर मी कसे अवलंबून असू शकतो. चुकीच्या ज्ञानापासून योग्य ज्ञान वेगळे करण्याचा एक मार्ग आहे का? जर असेल तर योग्य ज्ञानाचे स्रोत काय आहेत? आणि चुकीच्या ज्ञानाचे स्रोत काय आहेत? एक निकष, अशी एखादी यंत्रणा आहे का, ज्याच्या सहाय्याने एखादा ज्ञानास वैध आणि दुसरे अवैध म्हणून ओळखू शकतो. प्राचीन भारतीय तत्त्ववेत्त्यांनी या ज्ञानशास्त्रविषयक विषयावर खूप परिश्रम घेतले आणि एक प्रणाली विकसित केली.

या प्रणालीनुसार ज्ञानाचे योग्य ज्ञान (प्रमा) आणि चुकीचे ज्ञान (अप्रमा) मध्ये वर्गीकरण केले जाऊ शकते.

प्रमा आणि अप्रमा: प्राचीन भारतातील तर्कशास्त्र वर आधारित न्याय शास्त्रानुसार, ज्ञान प्रणाली म्हणून ओळखले जाते, योग्य ज्ञान म्हणजे जे त्या वस्तूचे जसेच्या तसे वर्णन करते (यथा + अर्थ = यथार्थ), कोणत्याही विरोधाभासाशिवाय प्रणालीत बसतो (अविसंवादी) आणि यशस्वी क्रियाकलाप ठरतो (प्रवृत्तीसामर्थ्य*).* अशा प्रकारे सत्याचे पाश्चात्य सिद्धांत म्हणजेच, संबद्धता, सुसंगतता आणि व्यावहारिक सिद्धांतांचे भारतीय विचारांमध्येही पूर्णपणे प्रतिनिधित्व केले जाते. मीमांसा नावाच्या आणखी एका भारतीय तत्वज्ञानाच्या दर्शनात ज्ञानाचे काही महत्त्वाचे निकष ओळखले. ती आहेतः ज्ञानाचे कारण दोष विरहित असणे आवश्यक आहे, मागील ज्ञानाचा बोधक ज्ञान रहित विवादास्पद अशा कोणत्याही ज्ञानापासून शून्य असावा, नवीनता अग्रहिताग्रिही आणि नैयिकांनी सांगितल्याप्रमाणे त्या वस्तूचे प्रतिनिधित्व केले करणारा जसे की (यथार्थ). योग्य ज्ञान देणाऱ्या ज्ञानाच्या स्त्रोतांना 'प्रमाण' म्हणतात. प्रमाणाच्या मदतीने जाणल्या जाणाऱ्या वस्तूंना 'प्रमेय' म्हणतात. नैयायिकानी यथार्थ ज्ञानाचे चार स्रोत सांगितले याचा अर्थ असा नाही की या स्त्रोतांमधून प्राप्त झालेले सर्व आणि प्रत्येक ज्ञान प्रत्येक वेळी योग्य असते. परंतु याचा अर्थ असा

आहे की या स्त्रोतांमधून उद्भवणारे ज्ञान बहुधा विश्वासार्ह असते. ज्ञानाचे चार विश्वासार्ह स्त्रोत आहेत. १.प्रत्यक्ष २. अनुमान (अनुमना) ३. तुलना (उपमान) आणि ४. तोंडी साक्ष (शब्द).

बोध (प्रत्यक्ष) : आपल्या स्वतःच्या ज्ञानेंद्रियांनी ज्या गोष्टी अनुभवल्या जातात त्याला प्रत्यक्ष म्हणतात. जरी आपण बऱ्याच वेळा भ्रम आणि चुकीचे ज्ञान अनुभवत असलो तरी आपल्या प्रत्येकाच्या प्रत्यक्षावर आपण अवलंबून असले पाहिजे कारण आपल्या स्वतःच्या ज्ञानेंद्रियांवर शंका घेतली आपल्याला जीवनात कोणतेही दैनंदिन क्रिया करण्यास अडथळा निर्माण होईल. गोतमाच्या न्याय सूत्रात त्याचे वर्णन खालीलप्रमाणे दिसते:

इन्द्रियार्थ सन्निकर्शोत्पन्नम ज्ञानम

अव्यापदेशम अव्यभिचारिम व्यवसायत्मकम प्रत्यक्शम ॥

याचा अर्थ असा आहे की ज्ञान म्हणजे इंद्रिय आणि विषय दरम्यानच्या संनिकर्षाचा परिणाम आहे. इंद्रिय-विषय यांच्या संपर्कांच्यामुळे, मनात/बुद्धीमध्ये ज्ञान उद्भवते. या ज्ञानाचा स्रोत बाह्य आहे. याला बाह्य प्रत्यक्ष अनुभव असे म्हणतात. दुसरीकडे आपण अनुभूती, आपुलकी, संभोग, इच्छा, आनंद यासारख्या भावना, वेदना, जसे, नापसंती इत्यादीसारख्या विविध मानसिक अवस्था आणि प्रक्रिया अनुभवतो. या अनुभवांना अंतर्गत (मनस) म्हणतात. या दोन प्रकारच्या अनुभवांना सामान्य (लौकिक) धारणा म्हणतात. भारतीय तत्त्वज्ञान देखील दुसऱ्या प्रकारचे ज्ञान असते, असे मानले जाते. त्याला विलक्षण (अलौकिक प्रत्यक्ष) म्हटले जाते. आपल्याला अनेक गायीत्त असणारे 'गोत्व' ज्ञात होते आणि म्हणून आम्ही सर्व गायींना गाय म्हणून वर्गीकृत करतो. आपण मानवांमध्ये 'मनुष्यत्व' पाहतो आणि म्हणून जेव्हा जेव्हा आपण एखाद्या व्यक्तीला भेटतो तेव्हा आपण त्याला माणूस म्हणून ओळखतो. पण ही वर्ग संकल्पना कोठे राहते? हे विशिष्ट विषयात आहे किंवा समान वर्गातील सर्व विषयांवर किंवा विषयाच्या मनात पसरलेले आहे. विविध दर्शनानी वरील तीन मतांपैकी एक बाजू मांडली आहे. परंतु हे स्पष्ट आहे की तपशिलांमध्ये 'वर्ग' (जाती) ची मान्यता ही एक सामान्य धारणा नसून त्याला 'सामान्य प्रत्यय' असे म्हणतात. आणखी एक विलक्षण धारणा म्हणजे ज्ञान लक्षण-प्रत्यक्ष. आपल्या एखाद्या इंद्रियासह आपण एखादी वस्तू अनुभवतो परंतु त्या वस्तूचे वैशिष्ट्य अनुभवतो जे त्या अर्थाने नाही तर दुसऱ्या अर्थाने अनुभवले जाते. उदाहरणार्थ जेव्हा आपण एखाद्या मिठाईच्या दुकानाच्या बाजूने चालत असतो आणि गोड वास येतो तेव्हा आपण स्वतःला म्हणतो, 'काय चवदार मिठाई तयार आहे'. खरं तर मिठाईची चव आपल्याद्वारे अनुभवलेली नसते तरीही आपल्या आधीच्या त्या मिठाईची चव आपल्या आठवणीत पुन्हा जिवंत झाली आहे आणि त्या गोड चवीचा अनुभव आपण घेतो. हे देखील एक विलक्षण प्रकारचे ज्ञान आहे. तथापि, सर्वात महत्त्वपूर्ण आणि महत्वाची विलक्षण धारणा म्हणजे योग लक्षण. वेळ आणि आकाशच्या मर्यादेच्या पलीकडे असलेल्या गोष्टी आणि वस्तूंचा हा अनुभव आहे. योग दर्शन पद्धतीने विकसित केलेली ही विलक्षण क्षमता पूर्णपणे वास्तविक असून, वैदिक आणि अवैदिक दोन्ही दर्शने भारतीय सर्व तत्वज्ञानाच्या सर्व शाखा मान्य करतात.

अनुमान: अनुमान म्हणजे ज्ञानाचा तो भाग गृहित धरला जातो जो थेट इंद्रियांनी जाणला जात नाही. हे एकत्र घडणाऱ्या दोन गोष्टींच्या आपल्या भूतकाळातील अनुभवावर आधारित आहे, ज्यामध्ये एक भाग अर्थाने अनुभवला जातो आणि दुसरा भाग त्यांच्या अविनाशी साहचर्य संबंधाच्या आधारे अनुमान काढला जातो. त्याला अवनीभाव संबंध म्हणतात. उदाहरणार्थ आपण टेकडीवर धूर पाहण्याच्या आधारावर टेकडीवर आगीची उपस्थितीचा अंदाज लावतो कारण आपल्याला माहिती आहे की जिथे जिथे धूर आहे तेथे आग आहे. येथे आम्हाला आग्नी थेट कळला नाही, परंतु आपले न पाहिलेला आगीचा तर्क वैध आहे कारण धूर आणि आग कायमच संबंधित आहेत. एका गोष्टीची दुसऱ्या गोष्टीशी असणाऱ्या साहचर्य जोड त्यात दिली जाते आणि त्यास 'व्याप्ती' म्हणतात.

कधीकधी अनुमानानुसार आपला निर्णय चुकीचा ठरतो, परंतु याचा अर्थ असा होत नाही की आपण अनुमानानुसार अप्रमा म्हणून वर्गीकृत केले पाहिजे कारण अनुमानावर अवलंबून न राहिल्यास आपले जीवन जगणे अशक्य होईल. अनुमानामुळे आपल्या ज्ञानात खूप भर पडते. आपली कल्पना करण्याची क्षमता ही आपल्या मनाच्या तार्किक सुविधेमुळे आहे जी मानवजातीला मिळालेला एक विशेषाधिकार आहे. अनुमानामुळे मानव आज इतर प्राण्यांच्या तुलनेत अधिक समृद्ध आणि प्रगत आहे. म्हणूनच कधीकधी आपल्याला चुकीच्या निर्णयाकडे नेले जाते तरीही अनुमान प्रमाणाला टाळले जाऊ शकत नाही. प्राचीन तत्ववेत्यांनी चुकीचे निष्कर्ष टाळण्यासाठी एक योग्य योजना आखली आहे. जर त्या नियमांचे आणि अटींचे योग्य पालन केले गेले तर तर्कदोष कमी करता येतील.

उपमान: आपल्याला तुलनेवर आधारित अज्ञात ज्ञान देखील मिळविता येते. समजा, नीलगाय कशी दिसते आणि यापूर्वी कधीही पहिली नाही हे आपल्याला माहित करायचे आहे. नीलगाय यांच्याशी परिचित असलेला एखादा माणूस वन्य गायीचे वर्णन आपणास करतो जसे की, लांब केस इ. प्रमाणे, काही अतिरिक्त वैशिष्ट्यांसह आपल्याला त्याचे वर्णन केले जाते. तो आपल्याला 'गो सदृश्य गवा' म्हणजे वन्य गाय सारखा दिसतो. गाय (काही अतिरिक्त वैशिष्ट्यांसह). आता आमच्या सामान्य गायीशी (आमच्याकडे) असलेल्या आमच्या परिचयावर आधारित गायीचे ज्ञान आम्हाला वन्य गाय कसे दिसेल हे समजण्यास मदत करते. नवीन ज्ञान मिळवण्याच्या या मार्गाला (तुलना) 'उपमा' म्हणतात.

शब्द: ज्ञानाचा आणखी एक महत्त्वाचा स्त्रोत म्हणजे विश्वासार्ह व्यक्तीची तोंडी साक्ष. जरी आपण प्रत्येक व्यक्तीच्या साक्षीवर आंधळेपणाने अवलंबून राहू शकत नाही, परंतु आपल्याकडे विश्वासू व्यक्तीने प्रदान केलेल्या ज्ञानावर अवलंबून राहण्याशिवाय कोणताही पर्याय नाही, त्याशिवाय पुन्हा जीवन अशक्य होते. आपला विश्वास आहे की माउंट एव्हरेस्ट हा पृथ्वीवरील सर्वात उंच शिखर आहे, जरी आपण थेट तो पाहिलेला नाही कारण हे ज्ञान आम्ही विश्वासार्ह आणि विश्वासार्ह स्त्रोतांमधून प्राप्त केले आहे. त्याचप्रमाणे आपण हे सांगण्यात मूर्खपणाचे ठरू शकत

नाही की सर्प विषाने जीवघेणे की नाही हे आपण स्वतःच तपासले नाही, म्हणून मी विश्वास ठेवणार नाही की विषारी साप चावणे धोकादायक आहे. ते प्राणघातक असेल. अशा प्रकारे विश्वासू व्यक्तींच्या साक्षीवर अवलंबून राहणे आवश्यक आहे. न्यायतत्त्ववेत्ता म्हणाले:

आप्त वाक्यं शब्दम। आप्तस्तु यथार्थ वक्त॥

याचा अर्थ शब्द म्हणजे एखाद्या विश्वसनीय व्यक्तीचे वचन जाते. विश्वासू व्यक्ती म्हणजे जो नेहमी सत्य बोलतो. हे आपल्या दैनंदिन जीवनाच्या बाबतीत आहे. परंतु आपल्याला माहित आहे की अशी परिस्थिती येते जेव्हा एखादी व्यक्ती नेहमीच सत्य बोलते तीदेखील आपल्या चुकीच्या श्रद्धेमुळे, स्वतः च्या ज्ञानाची मर्यादा, स्वार्थी हेतू, संप्रेषणाची मर्यादा इत्यादी मुळे वेगवेगळ्या कारणांसाठी चुकीची माहिती देऊ शकते. असंख्य घटकांद्वारे मर्यादा येते. तेव्हा त्याचे ज्ञान अंतिम म्हणून घेतले जाऊ शकत नाही. प्राचीन दार्शनिकांनी ही समस्या ओळखून सांगितले की खरा शब्द जो पूर्णपणे चुकीच्या ज्ञानापासून मुक्त आहे आणि जो पूर्णपणे विश्वासार्ह आहे तो वेदांचा शब्द आहे. वेदांचे शब्द अचूक आहेत कारण ते काही मर्यादा असलेल्या व्यक्तीची साक्ष नाहीत तर स्वतः हून प्रकट केलेली सत्यता आहेत. ते अपौरुषेय म्हणजे ते मर्यादित क्षमता असलेल्या व्यक्तीचे शब्द नाहीत. म्हणून केवळ वेदांनी दिलेली माहिती पूर्णपणे विश्वासार्ह आहे.

पुर्वमिमांसा दर्शनाने ज्ञानाचे आणखी दोन वैध स्रोत जोडले आहेत. ते अर्थात्पत्ती आणि अनुपलब्धी आहेत. अर्थात्पत्ती म्हणजे जेव्हा जेव्हा आपण आपल्या निरीक्षणावरून दोन गोष्टींमध्ये असणारा विरोधाभास लक्षात ठेवतो. जरी देवदत्त दिवसा जेवत नसला तरी त्याचे वजन वाढत आहे. मग आपण असे समजू शकतो की त्याने रात्री खाणे आवश्यक आहे. येथे आपण वजन वाढविणे आणि रात्री खाणे या दरम्यान कोणतेही अविस्मरणीय संबंध स्थापित करू शकत नाही, तरीही त्याचे वजन वाढवण्याच्या परिणामावरच स्पष्ट केले जाऊ शकते. ही अर्थात्पत्ती आहे. अनुपलब्धी ही एखाद्या विशिष्ट वस्तूची सामान्यपणे आढळणाऱ्या जागेवर माहिती नसते. उदाहरणार्थ जेव्हा आपण घरी परतलो आणि अचानक लक्षात आले की, खोलीमधील घड्याळ गहाळ आहे, ती अनुपलब्धी आहे. मीमांसकांचा असा तर्क आहे की त्यास प्रत्यक्ष म्हणून वर्गीकृत केले जाऊ शकत नाही कारण प्रत्यक्षच्या व्याख्येनुसार इंद्रिय आणि विषय यांच्यात संपर्क असावा. या प्रकरणात विषय किंवा वस्तू अस्तित्वात नाही. त्याची अनुपस्थिती ज्ञानेंद्रियेद्वारे नव्हे तर मनाद्वारे ओळखली जाते. म्हणूनच मीमांसक असे मानतात की ते स्वतंत्रपणे वर्गीकृत केले जावे. तथापि हे दोन सामान्यतः एकतर अनुमान / किंवा प्रत्यक्ष मध्ये वर्गीकृत केले जातात.

अर्थापत्ती आणि अनुपलब्धी हे अनुमान आणि प्रत्यक्ष या अंतर्गत मानल्यास, इतर दर्शनानाही तसे करणे शक्य आहे का? बौद्धांनी वेद (शब्द) हे प्रमाण म्हणून स्वीकारण्यास नकार दर्शविला आणि उपमान आणि शब्द ही प्रत्यक्ष आणि अनुमानाच भाग मानले. तथापि, सर्वसाधारणपणे गृहीत धरले तर, चार प्रमांणाना ज्ञानाचे वैध स्त्रोत म्हणून स्वीकारले जाऊ शकते.

त्याचप्रमाणे न्याय दार्शानिकानी ज्ञानाचे अवैध स्त्रोत ओळखले आहेत जे फार विश्वासार्ह नसतात आणि म्हणूनच त्यांना अप्रमा म्हणून वर्गीकृत केले जातात: ते आहेत: १. स्मृती (स्मृती) २. संशय (समस्य) ३. चुकीचे ज्ञान (विपर्यय) ४. वाद (तर्क). हे ज्ञानाचे अविश्वसनीय स्त्रोत आहेत कारण बऱ्याचदा ते आपली दिशाभूल करतात. मागील घटनेची वास्तविक स्मृती म्हणून आम्हाला जे काही जाणवते ते बऱ्याचदा अशा काही भागांमध्ये बदलले जाते, ज्या आपण ओळखत नाही आणि त्या मूळ स्मृतीचा भाग आणि यथार्थ मानत नाही. याला, आधुनिक काळात मानसशास्त्रात भ्रम म्हटले जाते. जेव्हा एखादे ज्ञान चुकीचे आहे हे समजते तेव्हा त्यावर विश्वास ठेवण्यात काही अर्थ नाही. याला 'विपर्यय' म्हणतात. त्याचप्रमाणे ज्ञानाच्या सत्यतेविषयी जेव्हा शंका उद्भवली, तेव्हा त्यावर विश्वास करणे योग्य नाही. आणि शेवटी तार्किक युक्तिवाद ही दोन बाजूंची तलवार आहे. एक चांगला युक्तिवाद करणारा त्याच्या तार्किक सुविधेसह शिंगे असणारा ससा आणि आकाशपुष्प याचे अस्तित्व देखील सिद्ध करु शकतो. म्हणून या सर्व ज्ञानाचे अविश्वसनीय स्त्रोत म्हणून वर्गीकृत केले गेले आहे.

सांख्य दर्शनाने स्वीकारलेली प्रमाणे

सांख्य दर्शनाने प्रत्यक्ष, अनुमान आणि शब्दाला ज्ञानाचे वैध स्त्रोत म्हणून मान्यता दिली आणि उपमनाला अनुमनात समाविष्ट केले.

भारतीय तत्वज्ञानामध्ये ज्ञानाचे उद्दीपन आणि प्रमाणीकरण या संदर्भात आणखी एक जबरदस्त चर्चा आहे, जी ज्ञान उद्भवल्यानंतर सत्यापित होते की स्वभावानुसार ते नेहमीच योग्य असते आणि कधीकधी अपवाद आणि विकृती म्हणून चुकीचे असते. हा प्रश्न भारतीय बौद्धिक चर्चेच्या ओघात नेहमी मांडला जातो आणि हे जाणून घेणे खूप मनोरंजक आहे.

ज्ञान कसे प्रमाणित केले जाते, समजा, आपण दोरी पाहिली आणि त्यास साप म्हणून चूक केली आणि नंतर त्यास दोरी म्हणून ओळखले. हा अनुक्रम, या इंद्रियगोचर आम्ही कसे स्पष्ट करू? जर आपण त्यास व्यावहारिकदृष्ट्या पाहिले तर आपण असा निष्कर्ष काढू शकतो की प्रथम उद्भवलेल्या सर्पाचे ज्ञान चुकीचे होते आणि नंतरच्या ज्ञानाने ते सुधारले गेले. अशाप्रकारे आम्हाला असे समजणे योग्य आहे की जेव्हा ज्ञान प्रथम उद्भवते तेव्हा योग्य किंवा चुकीचे नसते परंतु ज्ञानानंतर मान्य केले जाते. हे व्यावहारिक दृश्य न्याय मानले आहे. याला 'परत: प्रामाण्यवाद' प्रमाण्यावाद म्हणतात.

तथापि या समजुतीमध्ये एक समस्या आहे. जर असे मानले जाते की उद्भवते तेव्हा उद्भवणारे सर्व ज्ञान योग्य किंवा चूक नसते परंतु त्यानंतरच्या ज्ञानाद्वारे ते प्रमाणित होते, तर अशा दुय्यम ज्ञानास देखील तृतीयक ज्ञानाद्वारे प्रमाणीकरण आवश्यक ठरेल ज्यास त्यानंतरच्या ज्ञानाद्वारे प्रमाणीकरण आवश्यक ठरेल आणि ते निरंतर सुरू ठेवले पाहिजे. जर अशी परिस्थिती असेल तर एखाद्याला कोणत्याही ज्ञानावर विसंबून राहता येत नाही आणि त्यानंतरच्या ज्ञानाच्या अनुक्रमांच्या

आवर्तनाने वैधतेसाठी अनिश्चित काळासाठी थांबण्याची वाट पाहता येईल आणि त्यामुळे यशस्वी कृती कधीही होऊ शकत नाही. अशा प्रकारे जीवन अशक्य होते. आयुष्य त्या मार्गाने चालत नाही.

या विषयाबाबत तार्किक विचारांनाही मोठे योगदान देणारी आणखी एक दार्शनिक शाखा म्हणजे 'पूर्वमीमांसा.' या शाखेची अशी मान्यता आहे की प्रत्येक ज्ञानाचे स्वरूप आपल्या स्वभावाने योग्य आणि वैध आहे. हे चुकीचे किंवा प्रमाणित आहे त्यानंतरच्या ज्ञानाद्वारे सामान्य नियम म्हणून नव्हे तर केवळ अपवाद म्हणून. जर सुरुवातीला ज्ञानाचे स्वरूप योग्य किंवा चुकीचे नसले तर ते नंतरच मान्य केले तर ज्ञान अनिश्चित आहे. त्याउलट, जर आपण हे कबूल केले की त्याच्या स्वभावाचे ज्ञान नेहमीच योग्य असते आणि केवळ चुकीचे ज्ञान म्हणजे प्रकाश, दृष्टीकोन आणि विविध घटकांसारख्या घटकांमधील अपूर्णतेमुळे विचलित होते. या स्थितीला 'स्वतः प्रामाण्यवाद' असे म्हणतात, म्हणजे ज्ञान निर्माण होताच स्वत: प्रमाण ठरते आणि त्याच्या प्रमाणीकरणासाठी त्यानंतरच्या ज्ञानाची आवश्यकता नसते.

१.६ ख्यातिवाद

चुकीचे ज्ञान कधीकधी का होते हे भारतीय तत्वज्ञानाच्या चर्चेच्या इतिहासात मोठ्या प्रमाणात चर्चेत असते. याला 'ख्यातिवाद' म्हणतात. संस्कृतमधील ख्याती म्हणजे ज्ञान आणि वाद म्हणजे वादविवाद, चर्चा किंवा दृष्टीकोन. अशा प्रकारे प्राप्त ज्ञानात त्रुटी का येते याची चर्चा ख्यातिवाद करते. अनेक सिद्धांत प्रस्तावित होते. इतर दृश्ये देखील असली तरीही त्यांचे दोन गटांमध्ये वर्गीकरण केले जाऊ शकते. एखादी व्यक्ती ज्ञानाची संपूर्ण माहिती नसल्यामुळे प्राप्त झालेल्या ज्ञानामधील भ्रम किंवा त्रुटी असल्याचे वर्णन करते. हे अपुऱ्या प्रदीपन, दृश्य उपकरणाची दुर्बलता इत्यादी अनेक कारणांमुळे असू शकते. अशाप्रकारे हे मत चुकीचे ज्ञान केवळ एक आंशिक ज्ञान आहे. या दृश्याला 'अख्याती' म्हणतात. दुसरीकडे मीमांसा दर्शनच्या कुमारीला भट्ट यांनी केलेल्या चुकीच्या दृष्टीने चुकीच्या गोष्टीकडे पाहिले जाते, त्यानुसार भ्रम केवळ आंशिक ज्ञानापुरता मर्यादित नाही तर चुकीचे ग्रहण करण्याचे एक माध्यम ठरते. आम्ही केवळ वस्तू अंशतः पकडत नाही तर आपल्या बुद्धीने काहीतरी वेगळे म्हणून चुकीचे स्वीकारतो. अशा प्रकारे हे बुद्धीच्या स्तरांवरदेखील चूक होण्याचे विषय आहे. कुमारील भट्टाच्या या मताला 'विपरित ख्याती' म्हणतात. आणखी एक मनोरंजक मत म्हणजे न्याय दर्शनाचे आहे, ज्याला भ्रम किंवा अन्यथा ख्याती म्हणतात. कुमारील भट्टांप्रमाणे ते त्रुटीतील विषय घटक ओळखतात. त्यांचा मत असा आहे की जेव्हा आपण दोरीमध्ये साप पाहतो तेव्हा प्रत्यक्षात काय घडते हे म्हणजे सापांच्या स्मृतीचे चुकीचे संश्लेषण आणि बुद्धिमत्तेद्वारे दोरीची दृश्यास्पद समज. या चुकीच्या संश्लेषणामुळे इथे साप दोरीने डोकावून इतरत्र अस्तित्वात असल्याचे मन पकडते. अद्वैत वेदांत भ्रमाला अव्यवहार्य मानतात आणि त्यास

‘अनिर्वाचनीय ख्याती’ म्हणतात. खरोखरच भ्रम कसा आणि का होतो हा एक शब्द आहे ज्याचे शब्दांत वर्णन केले जाऊ शकत नाही.

अशाप्रकारे आपल्याला भारताच्या विविध तत्वज्ञानाच्या शाळांमध्ये ज्ञानशास्त्रविषयक समस्यांवरील ज्ञानात्मक प्रदर्शन दिसून येते.

१.७ जैन, बौद्ध व चार्वाक दर्शनातील निरीश्वरवाद

जैन, बौद्ध आणि चार्वाक ही अवैदिक दर्शने तसेच प्राचीन सांख्य आणि पूर्वमीमांसासारख्या वैदिक दर्शनांनी परमेश्वराचे अस्तित्व नाकारले. तथापि, ईश्वर नाकारण्याची त्यांची कारणे अगदी भिन्न कारणांवर आधारित आहेत. प्रकृती आणि पुरूष सिद्धांत कारण आणि कार्याचा क्रम स्पष्ट करण्यासाठी सांख्याला पुरेसे आहे कारण त्यांच्या दृष्टीकोनातून, प्रकृती किंवा आदि तत्त्व बुद्धिमान आहे. कोणत्याही ईश्वरास कारण आणि कार्य साखळी चालविण्याची आवश्यकता नसते आणि प्रकृती स्वतःच भगवंताचे स्थान घेते. पूर्वमीमांसा साठी, कर्म ही सर्व काही आहे. मीमांसा कर्माच्या सिद्धांतावर विश्वास ठेवते आणि अदृष्ट शक्ती (अपूर्व) स्वतःच कार्य करते.

चार्वाक दर्शन ही भारतीय तत्वज्ञानाची भौतिकवादी शाखा आहे ईश्वराचा प्रत्यय येत नसल्यामुळे त्याचे अस्तित्व नाकारते. जगातील नैतिक व्यवस्थेचा प्रवर्तक म्हणून ईश्वराचे अस्तित्व म्हणून सादर करण्याच्या काही तत्वज्ञानाच्या प्रयत्नाचेही चार्वाक दर्शनांनी खंडन केले आहे कारण नैतिकतेच्या कल्पनावर त्यांचा विश्वास नाही. चार्वाकाचा आत्म्यावर विश्वास नाही किंवा मृत्यू नंतरच्या जीवनावर किंवा कर्माच्या सिद्धांतावर विश्वास नाही. यामुळे त्याच्या तत्त्वज्ञानामध्ये देवाच्या कल्पनेला वाव नाही.

जैन धर्म हा ईश्वराच्या कल्पनेशिवाय असणारा एक धर्म आहे आणि म्हणूनच कधीकधी त्यांना ‘नास्तिक’ किंवा धर्मविरोधी म्हटले जाते. परंतु हे लक्षात ठेवले पाहिजे की जैन धर्म आत्मा किंवा मृत्यू नंतरचे जीवन नाकारत नाही. जैन धर्म, गहन आध्यात्मिक आणि नैतिक आहे. ते वेदांचे प्रामाण्य स्वीकारत नाही. हे लक्षात ठेवणे महत्त्वाचे आहे की, जैन धर्म जरी ईश्वराला नकार देत असला, तरी तो देवदेवता नाकारत नाही. प्रत्येक मुक्त आत्मा एक देव आहे. तीर्थंकर जे इतर कोणत्याही माणसासारखे नश्वर होते, त्यांनी वैयक्तिक प्रयत्नातून मुक्ती मिळविली आणि इतरांना प्रेरणा देण्यास सदैव उपस्थित असतात. प्रत्येक संवेदनशील प्राणी एक संभाव्य जिन आहे, मनुष्याने जे केले आहे त्याकरिता ते करू शकते. बौद्ध धर्मासारखा जैन धर्म हा स्व प्रयत्नावर आधारित धर्म आहे. जैन धर्माचे मत आहे की जग कधीही निर्माण झाले नाही आणि म्हणूनच, सृष्टीचे स्पष्टीकरण देण्यासाठी ईश्वरी संकल्पनेची गरज नाही. उत्पत्ती, नाश आणि स्थायित्व ही सर्व पदार्थांची वैशिष्ट्ये आहेत. त्यांच्या स्वभावामुळे गोष्टींचे निर्मिती आणि विघटन होते. ठामपणे सांगायचे झाले तर जैन धर्मात भक्तीसाठी जागा नाही. तपस्वीपणाच्या अग्नीने सर्व इच्छा जाळून राख करण्याची संकल्प

निर्माण झाला पाहिजे. परंतु सामान्य जैन मानवी स्वभावातील कमजोरीमुळे या कठोर तर्कशास्त्रात पुढे जाऊ शकले नाहीत आणि ब्राह्मणवादाच्या प्रभावाखाली तीर्थंकरांचे देवस्थान बनवले आहेत, त्यांच्या मूर्तीची पूजा केली आणि त्याच पद्धतीने भक्ती सुरू केली ज्याप्रकारे इतर रूढीवादी हिंदू लोकांनी त्यांच्या देवतांप्रती श्रद्धा दाखवली.

धार्मिकदृष्ट्या बौद्ध धर्म दोन महत्वाच्या पंथांमध्ये विभागला गेला आहे - हीनयान आणि महायान. हीनयान, जैन धर्माप्रमाणे, ईश्वर नसलेला धर्म आहे आणि ईश्वराची जागा कर्माने घेतली. या दर्शनातील गौतम बुद्ध आणि कर्माच्या सिद्धांताने घेतलेले सर्वस्तिवाद शाखा ज्याला ‘हिनयान’ किंवा ‘थेरवादी’ असे म्हटले जाते. त्यांनी देवाचे अस्तित्व उघडपणे नाकारले. या शाखेनुसार कोणताही आत्मा नाही आणि ही क्षणिक कल्पना म्हणून ती अमान्य केली आहे. पदार्थ हा पृथ्वी, जल, अग्नि आणि वायूच्या क्षणिक अणूंच्या मालिका म्हणून पाहिले जाते. सर्व काही क्षणिक आहे आणि केवळ संयोजन आणि विघटन. बदल हा विश्वाचा नियम आहे. मुक्ति म्हणजे सर्व इच्छा आणि तृष्णा नष्ट होणे. दुसरीकडे, महायान यात बुद्धाचे देवतेत रूपांतर झाले आणि अशाच प्रकारे त्याची भक्ति सुरू झाली. नास्तिकपणाचे रूपांतर बुद्धाच्या दैवीपणात झाले.

१.८ सारांश

अशा प्रकारे आपण भारतीय तत्त्वज्ञानाच्या काही महत्त्वाच्या मूलभूत संकल्पना पाहिल्या ज्या सर्व वैदिक शाखानी कमी-जास्त प्रमाणात स्वीकारल्या आहेत. प्रत्येक भारतीय तत्वज्ञानाच्या शाखा सर्व दु:ख आणि दु: खाचे मूळ कारण अज्ञान आहे हे मत मांडताना दिसते. अज्ञानाचा अंधार दूर झाल्यामुळे आणि ज्ञानाचा प्रकाश कमी होत असताना दु: ख नाहीसे होते आणि स्वत: ला त्याच्या मूळ वैभवात पुन्हा स्थापित केले जाते. हे चैतन्य (ब्राह्म) चे समान तत्व आहे जे स्वतःला ईश्वर, जीव आणि जगत म्हणून प्रकट करते. अज्ञानाच्या तावडीतून मुक्त होणे ज्ञानाच्या सामर्थ्याने होते. ज्ञान दोन प्रकारचे आहे. प्रमा-योग्य ज्ञान आणि अप्रमा-चुकीचे ज्ञान. प्रत्यक्ष, अनुमाण, उपमाण आणि शब्द असे चार ज्ञानप्राप्त स्त्रोतांमधून योग्य ज्ञान प्राप्त होते. पूर्वमिमांसा शाखेने अर्थपत्ती आणि अनुपलब्धी यांना ज्ञानाचे दोन वैध स्त्रोत म्हणून जोडले. इतरांनी सर्व वैध स्त्रोतांना केवळ प्रत्यक्ष आणि अनुमनात समाविष्ट केले. स्मृती, संशय, विपर्यय आणि तर्कामुळे उद्भवलेल्या ज्ञानाचे वर्गीकरण अप्रमा आणि अनिश्चित आहे. आपल्याला चुकीचे ज्ञान का होते आणि अनुक्रमे ख्यातिवादा आणि प्रामाण्यवादामध्ये ज्ञान कसे सत्यापित केले जाते किंवा स्वयं-प्रमाणित कसे केले जाते यावर विविध सिद्धांत आपण पाहिले आहेत. अशाप्रकारे सारांशात आपण असा निष्कर्ष काढू शकतो की भारतीय तत्त्वज्ञान या दृश्य विश्वाचे स्वरूप, त्याचे स्रोत आणि ज्ञान कसे अज्ञान दूर करण्यास आणि स्वत: चे खरे स्वरूप प्राप्त करण्यास मदत करते याबद्दल उत्कृष्ठ वर्णन देते.

१.९ पारिभाषिक शब्द

- **संवेदना** - भावना किंवा मानसिक प्रतिक्रिया.
- **ख्यातिवाद** - चुकीचे ज्ञान का होते, याचा तात्त्विक अभ्यास.
- **अख्याती** - चुकीचे ज्ञान म्हणजे केवळ अपूर्ण ज्ञान, अशी संकल्पना
- **ज्ञानेंद्रिये** - ज्ञान ग्रहण करणारी इंद्रिये (डोळे, कान, नाक, जीभ, त्वचा).
- **तार्किक युक्तिवाद** - विश्लेषणात्मक विचार पद्धती, जी तर्कावर आधारलेली असते.
- **प्रतिफळ** - कर्माचे फळ किंवा परिणाम.
- **अवचेतन** - जाणीव नसलेला मनाचा भाग.

१.१० सरावासाठी स्वाध्याय

१. अविद्या म्हणजे काय? अविद्या हे दुःखाचे कारण का आहे?

२. जीव,जगत,ईश्वर आणि ब्रह्म या संकल्पना स्पष्ट करा.

३. प्रमा व अप्रमा म्हणजे काय? त्याचे स्रोत कोणते?

४. ख्यातिवाद म्हणजे काय? सविस्तर स्पष्ट करा.

५. जगत संकल्पना स्पष्ट करा.

१.११ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

१. Sharma, C. D. (१९८५). *A critical survey of Indian philosophy*. New Delhi: Motilal Banarsi Das.

२. Sinha, J. N. (१९४९). *Introduction to Indian philosophy*. Agra: Lakshmi Narain Agarwal.

३. Prabhupada, A. C. (२००३). *Bhagavad Gita jashi aahe tashi*. New Delhi: ISKCON.

घटक २ : षडदर्शन - थोडक्यात ओळख व परिचय

अनुक्रमणिका

२.० उद्दिष्ट्ये

२.१ प्रस्तावना

२.२ विषय-विवेचन

२.३ अवैदिक दर्शने: चार्वाक,बौद्ध आणि जैन

२.४ वैदिक दर्शने: सांख्य आणि योग

२.५ वैदिक दर्शने: न्याय आणि वैशेषिक

२.६ वैदिक दर्शने: पूर्व आणि उत्तर मीमांसा

२.७ सारांश

२.८ पारिभाषिक शब्द

२.९ सरावासाठी स्वाध्याय

२.१० अधिक वाचनासाठी पुस्तके

२.० उद्दिष्ट्ये

हे घटक अभयासल्यावर तुम्ही हे समजू शकाल,

- वैदिक आणि अवैदिक या संकल्पनांचा अर्थ,आस्तिक व नास्तिक
- ईश्वरवादी आणि निरीश्वरवादी दर्शने
- वैदिक आणि अवैदिक दर्शनातील भेद
- अवैदिक दर्शने जसे चार्वाक, जैन, बौद्ध
- वैदिक दर्शने:सांख्य आणि योग
- वैदिक दर्शने: न्याय आणि वैशेषिक
- वैदिक दर्शने: पूर्व आणि उत्तरमीमांसा

२.१ प्रस्तावना

आपण ज्या जगात राहतो. त्या आपल्या आसपासच्या जगाला आपण आपल्या पाच इंद्रियांच्या माध्यमातून जाणतो. या जगात आपल्यासारख्या मानवाप्रमाणे प्राणी, कीटक आणि झाडे, सूर्य, चंद्र, पर्वत, नद्या आणि असंख्य इतर गोष्टी आहेत. जग आपल्या जन्माच्या अगोदरचे अस्तित्त्वात आहे हेदेखील आपण जाणतो आणि आम्हाला खात्री आहे की, हे जग आपल्या नंतर देखील अस्तित्वात राहील. उन्हाळ्याच्या उत्तरार्धात संध्याकाळी असंख्य ताऱ्यांनी चमकणाऱ्या रात्रीच्या आकाशाकडे जेव्हा आपण पाहतो तेव्हा आपल्याला या सृष्टीच्या भव्यतेबद्दल आश्चर्य वाटते. तेव्हा आपले मन हा प्रश्न विचारू लागते 'हे विश्व कधी आणि केव्हा अस्तित्वात आले,' किंवा 'आज आपण कायमस्वरुपी पाहत आहोत त्याप्रमाणेच हे अस्तित्वात आहे. 'ते स्वतः अस्तित्वात आले आहे', की काही महाशक्तीने ते तयार केले आहे'. 'त्याचा अंत होईल की ते चिरकाल आहे, सामान्य माणसाकडे सामान्यपणे या प्रश्नांची उत्तरे देण्यासाठी कोणताही माहिती स्रोत नसते तसेच तो झोपी गेल्यामुळे त्याची उत्सुकता देखील नष्ट होते. एक अधिक उत्सुक व्यक्ती आपल्या ज्ञानाची तहान शमवण्यासाठी आपल्या प्रश्नावर अधिक ज्ञानी लोकांशी चर्चा करते किंवा विश्वासार्ह ज्ञान स्त्रोतांचा अभ्यास करते. आपल्या पूर्वजांनी देखील या मुद्द्यांविषयी चर्चा केली. त्यांना या पेचक प्रश्नांवर नवल वाटले व त्यांनी काही तार्किक दृढ कल्पनादेखील आणल्या. या अध्यायात आपण आपल्या प्राचीन तत्ववेत्तांनी सृष्टीच्या या प्रश्नाकडे कसे पाहिले याविषयी चर्चा करू.

गेल्या पाच हजार वर्षात भारतीय तत्वज्ञानाइतके विकसित तत्वज्ञान जगात कोठेही नाही. प्रत्येक शाखेचे किंवा दर्शनाचे भक्कम असे तत्वज्ञान विकसित होऊन त्याचे घनीभूत रूप आपल्याला त्यांच्या सारांशरूपी सूत्रांमध्ये पाहावयास मिळतो. त्यासोबतच त्या ज्ञानमीमांसेवर तीव्र प्रतिक्रिया आणि इतर दर्शनांवर तर्काच्या साह्याने विरोध केलेला दिसून येतो. हे लक्षात घेणे आवश्यक आहे की दर्शनांचा काळ सूत्रांपेक्षा फार पूर्वीचा आहे, हा शेकडो वर्षांपूर्वीचा देखील असू शकतो.

भारतीय तत्वज्ञानाचा इतिहास बघता विविध तत्वज्ञान आणि तत्वज्ञ यांची कालक्रमानुसार मांडणी करणे खूप कठीण आहे. पाश्चिमात्य तत्वज्ञानाची काळ व तारखेनुसार विस्तृत माहिती उपलब्ध आहे. भारतीय तत्वज्ञानाचा कालक्रम हा रहस्याने व अनिश्चिततेने भरला आहे. भारतीय तत्वज्ञान हे साहित्य स्वरूपातच सापडते, परंतु त्या साहित्याचा निर्मिती काळखंड अज्ञात असतो. याचे कारण हे असू शकते की भारतीय हे महत्त्वपूर्ण घटना व साहित्य यांच्या नोंदी ठेवण्यात पाश्चात्यांइतके उत्सुक नव्हते जसे आधुनिक मतप्रवाह मानतात किंवा परकीय आक्रमकांनी भारतीयांची साहित्य संपदा आणि लिखित नोंदी यांची लूट करून त्यांना जाळले,जे नालंदा

विद्यापीठाच्या बाबतीत इसवी सन ११९३ मध्ये घडले, जवळपास सहा महिन्यांपर्यंत विद्यापीठ आणि त्यातील ज्ञानसंपदा जळत राहिली जेव्हा कुतुब उद्दीन एबक याच्या सेनापती भक्तीयार खिल्जी याने ते जाळले होते. दुसरे कारण हे असू शकते की भारतीयांनी व्यक्तिला महत्त्व न देता तत्वज्ञानाला जास्त महत्त्व दिले.

भारतीय संदर्भात तत्वज्ञान म्हणजे फक्त बुद्धिविलासासाठीची बौद्धिक कसरत नाही, तर अंतिम सत्याला जाणण्याची व त्याचाशी एकरूप होण्याचा प्रवास आहे. भारतीय तत्वज्ञानाचे स्वरूप आध्यात्मिक आहे. मानवी बुद्धीच्या समजण्यापलीकडे असलेल्या वास्तविकतेचे ज्ञान जाणून घेण्याला यात महत्त्व आहे. तरी तार्किक वादविवादाला कधी कमी लेखले नाही. ज्ञानमीमांसेचा विस्तृत विकास हे भारतीय तत्वज्ञानाचे मोठे वैशिष्ट्य आहे. तत्वज्ञानाच्या या शाखेत ज्ञान म्हणजे काय? त्याचे स्रोत कोणते? व ते कसे प्राप्त होते याची चर्चा होते. आपल्याला बाह्य जगाचा बोध का व कसा होतो तसेच काही वेळेस आपल्याला चुकीचे ज्ञान का होते. इंद्रिय स्तरावरील भ्रम आणि मानसिक स्तरावरील तर्कदोष अशा ज्ञानप्रक्रियेतील प्रत्येक बाजूचा अभ्यास केला जातो. खरेतर योग्य निष्कर्षापर्यंत पोहचण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या तार्किक पद्धतींचा विकास होऊन त्यावर ई. स ५व्या ते १५व्या शतकापर्यंत साहित्य निर्माण झाले यात बौद्ध,जैन, न्याय व पूर्वमीमांसा याचा समावेश होतो. या दर्शनांमध्ये मोठ्या प्रमाणात अंतर्विरोध पाहावयास मिळतो आणि त्यातून जे साहित्य निर्माण झाले ते खूप उत्कृष्ट असे होते.

तरीसुद्धा बुद्धीच्या साह्याने अंतिम सत्यापर्यंत पोहोचणे अशक्य आहे व मानवी बुद्धीच्या मर्यादांची जाणीव प्राचीन भारतीयांना होती. त्यांचा प्रयत्न सत्य अनुभवणे हा असून मानवी तर्कशक्ती ही अंतिम सत्यापर्यंत पोहोचण्यास सहाय्यक ठरू शकते हे ते जाणत होते. खरेतर भारतीय तत्वज्ञानातील असणारी मतभिन्नता ही ज्ञानाच्या स्रोताविषयी असा दृष्टीकोनात दिसते. उदा. वेद हे यथार्थ ज्ञानाचे साधन आहेत की नाही यावरून वैदिक व अवैदिक असे गट पडले. पारंपरिक दृष्ट्या वेद हे ज्ञानाचे सर्वोत्तम साधन असून ते अपौरुषेय व अचूक आहेत असे काहींनी मानले, काहींनी याचा विरोध केला व वेदांचे प्रामाण्यत्व नाकारले. यातील सर्वात प्राचीन म्हणजे चार्वाक जे लोकायत दर्शन म्हणून ओळखले जाते. जवळपास अडीच हजार वर्षापूर्वी दोन प्रभावी ऐतिहासिक ज्ञानी महापुरुष झाले भगवान महावीर आणि सिद्धार्थ गौतम जे ज्ञानप्राप्तीनंतर गाौतम 'गौतम बुद्ध' म्हणून ओळखले गेले. त्यांनी वेदांचे प्रामाण्य नाकारून दोन मुख्य दर्शनांची स्थापना केली. बौद्ध आणि जैन. अवैदिक दर्शनांची माहिती घेण्यापूर्वी काही संकल्पनामधील फरक लक्षात घेणे आवश्यक आहे जे पर्यायाने वापरले जातात.

२.२ विषय-विवेचन

२.२.१ वैदिक आणि अवैदिक, आस्तिक आणि नास्तिक या संकल्पनामधील फरक

वैदिक, आस्तिक आणि ईश्वरवादी या संकल्पना एका बाजूला तर अवैदिक, नास्तिक आणि निरीश्वरवादी या संकल्पना बऱ्याच वेळेस चुकीच्या पद्धतीने आणि चुकीच्या अर्थाने वापरल्या जातात. म्हणून या संकल्पनांमधील महत्त्वपूर्ण भेद लक्षात घेणे आवश्यक आहे.

वैदिक : ज्यांची वेदांवर श्रद्धा आहे त्यांना उद्देशून ही संज्ञा वापरली जाते. महाज्ञानी पुरुषांच्या ज्ञानाचा स्रोत म्हणून वेदांकडे पाहिले जाते. प्राचीन भारतीयांच्या विचारसरणीवर यांचा मोठा प्रभाव होता. बऱ्याच प्राचीन भारतीय दर्शनांनी वेदांचे प्रामाण्य मान्य केले आणि ते ज्ञानाचे भांडार आहे असे मानले. बौद्ध आणि जैन अशा पुरोगामी दर्शनांनी वेदांमधील कर्मकांडाला विरोध दर्शवला तरीसुद्धा वेदांचे महत्त्व टिकून राहिले. याचे श्रेय प्रवर्तक आदि शंकरचार्य यांना जाते.

अवैदिक : जसे हा शब्द सुचवितो जी दर्शने वेदांचे प्रामाण्य नाकारतात किंवा वेदातील कर्मकांडाला मानीत नाहीत त्यांनाच अवैदिक असे म्हटले गेले. चार्वाक, बौद्ध आणि जैन ही मुख्य अवैदिक दर्शने आहेत. चार्वाक दर्शन हे बौद्ध आणि जैन दर्शनापेक्षा पुरातन मानले जाते. खरेतर अशी अनेक दर्शने होऊन गेलीत की ज्यांनी वेदांचे प्रामाण्य नाकारले आणि त्यांना लोकप्रियता मिळाली. हा या भूमितील धर्मनिरपेक्षतावाद म्हणावा लागेल की अशी विरोधी भूमिका असणारे एकाच वेळी अस्तीत्वात होते. त्यांच्यातील विरोध हा तार्किक स्वरूपाचा असून त्याचे रूपांतर तंट्यात झाले नाही व ते आपआपल्या मतप्रवाहाचा प्रचार करीत राहिले. पाश्चात्य तत्वज्ञानात एका मागून एक दर्शनांचा उगम होऊन ती संपुष्टात आली. परंतु भारतात दर्शनांच्या अनुयायांमुळे ती वर्षानुवर्षे चालत आलेले दिसतात.

आस्तिकवाद : आस्तिक आणि नास्तिक या संकल्पनांच्या अर्थांवरून प्राचीन काळापासून अनेक मतभेद दिसतात आणि त्यावर कुणाचेही एकमत नाही. अनेक पाश्चात्य विद्वानांनी एकोणवीस व विसाव्या शतकात आपल्या सांस्कृतिक प्रभावामुळे भारतीय तत्वज्ञानाला प्रतिगामी आणि पुरोगामी असे विभाजन करण्याचा प्रयत्न केला आणि नास्तिक, निरीश्वरवाद आणि अवैदिक अशा संकल्पनांना एकसारखे मानून त्या शब्दांचा चुकीचा अर्थ लावला. बऱ्याच विद्वानांनी त्यापासून संदर्भ घेऊन या वेगवेगळ्या मतप्रवाह असलेल्या दर्शनांना एकाच आधारावर विभाजित करण्याचा प्रयत्न केला. काही हिंदू, बौद्ध आणि जैन साहित्यात या संकल्पनांना समान दाखवून विरोधकांना कमी लेखण्याचा प्रयत्न केला.

या दृष्टीने आस्तिक या शब्दाचा तीन प्रकारे अर्थ लावता येतो : जे वेदांचे ज्ञान प्रामाण्य मान्य करतात ते, ज्यांचा आत्म्यावर विश्वास आहेत ते किंवा जे ईश्वराचे अस्तित्व मान्य करतात ते. याउलट जे अस्तिकांच्या संकल्पनांना नाकरतात तेच नास्तिक होत.

महत्त्वपूर्ण बाब अशी की आस्तिक या शब्दाचा शब्दशः अर्थ ज्याचा अस्तित्वावर विश्वास आहे तो (अस्ति याचा संस्कृत मधे अस्तित्व असा होतो). अपरिवर्तनीय व शाश्वत अशा तत्वावर विश्वास आहे असे सुचविते, आत्मा किंवा ईश्वर किंवा दोन्ही. एखादे दर्शन शाश्वत अशा आत्म्याच्या संकल्पनेवर विश्वास ठेऊन ईश्वराचे अस्तित्व नाकारू शकते तरीदेखील ते आस्तिक ठरते. या दृष्टीने जैन दर्शनाला आस्तिक परंतु निरीश्वरवादी म्हटले जाते.

नास्तिकवाद : नास्तिक हा आस्तिक चा विरूद्धर्थी शब्द असून त्याचा अर्थ 'जो आस्तिक नाही' असा होतो. त्याचा अर्थ असाही होऊ शकतो की जे अस्तित्वाला किंवा शाश्वत अशा तत्वाला नाकारतात ते नास्तिक होत. काही वेळेस यांना पुरोगामी असेही म्हटले जाते. चार दर्शने ही नास्तिक समजली जातात : बौद्ध, जैन, चार्वाक आणि आजीवक.

अंतिम दोन दर्शने ही हिंदू धर्मातील आहेत. बौद्ध दर्शनाच्या खूप पूर्वी असे काही व्यक्तीगत गुरु होते ज्यांनी नित्य अशा आत्म्याचे अस्तित्व नाकारले. यांचे प्रमाण खूपच कमी होते कारण शाश्वत व नित्य अशा आत्म्यावरील विश्वास ही फक्त श्रद्धेची बाब नसून तार्किकतेने व पूर्वज्ञानाने स्पष्ट होण्यासारखी बाब आहे. आस्तिक आणि नास्तिक याचा अर्थ 'ईश्वरवादी किंवा निरीश्वरवादी' असा होत नाही हे आपल्याला प्राचीन किंवा मध्ययुगातील संस्कृत साहित्यातून दिसते. आजच्या काळातील भाषांमधे जसे हिंदी भाषेत आस्तिक चा अर्थ बदलून ईश्वरवादी असा झाला आणि नास्तिक याचा अर्थ "निरीश्वरवादी" असा होतो. परंतु हिंदू तत्वज्ञानात या पदांचा अर्थ वेगळ्या दृष्टीकोणातून वापरतात उदा. सांख्यदर्शन हे निरीश्वरवादी आणि आस्तिक आहे. नास्तिकवाद आणि निरीश्वरवाद यातील समस्येची सुरुवात मनुस्मृतीच्या काळात झालेली दिसते, ज्यात नमूद केले आहे की. . "नास्तिकोवेद निंदक".

ईश्वरवाद : ज्यांचा सृष्टीच्या उत्पत्तिकर्ता, नियंता आणि विनाशकर्ता यावर विश्वास आहे त्यांनाच ईश्वरवादी म्हटले जाते. अशावेळी एक गोष्ट नमूद करणे आवश्यक ठरते की भारतीयांच्या आणि अब्राहमीक धर्म (ज्युईस्म, ख्रिस्ती, इस्लाम) यांच्या संकल्पनेत खूप फरक आहे. सनातन धर्मातील ईश्वर हा सर्वव्यापी आणि श्रेष्ठ आहे, याचा अर्थ ईश्वर हा सृष्टी सर्वव्याप्त असून तो त्याच्याही पलीकडे जातो. सृष्टी ही ईश्वराचे प्रकटीकरण असून त्यापासून वेगळी नाही. तर अब्राहमिक संकल्पनेनुसार ईश्वर हा सृष्टीचा कर्ता असून त्यापासून वेगळा आहे. अब्राहमिक धार्मिक साहित्यात, ईश्वर हा स्वतंत्र कर्ता असून त्याच्यात क्रोध आणि अहंकार असून काही वेळेस तो मानवी रूपात येतो. तो जवळपास आपल्यासारखाच असून त्याच्यात इच्छा, भावना (क्रोध, दुख आणि आनंद), प्रयोजन तसेच इतर मानवीय गुणधर्म आहेत. व्यक्तिगत संबंधातूनच परमेश्वर व मानव यामधील संबंध दर्शविलेला दिसतो, जसे पिता म्हणून ख्रिस्ती धर्मात दाखविलेले आहे, किंवा सूफी धर्मात ईश्वराला मित्र म्हटले आहे. ईश्वराच्या या संकल्पनेला विज्ञानाने नाकारले आहे कारण ती टिकण्यासारखी नाही.

ईश्वरालाच सगुण ब्रह्म असे म्हटले आहे. त्याच्याकडे निर्गुण ब्रह्मची सर्व शक्ती आहेत परंतु निर्गुण ब्रह्मला सोडून तो अलिप्त राहून सृष्टीच्या उत्पत्ती,स्थिती व लय अशा प्रक्रियेत सहभागी होतो. परंतु या गृहितकासाठी तार्किक पाया काय आहे?

आपण राहतो त्या जगाचे विस्तृतपणे दोन गटात वर्गीकरण केले जाऊ शकते: सजीव आणि निर्जीव, व सजीव जगात आपण चेतनेची स्थिर उत्क्रांती पाहू शकतो आणि त्या अनुषंगाने, आपल्या आसपासच्या जगावर अधिक नियंत्रण ठेवणारे संवेदनशील प्राणी आपणास दिसतात.

खडक आणि पर्वते ➡ झाडे झुडपे ➡ एकपेशीय वनस्पती ➡ प्राणी ➡ मानव

उत्क्रांतीच्या सिद्धांतामध्ये असेही म्हटले आहे की मनुष्याच्या अस्तित्वाच्या आजच्या विकासाची उंची गाठण्यासाठी पृथ्वीवरील जीवन वरील क्रमाने उत्क्रांत होत गेले. म्हणजेच वरील सर्व अस्तित्वातील स्तर साखळीच्या दुव्यासारखे आहेत, आधीची त्या नंतरची निर्मिती करतात.

अस्तित्वाच्या साखळीत चेतन व अचेतन हे दोन विरूद्ध टोकाला आहेत, ज्याला दोन रंगांनी दर्शविले जाऊ शकतात ज्यात एक टोकाचा रंग काळा आहे तर दुसरा टोक पांढऱ्या रंगाचे असून ते हळूहळू संक्रमण किंवा क्रमवार अवस्थेच्या दरम्यान आहे. काळा ते पांढरा किंवा अचेतन पासून चैतन्य आणि वरील स्तरातील विविध चरणांमधील संक्रमण हे वेगवेगळ्या पातळीवरील पडदा किंवा चेतनावरील अज्ञानाच्या आवरणांचे परिणाम आहेत. अशा प्रकारे असे मानले जाऊ शकते की संपूर्ण विश्वाचे दोन टोका दरम्यानचे अस्तित्व आहे आणि एका टोकापासून दुसऱ्या टोकाकडे संक्रमण अनियमित नाही परंतु अपरिहार्यपणे एक अनुक्रम नुसार होते.

जर उत्क्रांतीच्या वरील पातळीचे विश्लेषण केले गेले तर ते आपल्याला एका निष्पक्ष आणि वाजवी निष्कर्षावर आणून सोडतात की मानवी चैतन्याच्या पातळीपेक्षा वरील कोणत्याही जागरूक स्तरावरील जीवांचा जगावर अधिक नियंत्रण असेल आणि त्याच्या अंतिम स्तरावर अखेर अशी स्थिति असेल जिथे चेतनेची शक्ति अमर्याद असेल. मानवी स्तराच्या वरील चेतनेच्या स्तराला देवता म्हणतात. ३३ कोटी देवतांचा समूह असल्याचे सांगितले जाते जे शेवटी ईश्वर किंवा सगुण ब्रह्म ओळखले जाते. ब्रह्मांड किंवा सृष्टीच्या गर्भातून एखाद्या कमळाच्या पाकळ्याप्रमाणे प्रकट व विस्तार होण्यापूर्वी विश्वाच्या अस्तित्वापूर्वी ईश्वराचे अस्तित्व होते आणि तो विश्वाचे उपादान आणि निमित्त कारण दोन्ही आहे, म्हणून तो नैसर्गिकरित्या संपूर्ण विश्वाला व्यापतो. ज्याप्रमाणे आपले चैतन्य हे संपूर्ण देहात उपस्थित असते आपल्या, त्याचप्रकारे ईश्वर संपूर्ण विश्वाला व्यापून त्यापलीकडे देखील जातो. तो काळ आणि आकाश च्या बंधनाच्या पलीकडे आहे. संपूर्ण ब्रह्मांडात त्याच्या व्यापकतेमुळे, स्थूलापासून ते सूक्ष्मापर्यंत, तो नैसर्गिकरित्या सर्वज्ञ आणि सर्वशक्तिमान होतो. तो प्रकट जगाचा निर्माता, संचलनकर्ता आणि विनाशक आहे. तो सगुण आणि निर्गुण मधील दुवा असून ज्या पलीकडील स्थिति म्हणजे निर्गुण ब्रह्म किंवा सर्वोच्च चैतन्य होय. ईश्वर बाह्य

घटकांच्या बंधनात नाही तर त्याउलट प्रकट जगाचा नियंता आहे. तो केवळ मानवच नाही तर सर्व संवेदनशील प्राणी निर्माण करतो ज्यांचा आवश्यक स्वभाव त्याच्यापेक्षा वेगळा नाही. त्याने त्यांना आपल्या वासना आणि करुणेतून नव्हे तर त्यांच्या कर्मामुळे तयार केले. आत्मा या जगात आणि परलोकातील कर्मफळाचा अनुभव घेत एका शरीरातून दुसऱ्या शरीरात सतत स्थानांतरित होतो. अखेरीस सर्वोच्च चेतना प्राप्त होईपर्यंत आणि अनंत अशा जाणीव तत्त्वामध्ये विलीन होईपर्यंत असंख्य काळासाठी तो पुनर्जन्म घेत राहतो.

अशा प्रकारे ईश्वर किंवा सगुण ब्रह्म याची भारतीय तत्वज्ञानाची संकल्पना ही केवळ विश्वासाची नाही तर तार्किकदृष्ट्या तपासता येणारी संकल्पना आहे. धर्मग्रंथात असेही सांगितले आहे की ईश्वर केवळ ध्यान करण्याकरिता मानवी स्वरुपाचे मूर्त आणि वैयक्तिक देवता म्हणून स्वीकारलेली संकल्पना आहे. ईश्वर कोणतेही रूप आणि आकार घेऊ शकते. अशा प्रकारे ईश्वराची भारतीय तत्वज्ञानाची संकल्पना मजबूत तार्किक गृहीतकावर आधारलेली आहे ज्याला ध्यानी योग्यांच्या अनुभवांचे पाठबळ प्राप्त झाले आहे ज्यांना त्यांच्या जाणीवेची उच्च पातळी प्राप्त झाली आहे.

निरीश्वरवाद : एक महत्त्वपूर्ण गोष्ट नमूद करणे आवश्यक ठरते, भारतीय तत्वज्ञानातील काही दर्शनांनी जसे बौद्ध, जैन, पूर्वमीमांसा, प्राचीन सांख्य यांनी मानले की वास्तवाचे स्वरूप जाणण्यासाठी ईश्वराची संकल्पना आवश्यक नाही. या दर्शनांच्या मते कर्माचा नियम हा गूढ व कठीण अधिभौतिक संकल्पनांचे स्पष्टीकरण देण्यास पुरेसा आहे. अद्वैत दर्शनात सुद्धा ब्रम्हाच्या दृष्टीकोनातून ईश्वर हा भ्रम आहे असे मत त्यात मांडले. परंतु याचा अर्थ असा होत नाही की निरीश्वरवादी म्हणजेच नास्तिक होत.

थोडक्यात असे म्हणता येईल की नास्तिक या संकल्पनेचा खरा अर्थ ज्याचा पारलौकिक जीवनावर विश्वास नाही असे खऱ्या अर्थाने म्हटले पाहिजे. परंतु हीच संकल्पना ज्यांचा वेदांवर विश्वास नाही त्यांच्यासाठी सुद्धा वापरली जाते. खरेतर या दर्शनांसाठी अवैदिक हा जास्त योग्य शब्द आहे. खऱ्या अर्थाने पाहावयास गेले तर चार्वाक किंवा लोकायत व काही इतर दर्शने सोडून भारतीय तत्वज्ञानात असे कोणतेही दर्शन नाही की ज्याला नास्तिक म्हटले जाऊ शकते.

या चर्चेच्या पार्श्वभूमीवरच तीन महत्त्वपूर्ण अवैदिक दर्शनांची माहिती घेऊया :

पुनरावलोकनासाठी प्रश्न

१. नास्तिक आणि आस्तिक दर्शनातील फरक स्पष्ट करा?

२. वैदिक आणि अवैदिक दर्शने म्हणजे काय? नावे सांगा.

२.३ अवैदिक दर्शने : चार्वाक, जैन आणि बौद्ध

चार्वाक दर्शन : बौद्ध आणि जैन यांच्या आगमनापूर्वी काही प्रभावी व्यक्ती होऊन गेल्या की ज्यांनी वैदिक शिकवणीच्या विरोधात मत मांडले. चार्वाक हे दर्शन नास्तिक असून ते अवैदिक मानले जाते. काही वेळेस त्याला लोकायत असेही म्हटले जाते, परंतु असे दिसते की लोकायत दर्शन हे चार्वाक दर्शनाच्या खूप आधी होते त्यामुळे त्यांचे तत्वज्ञान वेगळे असू शकते. तरीसुद्धा सद्य स्थिति लक्षात घेता ते समानच म्हटले गेले पाहिजे. चार्वाक हे भारतीय भौतिकवादी दर्शन असून बृहस्पती हा त्याचा प्रवर्तक मानला जातो. चार्वाक हा बृहस्पतीचा मुख्य शिष्य आहे असे मानले जाते ज्याच्या नावावरुन या दर्शनाचे नाव पडले. काहीं विद्वानांच्या मते चार्वाक हे व्यक्तीचे नाव नसून, चार्वाक या नावाने भौतिकवाद सूचित होतो ज्याचा अर्थ "खा, प्या आणि मजा करा" असा होतो. "चार्व" या मूळ शब्दाचा अर्थ "खाणे" आणि "वाक" चा अर्थ "बोलणे" असा होतो. जो आपल्या मत व सिद्धान्त यावर ठाम राहत नाही त्याला देखील चार्वाक म्हटले जाते. "चर्वंते पुण्य पापदिकम वस्तु जतम इति चार्वाकम" असे विधान या दर्शनाला उद्देशून म्हटले जाते. योग्य-अयोग्य अशा सर्व नैतिक संकल्पनांना चार्वाक मानीत नाही. याचा आणखी वेगळा अर्थ चार्वाक म्हणजे "गोड गोड बोलणारा" असा होतो. यातुन सूचित होते की चार्वाक हा फक्त बाहेरुनच गोड आहे. दुसरी संकल्पना म्हणजे लोकायत याचा अर्थ सामान्य माणसाचे तत्वज्ञान असा होतो.

नीतिशास्त्र : चार्वाक दर्शनाचा कर्मसिद्धांतावर विश्वास नाही- ज्यानुसार चांगल्या कर्माचे फळ चांगले आणि वाईट कर्माचे फळ वाईट मिळते. तसेच मृत्यू नंतरही टिकणाऱ्या आत्म्यावर किंवा पुनर्जन्मावरही विश्वास नाही. परमेश्वराचे अस्तित्व नसून सर्वधार्मिक विधी हे निरर्थक आहेत आणि शास्त्रांमध्ये कोणतेही उपयुक्त ज्ञान नाही. मानवी जीवनाचा मुख्य उद्देश हा आनंद प्राप्त करणे आहे.

ज्ञानमीमांसा : चार्वाकच्या मते प्रत्यक्ष(इंद्रियातून प्राप्त झालेले ज्ञान) हाच यथार्थ ज्ञानाचा स्रोत आहे. ज्ञानाचे इतर स्रोत जसे अनुमान व शब्दप्रमाण हे त्याने नाकारले. तसेच इंद्रियातून आपल्याला फक्त वायु,अग्नि,जल,पृथ्वी याचाच अनुभव येतो म्हणून आकाश हे पाचवे द्रव्य त्याने नाकारले. त्यांच्या मतानुसार मन व चैतन्य हे जड प्रकृतीचा परिणाम असून ज्याप्रमाणे विड्याचे पान सुपारी,चुन्याप्रमाणे,की जे रंगाने हिरवे,काळे,पांढरे असते व त्यांच्या संयोगातून वेगळा रंग लाल रंग निर्माण होतो. याचप्रकारे जरी चारही द्रव्ये जड असली तरी त्यांच्या संयोगातून चैतन्य निर्माण होते. तसेच आत्मा,ईश्वर आणि पुनर्जन्म यांचे इंद्रिय प्रत्यक्ष होत नसल्याने त्यांचे अस्तित्व नाही. चार्वाक स्वभाववादी होते. वस्तुमध्ये हलचाल झाली किवा त्यांच्यात परिवर्तन झाले कारण त्यांचा तो स्वभाव आहे. यामुळेच त्यांच्या सिद्धांताला स्वभाववाद म्हणतात.

अजित केशकांबळी (इ. स पूर्व ६ वे शतक) हा अजून एक सुरुवातीचा भौतिकवादी होता, ज्याचा पुनर्जन्म,कर्म व नैतिकता यावर विश्वास नव्हता तरीही तो ब्रम्हचारी जीवन जगला. त्याचे वाक्य होते की "औदार्यसारख्या कल्पना मूर्खांसाठी आहेत,जो त्यांच्या अस्तित्वासंबंधी बोलतो,त्यांचे शब्द हे पोकळ आणि भ्रम निर्माण करणारे असतात,निराशेचा आक्रोश करणारी असतात. " तो कंबलश्वतर,पुरंदर,मक्काली गोसलाया नावाने देखील ओळखला जातो. इतर धर्मातील भिक्षुना आजीविका म्हटलेले आढळते असे सनातन व बौद्ध दर्शन साहित्यातून दिसते.

तुम्हाला माहीत आहे काय?
वर्धमान महावीर आणि गौतम बुद्ध (सिद्धार्थ गौतम) हे समकालीन होते. आणि महावीर हे गौतम बुद्धापेक्षा ३०-४० वर्षे वयाने मोठे होते.

जैन

जैन हे लोकायत आणि बौद्ध सारखेच निरीश्वरवादी दर्शन आहे. जैन हा शब्द मूळ शब्द जिन पासून आला आहे,ज्याचा अर्थ ज्याने आपल्या आंतरिक शत्रुवर विजय मिळवला आहे. जसे क्रोध,लोभ,मन,माया हे विकार, हाच खरा विजय आहे. जैन मानतात की जैन दर्शन पूर्वीपासून चालत आले असून २४ तीर्थंकर होऊन गेलेत, त्यापैकी ऋषभदेव ज्यांना, 'आदिनाथ' असेही म्हणतात ते प्रथम होते. शेवटचे तीर्थंकर हे 'वर्धमान' असून ते नंतर 'महावीर' (इ. स. पूर्व ६ वा शतक) या नावाने प्रसिद्ध झाले, ते बुद्धाचे समकालीन होते. त्यांचे पूर्वज २३ वे तीर्थंकर पार्श्वनाथ हे सुद्धा ऐतिहासिक व्यक्ति होते. महावीरांच्या पूर्वी दुसऱ्या किंवा तिसऱ्या शतकात अस्तित्वात होते.

जरी सर्व भारतीय दर्शनांनी अहिंसेचे महत्त्व सांगितले असले तरीसुद्धा अहिंसा हा सर्वोच्च धर्म (अहिंसा परमोधर्म) मानून अहिंसा हे सर्वोच्च मूल्य आहे असे जैनांनी मानले. आपण बऱ्याच जैन मुनींना तोंडाभोवती कपडा बांधलेला पाहिला असेल,सूक्ष्म किटकांची हिंसा टाळण्यासाठी ते असे करतात. अहिंसेचे महत्त्व गांधीजींना जैन संप्रदायातून मिळाले आणि त्या नंतर बर्याच दर्शनांनी शाकाहार स्वीकारला.

जैन ज्ञानमीमांसा : प्रत्यक्ष, अनुमान आणि शब्द जे प्रमाणित शास्त्रातील असतात हे ज्ञानाचे स्रोत आहेत असे जैन लोकांनी मानले. जैन दर्शनात ज्ञानाचे वर्गीकरण अपरोक्ष आणि परोक्ष ज्ञान असे केले. ध्यान साधनेचे महत्त्व सांगून अपरोक्ष ज्ञानाचे तीन प्रकार त्यांनी मांडले - अवधि, मन:पर्याय आणि केवल. अवधि हे काळ आणि दूर अंतरावर असलेल्या वस्तूंचे प्रत्यक्ष ज्ञान आहे, त्यालाच अंतरदृष्टी म्हटले आहे. मन:पर्याय हे इतरांच्या मनातील विचार जाणून घेण्याचे ज्ञान आहे. केवल हे सर्वोच्च प्रकारचे ज्ञान असून त्यात आत्मा सर्व ज्ञानी होते. परोक्ष ज्ञानाचे जैन दर्शनात दोन प्रकार सांगितले : मती आणि सृता. मती ज्ञानात प्रत्यक्ष इंद्रिय आणि अनुमानाचा समावेश होतो. मजेशीर बाब ही की जैन प्रत्यक्ष्याला अपरोक्ष मानीत नाहीत. त्यांच्या मते प्रत्यक्ष्यात मन आणि इंद्रिय

यांमध्ये ध्यान आवश्यक आहे. ज्ञाता आणि ज्ञेय यांच्यात मन आणि इंद्रिय यांची मध्यस्थी असल्याने आणि त्यांच्या मर्यादा लक्षात घेऊन ज्ञातला ज्ञेय चे ज्ञान होत असताना अपलाप होतो. श्रुत ज्ञानात शाब्दिक प्रमाण हे वैध श्रोतांच्या अनुषंगाने अपेक्षित असते. ज्ञात असलेले सर्व तीर्थंकर यांचा आदर्श घेऊन आध्यात्मिक ज्ञानाची प्राप्ती शक्य आहे.

सापेक्षतावादाचा सिद्धान्त हे जैन दर्शनांचे एक प्रमुख योगदान आहे. जैन सूचित करतात की प्रत्येकाचा एक दृष्टीकोण असतो व तो काही प्रमाणात योग्य तर काही प्रमाणात अयोग्य असतो. सर्व दृष्टीकोण हे सापेक्ष आहेत. यालाच नयवाद किंवा सापेक्षवादी सिद्धान्त असेही म्हणतात. जेंव्हा एखादा दृष्टीकोण अंतिम सत्य म्हणून अंधपणे स्वीकारला जातो त्याचा परिणाम नयाभास किंवा चुकीच्या तार्किक निर्णयात होतो.

अनेकांतवाद हा जैन दर्शनातील सापेक्ष सिद्धांताचा एक महत्त्वपूर्ण पैलू आहे. ज्यानुसार प्रत्येक वस्तु अनंत गुणधर्मांनी युक्त असते म्हणून एका व्यक्तिला तिच्या सर्व गुणधर्मांचे ज्ञान होणे शक्य नसते. परंतु ज्याला एखाद्या वस्तूच्या सर्व गुणांचे ज्ञान असते त्याला सर्व वस्तूंच्या सर्व गूणधर्मांचे ज्ञान असते किंवा ज्याला सर्व वस्तूंच्या सर्व गूणधर्मांचे ज्ञान असते त्याला एका वस्तूच्या सर्व गूणधर्मांचे ज्ञान असते. या सापेक्षवादी दृष्टीकोणाचा विकास नंतर स्यादवादात झाला. हा जैन दर्शांनातील सर्वात प्रमुख सिद्धान्त आहे. यात सात प्रकारच्या सापेक्ष सत्त्यांची मालिका दिली आहे ते पुढील प्रमाणे -

१. स्याद अस्ति म्हणजेच ज्या घटकासंबंधी तो आहे असे आपण म्हणतो
२. स्याद नस्ती म्हणजेच तो नाही असे आपण एखाद्या घटकासंबंधी आपण म्हणतो
३. स्याद अस्ति नस्ती म्हणजेच जे अव्यक्त आहे किंवा ज्याबद्दल आपण आहे किंवा नाही असे सांगू शकत नाही.
४. स्याद अव्यक्तम म्हणजेच जे अव्यक्त आहे
५. स्याद अस्तिचअव्यक्तम् म्हणजेच सापेक्ष आणि अवर्णनीय देखील आहे
६. स्यान नस्तीअव्यक्तम म्हणजेच जे भावात्मक आणि अभावात्मक आणि अवर्णणीय आहे
७. स्याद अस्ति नस्ती अव्यक्तम म्हणजेच सापेक्ष दृष्टीकोणातून जे आहे पण आणि नाही पण आणि अवर्णणीय आहे

जैन दर्शनात ध्यानाला सामायिक म्हटले आहे जे वर्तमान क्षणात राहण्याचे महत्त्व अधोरेखित करते. स्वच्या खऱ्या स्वरूपाचे (आत्म्याचे) ज्ञान होण्यासाठी ही पहिली पायरी आहे. इतर लोक, प्राणी आणि निसर्ग यांच्याप्रती आदर आणि मैत्रीभाव यापद्धतीतून ते विकसित होतो.

अधिभौतिकशास्त्र : जैन लोकांच्या मते मानव, प्राणी, वनस्पति आणि धूलिकण यांचे मिळून असंख्य आत्मे आहेत. जीव हे विकासाच्या निरनिराळ्या स्तरावर आहेत, उदा काही जीवांना फक्त

स्पर्श ज्ञान असते, काहींना दोन इंद्रिये आहेत, काहींना तीन आणि काहींना चार इंद्रिये आहेत. तसेच मानव आणि उच्च स्तरावरील प्राण्यांना स्पर्श, दृष्टी, चव, कर्ण आणि घ्राणज अशी इंद्रिये आहेत. जैन दर्शनाने कर्माच्या नियमानुसार आत्मा बंधनात कसा अडकतो यासाठी मांडणी दिले आहे. त्यानुसार जेंव्हा काशाय (क्रोध, लोभ, मन, माया) सोबत कृती घडते तेव्हा कर्माचे कण निर्माण होऊन ते आत्म्याला चिकटतात. कर्माच्या या कणांना 'आस्रव' असे म्हटले आहे. म्हणून आत्मा बंधनात अडकतो. द्रष्टाला याची जाणीव झाल्यावर तो कर्माचा प्रवाह थांबवण्यासाठी आध्यात्मिक मार्गाचा स्विकार करतो त्यालाच संवरा असे म्हटले आहे. मग नवीन कर्माच्या माध्यमातून द्रष्टा बंधनात अडकत नाही तरीसुद्धा भूतकाळातील कर्मांचे कण आत्मा मुक्त होण्यापूर्वी नष्ट होणे आवश्यक असते. तेव्हा द्रष्टा योग्य प्रायश्चित करून त्यातून मुक्त होतो, यालाच 'निर्जरा' म्हटले आहे. मग जेंव्हा कर्माचे कोणतेही बंधन शिल्लक राहत नाही तेव्हा आत्मा मुक्त होते.

नीतिशास्त्र : इच्छांचा अंत झाल्यावरच आणि भौतिक पदार्थांच्या बंधंनातून बाहेर पडल्यावरच आत्म्याला मुक्ती मिळून आनंद प्राप्ती होऊ शकते. मग कोणत्या गोष्टी मुळे आत्मा इच्छांपासून मुक्त होऊ शकते? त्या तीन गोष्टी आहेत - जैन दर्शानातील संतांच्या शिकवणुकीचे यथार्थ दर्शन किंवा श्रद्धा, ज्ञान किंवा त्या शिकवणुकीची जाणीव होणे आणि चरित्र किंवा योग्य आचरण या तीन गोष्टींना त्रिरत्ने म्हटले आहे. योग्य आचरणात पाच नियमांचे पालन करणे अपेक्षित आहे. सामान्य लोकांकरिता अनुव्रते तर मुंनींसाठी पळवायचे नियम हे कडक आहेत. ते पाच नियम पुढीलप्रमाणे :

- **अहिंसा :** कोणत्याही प्रकारची हिंसा न करणे
- **सत्य :** सत्याचा स्विकार करणे.
- **अस्तेय :** चोरी न करणे
- **ब्रम्हचर्य :** व्यभिचार न करणे
- **अपरिग्रह :** द्रव्यसंचय न करणे

वरील पाच नियमांव्यतिरिक्त संसारी लोकांसाठी आणखी सात नियम आहेत जी शील व्रते आणि गुणव्रते आहेत. सर्व मिळून १२ नियम होतात. पुढील पाच नियमांच्या साह्याने आत्म्याला मुक्ती मिळायला मदत होते. इच्छापासून मुक्त झाल्यावर आत्मा अनंत चतुष्ट्य ने युक्त होतो. अनंत दर्शन,अनंत ज्ञान,अनंत वीर्य,अनंत सुख हीच अवस्था प्राचीन जैन मुनींनी प्राप्त केली व इतरांनाही मार्गदर्शन केले.

बौद्ध : सिद्धार्थ गौतम, नंतर गौतम बुद्ध म्हणून ओळखले गेले ज्याचा अर्थ "जागृत होणे" असा होतो. मान्यतेनुसार इ. स. पूर्व ५ वे शतक हा त्याचा कालखंड होता. तो आतापर्यंतच्या सर्वात प्रभावशाली व्यक्तिमत्वांपैकी एक आहे ज्याने क्वचितच प्रवचन दिले व कोणतेही पुस्तक लिहिले नाही. वयाच्या एकोणतिसाव्या वर्षी सर्वप्रकारच्या प्रापंचिक सुखाचा परित्याग केला. सुंदर पत्नी, नवीनच जन्मलेल बाळ ज्याचे नाव त्यांनी राहुल ठेवले, ज्याचा अर्थ "फेरा" असा होतो. मानवी

दुखाच्या समस्येवर उपाय शोधण्यासाठी त्यांनी भौतिक सुखांचा त्याग केला. ब्रम्हचारी असतानाच ते त्या काळातील दहा प्रसिद्ध योग्यांना भेटले. आलारकालाम आणि उद्धक रामपुत्र, नंतर याना मागे सोडून ते स्वत: अंतीम सत्त्याच्या शोधात ते पुढे निघाले. त्यांनी कठोर तपश्चर्या केली परंतु त्यामुळे त्यांची प्रकृती खूप खालावली आणि ते मरणासन्न अवस्थेत आले. जेव्हा एका गावातील स्त्रीने त्यांना पाणी आणि खीर दिली तेव्हा ते पुन्हा शुद्धीवर आले. तेव्हा त्यांनी "मध्यम मार्ग" स्वीकारला. शेवटी बोधि वृक्षाखाली त्यांना वयाच्या पस्तीसाव्या वर्षी ज्ञान प्राप्ती झाली. त्यानंतर त्या ज्ञांनाचा प्रचार करण्यासाठी त्यांच्या पूर्ण जीवनकाळात वयाच्या ऐंशीव्या वर्षापर्यंत ते भ्रमण करीत राहिले.

त्यांची शिकवण आणि सिद्धांत यांचे संकलन नंतर त्यांच्या शिष्यांनी केले. त्यां अनुयायांचे विविध मुद्यांवरून मतभेद सुद्धा झाले, त्यामुळे बौद्ध धर्मात विभाजन होऊन काही शाखा निर्माण झाल्या. हीनयान आणि महायान या बौद्ध धर्मातील दोन प्रमुख शाखा आहेत. बुदधांची शिकवण ज्यात संकलित केली आहे त्यांना "त्रिपिटक" असे म्हटले जाते, विनयपिटक, सुत्तपिटक आणि अभिधम्मपिटक.

व्यवहारवाद (Pragmatism) : वैदिक कर्मकांडांचे अंधपणे पालन करणाऱ्या त्या काळातील धर्मगुरूंची आणि पंडितांची त्यांनी कडाडून टीका केली. त्यांनी त्यांची तुलना अंध लोकांसोबत केली की जे दुसऱ्यांना मार्ग दाखवत आहेत. त्यांनी त्यांच्या अनुयायांना शिकवण दिली की कोणतीही गोष्ट यामुळे स्वीकारू नका कारण ती मोठ्या व्यक्तींनी सांगितली आहे किंवा एखाद्या धर्मग्रंथात सांगितली आहे किंवा तो एखाद्या परंपरेचा भाग आहे किंवा ती गोष्ट मी सांगितली आहे. निरर्थक अशा पारमार्थिक गोष्टी आणि सिद्धान्त याला महत्त्व दिले नाही. याउलट अंतरज्ञानातून होणाऱ्या व्यक्तीगत अनुभवांना त्यांनी महत्त्व दिले. जेंव्हा व्यक्तिगत अनुभव घेणे अशक्य असेल तेव्हाच बुद्धिमान व्यक्तीची मदत घ्यावी. "अत्त दीप भव" किंवा "स्वयं प्रकाशित व्हा" ही त्यांची अंतीम शिकवण होती. यामुळेच बुद्धाला प्रायोगिक आणि व्यावहारिक गुरु असे म्हणतात.

प्रत्यक्ष आणि अनुमान ही ज्ञानाची दोन प्रमाणे बौद्ध दर्शनाने स्वीकारली. सर्वप्रकारच्या ज्ञानाचे काळजीपूर्वक विश्लेषण होणे आवश्यक आहे. ज्ञानाच्या सर्व पद्धतींबाबत गौतम बुद्ध टिकात्मक होते. तात्विक ध्यान हा मोक्ष प्राप्तीचा सर्वोत्तम उपाय आहे असे ते मानत.

मुख्य शिकवण : बुद्धाने प्रतिपादन केले की त्यांची शिकवण ही दुख आणि दुखमुक्तीचा उपाय यावर आधारलेली आहे व हीच माझी प्रमुख शिकवण आहे असे ते म्हटले. चार आर्यसत्यातून त्यांनी त्यांची शिकवण मांडली ती पुढील प्रमाणे :

१. **दु:ख :** दुखाचे अस्तित्व आहे व सर्व जग दुखमय आहे. आनंदाच्या क्षणातही दुखाची छाया दिसते. हे सुख संपणार आहे अशी भिती दिसून येते. सर्व जीवांना दुख भोगावे लागते.

२. **दु:ख समुदाय :** म्हणजे दु:खाला कारण आहे. प्रत्येक गोष्टीला कारण असते. कारणाशिवाय काहीही उत्पन्न होत नाही.

३. **दु:ख निरोध :** दु:खाचा अंत होऊ शकतो. दुखाचे कारण जाणून त्याला नियंत्रित करता येऊ शकते. म्हणजेच दु:खमुक्ती शक्य आहे.

४. **दु:ख निरोध गामिनी प्रतिपाद :** दु:ख मुक्तीचा मार्ग आहे. गौतम बुद्धाने आर्यअष्टांगीक मार्ग सांगितला ज्याचे पालन करून व्यक्ति दु:खमुक्त होऊ शकतो. बुद्धांच्या अष्टांगीक मार्गात पुढील गोष्टींचा समावेश होतो-सम्यक दर्शन, सम्यक संकल्प, सम्यक वाचा, सम्यक कर्मांत, सम्यक अजिविका, सम्यक व्यायाम, सम्यक स्मृति, सम्यक समाधी. आर्यसत्यातूनच उत्पन्न झालेला एक महत्त्वपूर्ण सिद्धान्त म्हणजे प्रतित्यसमूत्पाद होय. बारा आऱ्याचा समावेश असलेल्या शाश्वत चक्राप्रमाणे असून त्याची मोठ्या प्रमाणात स्तुति केली जाते. दुसऱ्या आणि तिसऱ्या आर्यसत्त्याच्या आधारावर याची मांडणी झालेली दिसते. सांसारिक अस्तित्वाचे वर्णन गौतम बुद्धानी न संपणाऱ्या चक्राप्रमाणे बारा अवस्थांच्या सारांश रूपात मांडले. जो प्रतित्यसमुत्पादाला जाणतो तो संसाराच्या बाहेर पडून मुक्त होतो.

प्रतित्यसमुत्पादातील बारा कड्यांची परंपरा

बुद्धानी सांगितले की आपण जन्म मृत्युच्या चक्रात कायम फिरत असतो याचे कारण आपल्याला संसार चक्राचे ज्ञान नसते. म्हणूनच सनातन आणि जैन धर्मातील सिद्धांताप्रमाणे अविद्या हे दुखाचे मूळ कारण आहे असे गौतम बुद्धाने सांगितले. अविद्येतून आपण संसार चक्रात कसे अडकतो यासाठी बारा कड्यांची परंपरा बुद्धाने पुढील प्रमाणे सांगितली -

१. अविद्या
२. संस्कार
३. विज्ञान
४. नामरूप
५. षडायतन
६. स्पर्श
७. वेदना
८. तृष्णा
९. उपादान
१०. भव
११. जाती
१२. जरा मरण

क्षणभंगवाद

बुद्धाने सर्व अनित्य आहे अशी शिकवण दिली. या जगात सजीव-निर्जीव सर्व परिवर्तनशील असतात. काहीच नित्य नाही. उदा. देवता किंवा आत्मा किंवा स्व तत्व. तरीसुद्धा बौद्ध पुनर्जन्म मानतात. त्यांच्यामते नित्य आत्मा असे तत्व नसले तरीसुद्धा एका जीवनातून दुसऱ्या जीवनात अखंड प्रवाह दिसतो जो कर्माच्या नियमाचे पालन करतो. या दृष्टीकोनालाच 'अनात्मवाद' म्हटले जाते. बुद्धानी म्हटले की, ज्याचा आपल्याला मी म्हणून अनुभव येतो तो एकंदर स्कंद (रूपाचा), वेदना, संज्ञा, संस्कार आणि विज्ञान यांचा असतो, म्हणून या सिद्धान्तला 'संघातवाद' म्हणतात.
म्हणून सर्वम दुखः, सर्वम अनात्म आणि सर्वम अनित्य अशी गर्जना बुद्धाची मानली जाते. बुद्धाने उपदेश दिला की निर्वाणातून आपण दुख मुक्त होऊन मुक्ती प्राप्त करू शकतो. 'निर्वाण' ही पूर्ण अवस्था निरीच्छा अवस्था, अहंकाराचा पूर्ण नाश, सृष्टीशी एकरूपता आणि परमानंद अशी सर्वोच्च अध्यात्मिक प्राप्ती आहे.

पुनरावलोकनासाठी प्रश्न

१. चार्वाक दर्शांनाला चार्वाक हे नाव का पडले?
२. जैन दर्शांनातील स्यादवाद म्हणजे काय?
३. गौतम बुद्ध दर्शांनातील चार आर्यसत्ते स्पष्ट करा?
४. क्षणभंगवाद म्हणजे काय?

२.४ वैदिक दर्शने : सांख्य आणि योग

या बद्दलची माहिती आपण पुढील प्रकरणात बघणार आहोत.

२.५ वैदिक दर्शने - न्याय आणि वैशेषिक

न्याय : महर्षी गौतम हे या दर्शनाचा प्रवर्तक असून न्यायसूत्राचा ते रचयिता आहेत. न्याय हे ज्ञानमीमांसीय दर्शन असून योग्य विचारसरणी आणि वास्तविकतेचे ज्ञान होण्यासाठी निकषांना प्रमाणित करणे हा या दर्शनाचा मुख्य उद्देश आहे. कारण जोपर्यंत आपल्याला जे ज्ञान होत आहे ते सत्य आहे की असत्य याचे ज्ञान होत नाही तोपर्यंत अंतीम सत्याला जाणण्याची सर्व प्रयत्न व्यर्थ ठरतात. न्याय आणि बऱ्याच भारतीय ज्ञानमीमांसीय दर्शनांनी ज्ञानाच्या प्रक्रियेचा अभ्यास केला. तसेच काही वेळेस आपल्याला योग्य ज्ञान तर काही वेळेस अयोग्य ज्ञान का होते याचाही अभ्यास केला,या सिद्धांतालच 'ख्यातीवाद' म्हटले गेले. आपण काही वेळेस दोरीला साप का समजतो,

तार्किक अनुमानाचे नियम स्पष्ट करून त्यातून आपले अनुमान का चुकतात याचे स्पष्टीकरण हेत्वाभासात मिळते.

सत्यता सिद्धांत

न्याय दर्शनाने तीन स्तरावर सत्यतेचे निकष संगितले. आपल्याला जे ज्ञान मिळाले आहे ते यथार्थ असले पाहिजे,किंवा वस्तूप्रमाणे असले पाहिजे,अविसंवादी म्हणजे ज्ञान आणि ज्याचे ज्ञान झाले आहे त्यात अन्वय पाहिजे आणि शेवटी प्रवृत्ती सामर्थ्य म्हणजे अशा ज्ञानातून यशस्वी कृती घडली पाहिजे. ज्ञानाचा हा तिसरा निकष हा फक्त न्याय-वैशेषिक दर्शनाने स्वीकारला नसून जैन आणि बौद्ध दर्शनांनी सुद्धा स्वीकारलेला दिसतो, ते मानतात की सत्य ज्ञानातून यशस्वी कृती घडली पाहिजे. असत्य ज्ञान हे अपयश व निराशा देते. हा मुद्दा स्पष्ट करण्यासाठी एक मनोरंजक किस्सा सांगितला जातो. जुन्या काळात तीर्थयात्री जंगलात थांबत असत, झाडाखाली शेकोटी करीत. त्या अग्नीच्या आजूबाजूला ऊब मिळण्यासाठी ते बसत. एक दिवसाच्या थांब्यानंतर ते पुढच्या प्रवासाकरिता निघून जात व ती आग विझवत. हे सर्व झाडावर बसलेली माकडे बघत व त्यावेळी त्यांनासुद्धा थंडी वाजत. माकडाने मानवाचे निरीक्षण केले की कश्याप्रकारे माणूस शेकोटीच्या मदतीने ऊब मिळवतात. मग कडाक्याच्या थंडीत ते अग्नि समजून काजवे जमा करीत या आशेने की त्या काजव्यांपासून ऊब मिळेल. पण काजवे हे शेकोटी नसल्याने त्यांच्यामधील ऊब देण्याचे प्रवृत्ती सामर्थ्य नाही या सत्त्याच्या परीक्षणाबाबत माकडे अज्ञानी असल्याने ते काजव्याकडून उबेची अपेक्षा करीत. जर सत्त्याच्या या निकषांबद्दल त्यांना ज्ञान असते तर त्यांच्याकडून अशी चूक घडली नसती.

ज्ञानाचे स्त्रोत

न्याय दर्शनानुसार यथार्थ ज्ञानाचे चार स्त्रोत आहेत - प्रत्यक्ष, अनुमान, उपमान, शब्द. न्यायाने अयथार्थ ज्ञानाचे देखील स्त्रोत सांगितले आहे : स्मृति, संशय, विपर्याय (जेंव्हा आपल्याला आपली चूक लक्षात येते) आणि तर्क (काल्पनिक युक्तिवाद).

इंद्रिय आणि वस्तु यांचा संपर्क झाला असता प्रत्यक्ष ज्ञान होते. जेंव्हा एखादी व्यक्ति स्पष्टपणे आणि निश्चितपणे जाणते त्यालाच ‘यथार्थ ज्ञान’ असे म्हणतात. जेंव्हा एखादी व्यक्ति दूर अंतरावर आकृती बघते आणि त्याच्या मनात संशय निर्माण होतो की ती व्यक्ति आहे की दुसरे काही यालाच संशय आणि ‘अयथार्थ ज्ञान’ म्हटले आहे. जेंव्हा चुकीने एखादा व्यक्ति दोरीला साप समजतो तेव्हा त्याला ‘स्मृती दोष’ असे म्हणतात. अनुमान हे प्रमाण ज्ञानाचा अप्रत्यक्ष स्त्रोत आहे. यातून जे ज्ञान उत्पन्न होते त्याला ‘अनुमिती ज्ञान’ (अनु म्हणजे नंतर) म्हणतात. उदा. जेंव्हा आपण निष्कर्ष लावतो “समोरील पर्वतावर अग्नि आहे कारण त्याठिकाणी धूर दिसत आहे” आपला अग्नीचा अनुमान हा धुराच्या ज्ञानावर अवलंबून आहे. वरील उदाहरणात महत्त्वपूर्ण बाब म्हणजे आपले अग्निचे अनुमान हे योग्य आहे कारण धूर आणि अग्नि यांच्यात कायमचा संबंध आहे.

अशाच साहचर्य संबंधाला ज्यावर अनुमान काम करते त्यालाच 'व्याप्ती' असे म्हटले आहे. तार्किक अनुमानातील व्याप्ती हा महत्वाचा मुद्दा आहे. अनुमानात तीन विधाने आणि तीन पदे असतात, पक्ष, साध्य, हेतु. वरील उदा. पर्वत हे पक्ष आहे. अग्नि हे साध्य आहे आणि धूर हा हेतु होय. पक्ष हे असे ठिकाण असते की जेथे हेतु आढळतो. या हेतु आणि पक्ष संबंधालाच 'पक्षधर्मता' म्हटले आहे. साध्य हा इंद्रियांनी प्रत्यक्ष जाणला जात नाही परंतु पक्षाच्या आधारे निगमित केला जातो. धूर आणि अग्नि यांच्यात पूर्वी अनुभवलेल्या साहचर्य संबंधामुळेच आपल्याला पर्वतावरील अग्नीचा अंदाज लावता येतो. अशा हेतु आणि साध्य यांच्यातील साहचर्य संबंधाला व्याप्ती म्हटलं आहे. ही सर्व प्रक्रिया अजाणते पणाने घडत असली तरी आपण वैध निष्कर्षापर्यंत पोहोचतो तेही घटकांचा वेगवेगळा विचार न करता. म्हणूनच स्वार्थ अनुमान (व्यक्तीगत मनात घडणारी अनुमानाची प्रक्रिया) ही स्वयंचलित असते. परंतु जेंव्हा आपल्याला निष्कर्षांमगील स्पष्टीकरण मागितले जाते तेव्हा आपल्याला प्रत्येक पायरीनुसार प्रक्रिया समजाऊन द्यावी लागते यालाच परार्थ अनुमान असे म्हणतात. या प्रक्रियेत पाच पायऱ्या आहेत -

प्रतिज्ञा : त्या पर्वतावर अग्नि आहे (पहिली पायरी हे साध्य करावयाचे वाक्य असते)

हेतु : कारण तिथे धूर आहे (दुसरी पायरी निष्कर्षासाठी कारण दिले जाते)

उदा : जिथे जिथे अग्नि असतो तिथे तिथे धूर असतो (तिसरी पायरी यात सार्वत्रिक असे विधान केले जाते जे निष्कर्ष आणि कारण यांना जोडते)

उपनय : धूर व अग्नि यांच्यात साहचर्य संबंध आहे (चौथी पायरी वैश्विक विधानाला सद्य परिस्थितीशी जोडले जाते)

निगमन : म्हणून समोरील पर्वतावर अग्नि आहे (पाचवी पायरी निष्कर्ष मांडला जातो)

प्रत्यक्ष आणि अनुमानानंतर न्याय दर्शनांनी उपमान हे प्रमाण सांगितले. यातून शब्दात जे व्यक्त झाले आहे त्याचे ज्ञान मिळते. एखाद्या व्यक्तीने जर कधी नीलगाय पाहिली नसेल आणि जर त्याला सांगितले की नीलगाय ही साधारणत: गायीसारखीच दिसते परंतु आकारात मोठी असून तिच्या शरीरावर जास्त केस असतात. आणि जर त्या व्यक्तीसमोर जंगलात एक प्राणी आला जो गायीसारखाच दिसत आहे आणि आकाराने जास्त मोठा आहे व त्याच्या शरीरावर केसांचे प्रमाण अधिक आहे तर तो व्यक्ति विचार करेल की "हीच नीलगाय असली पाहिजे". अशा ज्ञानाच्या प्रक्रियेत ज्ञात गोष्टीवरून अज्ञात गोष्टीचे ज्ञान होते त्यालाच उपमान म्हटले आहे. शब्द हा न्याय दर्शनाने मानलेला ज्ञानाचा यथार्थ स्रोत आहे ज्यात आप्तपुरुषाचे शब्द हे ज्ञानासाठी गृहीत धरले जातात. प्राचीन न्यायिकांनी खूप प्रयत्न करून वाक्य म्हणजे काय आहे आणि त्यातून ज्ञान कसे संक्रमित होते हे जाणण्याचा प्रयत्न केला.

न्यायिकांसाठी वाक्य हे पदांचा समूह असून त्याची विशिष्ट रचना असते. शब्दांमध्ये एखादी कल्पना समजून घेण्याची शक्ति असते आणि ही शक्ति ईश्वरामुळे प्राप्त होते (ईश्वर संकेत शक्ति). जर शब्दांपासून वाक्य तयार करायचे असेल तर त्याच्या मांडणीसाठी चार अटी आहेत : आकांक्षा, योग्यता, संनिधी आणि तात्पर्य.

अपेक्षेतून इतर शब्दांचे अस्तित्व वाक्यात असणे अपेक्षित असते. जेव्हा आपण म्हणतो "आण" तर नैसगिकरित्या आपण प्रश्न विचारतो "काय आण? ". कारण "आण" या शब्दाला अर्थ मिळण्यासाठी कर्माची गरज असते. योग्यता म्हणजे वाक्यातील शब्द हे विरोधाभासी नको. "पाण्याने अग्नि पेटव" हे वाक्य चुकीचे ठरते कारण ते एकमेकांचे विरोधी शब्द आहेत. वाक्यातील शब्द हे विशिष्ट काळाच्या अंतराने उच्चारले गेले पाहिजे. जर "गाय घेऊन ये" हे वाक्य एखादा व्यक्ति "गाय" एकादिवशी आणि "घेऊन" दुसऱ्या दिवशी बोलतो, जरी तेवढेच शब्द व्यक्ति बोलला आणि सगळ्या अटींचे पालन केले तरी ते शब्द अर्थ स्पष्ट करू शकत नाहीत.

जरी वाक्यातून अर्थ यशस्वीपणे स्पष्ट होत असला तरी त्याचा संदर्भानुसार अर्थ लागणे आवश्यक आहे. जर एखादा व्यक्ति जेवण करत असताना म्हटला की "सैंधव आण" अशा वेळी त्या व्यक्तीने घोडा न आणता मिठच आणले पाहिजे जरी "सैंधवचा" अर्थ मीठ आणि घोडा असा दोन्ही होत असला तरीसुद्धा.

न्याय दर्शनाने वैशेषिक दर्शनातील संकल्पना मानल्यामुळे त्यांना समान तंत्र असेही म्हणतात. न्याय हे दर्शन त्याच्या बहिणीसारखे आहे. विश्व हे शाश्वत अशा अणुपासून बनले आहे असे वैशेषिक मानतात.

'स्व' चा सिद्धांत

भारतातील विविध दर्शनांनी 'स्व' च्या स्वरूपाबद्दल वेगवेगळी मते मांडली आहेत. लोकायत दर्शनाचे अनुयायी हे मानतात की देह हाच आत्मा आहे, बौद्ध मानतात की शाश्वत असा आत्मा नसून विचारांचा फक्त एक प्रवाह आहे, वेद सांगतात की आत्मा हा ब्रह्म आहे जो सर्वव्यापी आहे आणि पारमार्थिक सत्य आहे. न्याय हे अनेक आत्मावादी दर्शन ठरते कारण त्यांचा असंख्य अशा आत्म्यावर विश्वास आहे. प्रत्येक स्व हा वैशिष्ट्यपूर्ण असून त्याचे विचार, भावना, इच्छा आणि संकल्प हे वेगवेगळे आहे. जेव्हा जगाचे आणि स्वत:चे सत्य ज्ञान होते तेव्हा मुक्ती मिळते. न्यायिकासाठी मुक्ती म्हणजे दु:खाचा नाश आहे अशी भूमिका त्यांनी घेतली ही त्यांची भूमिका सकारात्मक नाही.

ईश्वरवाद

न्याय हे ईश्वरवादी असून ते ईश्वराला मानतात. चौदाव्या शतकात उदयन याने ईश्वराचे अस्तित्व सिद्ध करण्यासाठी नऊ युक्तिवाद दिले. ईश्वर हा बौद्धिक प्रतींनिधी असून त्याने सुक्ष्म अणूपासून जगाची निर्मिती केली. भौतिक वस्तूंचे जग हे मर्यादित असून त्याचे विविध भाग आहेत म्हणून ते श्रेष्ठ अशा कारणाचे कार्य असले पाहिजे. बुद्धिमान कारणाशिवाय जगातील वस्तूंमध्ये विशिष्ट व्यवस्था आणि समन्वय दिसला नसता. आणखी महत्त्वपूर्ण युक्तिवाद हा असा की कर्मातील विलंब सूचित करतो. बऱ्याच वेळेस आपल्याला चांगले कर्म आणि त्याचे फळ यात विलंब झालेला दिसतो किंवा वाईट कर्म किंवा शिक्षा यातही विलंब दिसतो. तारुण्यात केलेल्या पापांचा परिणाम म्हातारपणात होऊ शकतो. यातून असा प्रश्न पडतो की चांगल्या आणि वाईट कर्माचे फायदे व तोटे खूप वर्षानंतर कसे काय दिसून येतात, आणि ते विशिष्ट परिणामच देतात यातून असे समजते की कर्माचे अपेक्षित फळ देणारे तत्व ज्ञानी असला पाहिजे. आणखी एक युक्तिवाद हा शास्त्रांच्या प्रामाण्य संबंधित आहे. सर्व अस्तिक दर्शनांनी वेदांचे प्रामाण्य मान्य केले हे कसे शक्य आहे? त्यांचे प्रामाण्य हे तेव्हाच शक्य आहे जर ते सर्वव्यापी ईश्वराने लिहिले असतील तर वेदांमधील शब्द हे ईश्वराचे वर्णन करताना दिसतात. सृष्टीची रचना, व्यवस्था आणि नियमन हे परमेश्वराचे अस्तित्व आहे असे दर्शवितात. शेवटी न्याय वैशेषिक हे मत मांडतात की सृष्टी ही अणूंच्या संयोगातून तयार झाली आहे. अणूंच्या संयोगातून पदार्थ तयार होतात परंतु अणूंना याचे ज्ञान कसे होते की विशिष्ट प्रकारच्या संयोगातून विशिष्ट पदार्थ तयार होतो. यासाठी ज्ञानी अशा प्रतींनिधीची आवश्यकता आहे आणि तो दूसरा तिसरा कोणी नसून परमेश्वरच आहे.

वैशेषिक

कणाद ऋषींनी इ. स. पूर्व दुसऱ्या शतकात वैशेषिक दर्शनाची स्थापना केली. वैशेषिक हे न्यायचे समान तंत्र असल्याने त्यातील ज्ञानाचे सिद्धान्त किंवा ज्ञान मीमांसा हे मान्य करतात. तरीसुद्धा ज्ञानाचे दोनच मुख्य स्रोत आहेत असे वैशेषिकांनी मानले. त्यात त्यांनी उपमान आणि शब्द हे प्रत्यक्षाने अनुमान यांचाच भाग आहे असे मानले. सर्व ज्ञेय (जे जाणले जाऊ शकते) आणि अभिध्येय (ज्याला काही नाव असते) त्यांना सहा प्रकारच्या वर्गीकरणात वर्गीकृत करणे यावर वैशेषिकांचा भर दिसतो. ते त्यांना पदार्थ असे म्हणतात याचा अर्थ वस्तु किंवा शब्दाचा अर्थ असा होतो आणि सर्व ज्ञान हे एकतर भौतिक पदार्थांचे किंवा संकल्पनांचे (शब्दाचे अर्थ), वैशेषिक. मानवी ज्ञांनातील संपूर्ण जगाला वर्गीकृत करण्याचे काम करताना दिसतात व आपल्या समोर एक चित्र मांडतात की कशा प्रकारे आपल्या जगाचा अनुभव अजून सुधारू किंवा समजू शकतो. या रचनेनूसार आपले संपूर्ण अनुभव सहा भागात विभाजित करू शकतो - द्रव्य, गुण, कर्म, सामान्य, विशेष आणि समवाय. तरी सातवा प्रकार अभाव हा नंतर सहा प्रकारांमधे समाविष्ट झाला.

तुम्हाला माहीत आहे काय?

वैशेषिक ही सर्वात प्राचीन वर्गीकरणाची पद्धत आहे. त्यांचा हा प्रकल्प एवढा मोठा होता की जे जे जाणले जाऊ शकते किंवा ज्याचे काही नाव असते त्या सर्वांना या पद्धतीत समाविष्ट करण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला.

वैशेषिकांनी म्हटले की द्रव्य हा मूळ घटक असून त्यावर गुण किंवा कर्म हे अवलंबून असतात.

नऊ प्रमुख द्रव्य पुढील प्रमाणे : पृथ्वी, जल, तेज, वायु, आकाश, दिक, काल, आत्मा आणि मन. प्रथम चार द्रव्य हे वेगवेगळ्या अणूंनी बनले आहे : पृथ्वी,जल, तेज आणि वायु. आपण अणूंचे अस्तित्व पुढील प्रमाणे सिद्ध करू शकतो. सर्व पदार्थांचे विभाजन हे लहान भागात होऊ शकते आणि जसे जसे आपण मोठ्या भागाकडून लहान भागाकडे जाऊ एक वेळ अशी येईल की आपल्याला अणू मिळतील की ज्यांचे पुन्हा विभाजन होणे शक्य असणार नाही. म्हणून हे अणू शाश्वत असतील. काहीतरी निर्माण करण्यासाठी आपल्याला विशिष्ट पद्धतीने भागांची मांडणी करावी लागते आणि नष्ट करण्यासाठी त्याला लहान भागात तोडावे लागते. परंतु अणूंना अवयव नाहीत म्हणून त्यांची निर्मिती करणे किंवा त्यांना नष्ट करणे शक्य नाही.

आकाश हे असे द्रव्य, ज्याचा ध्वनि हा गुणधर्म आहे. पृथ्वी,जल,तेज,वायु यांचा गुणधर्म ध्वनि असू शकत नाही कारण यांच्याशिवाय देखील ध्वनि ऐकू येऊ शकतो. 'दिक्' ही संकल्पना विचारांनी निगमित केली जाऊ शकते 'येथे' आणि 'तेथे' जवळ आणि दूर काळ आपल्या विचारात असणाऱ्या भूत,वर्तमान आणि भविष्य अशा संकल्पनातून निगमित होतो. आत्मा हे शाश्वत असे द्रव्य असून त्याचा चैतन्य हा गुणधर्म आहे. व्यक्तीगत आत्मा आणि परमात्मा यातील पहिल्याचे आपल्याला अंतरज्ञान होते व ते आपल्या विचारातून निगमित करता येते, जसे "मी सुखी आहे". परमात्मा जो सृष्टीचा उत्पत्ति कर्ता मानला जातो असा निष्कर्ष निगमित करता येतो. शेवटचे द्रव्य मन आहे, ज्याचा अनुमान आपल्याला आंतरिक प्रत्यक्षातून होतो. विचार, भावना आणि संकल्प यांच्या मार्फत तो अनुमान लावता येतो.

गुण हा दूसरा पदार्थ वैशेषिकांनी सांगितला. वैशेषिक मानतात की सर्व गुणधर्म हे द्रव्याशी निगडीत आहेत आणि गुण इतर गुणांना धारण करू शकत नाही. म्हणून फुलाचा लाल रंग हा मूलद्रव्याशी संबंधीत आहे परंतु रंग हा गुण पुन्हा दूसरा गुण धारण करू शकत नाही. वैशेषिकांनी चोवीस प्रकारच्या गुणांची चर्चा केली असून त्यांचे पुन्हा उपविभाग आपल्याला दिसतात.

तिसरा पदार्थ म्हणजे कर्म होय. जे पदार्थाशी संबंधीत आहेत. वैशेषिकांनी म्हटले की कर्म हे वस्तूंच्या संयोग आणि वियोगाचे कारण आहे परंतु कर्म हे अधिभौतिक पदार्थामध्येच घडू शकते.

पृथ्वी, जल, वायु, अग्नि आणि मन. परंतु सर्वव्यापी अशा संकल्पना जसे आत्मा, मन आणि दिक यांच्यात हालचाल होऊ शकत नाही.

'सामान्य' हा चौथा पदार्थ आहे. यातून असे सूचित होते की अनेक वस्तूमध्ये एकसमान गुणधर्म किंवा स्वभाव दिसून येतो की ज्याच्या आधारावर आपल्याला वर्गीकरण करणे शक्य होते. सर्व गायींमध्ये गोत्व दिसून येते की ज्यामुळे आपल्याला प्रत्येक विशिष्ट गाय ही गाय म्हणून ओळखू शकतो. याच प्रमाणे खुर्च्यामध्ये खुर्चीत्व हा गुण असल्याने ते इतर वस्तूंपासून वेगळे ठरतात ज्यामुळे त्यांचे एका संकल्पनेत वर्गीकरण करणे शक्य होते. जरी सर्व तात्विक दर्शनांनी सामान्यत्व हे वस्तूंमधील वैशिष्ठ्य मान्य केले असले तरी वेगवेगळ्या दर्शनांनी सामान्यत्वाच्या संकल्पनेला वेगवेगळ्या प्रकारे मांडले.

बौद्ध हे नामवादी होते. त्यांच्या मते 'व्यक्ति विशिष्ट' हेच सत्य असून सामान्यांचे अस्तित्व नाही. त्यांच्या मते आपण विशिष्ट अशा चार पायाच्या प्राण्याला गाय म्हणतो यामुळे नाही की तिच्यात काहीतरी समान गुणधर्म आहे परंतु त्यांना विशिष्ट नावाने संबोधण्याला आपण महत्त्व देतो. म्हणून बौद्धांच्या अनुसार सामान्यत्व हे फक्त नावात दडले आहे. जर नाव नसते तर सामान्यांचे अस्तित्व सुद्धा टिकले नसते.

दुसऱ्या बाजूला जैन हे संकल्पनावादी होते. जैनांच्या मते गाय हे स्वतंत्र अशा गोष्टीचा निर्देश करत नसून फक्त मानसिक अशा संकल्पनेचा निर्देश करता. गोत्व ही संकल्पना आपण ज्या गोष्टीला गाय म्हणतो त्यासाठी आवश्यक असणार्‍या गुणधर्मातून आली आहे. न्याय आणि वैशेषिक ही दर्शने वास्तववादी आहेत. ते मानतात की सामान्य ही शाश्वत संकल्पना असून ती व्यक्तिनिष्ठ आणि आवश्यक असणारे व्यक्तीगत समान गुणधर्म यापासून वेगळी असून मानवी विचारांपेक्षा तिचे स्वतंत्र अस्तित्व आहे.

'विशेष' हा पाचवा पदार्थ होय. जे गुणांच्या दृष्टीने एकदम समान आहेत व ज्यांचे अवयव नाहीत अशा पदार्थांची विशिष्टता कशी ज्ञात होईल? कोणत्या गोष्टीमुळे त्यांचे स्वतंत्र अस्तित्व टिकून असते. उदा. एका अणूचे दुसऱ्या अणूपासून वेगळे अस्तित्व आपण कशा प्रकारे सिद्ध करू शकतो? एक मन दुसर्‍या मनापासून आपण कसे वेगळे दाखवू शकतो? अवयवतील भेदांनी आपण त्यांचे वेगळेपण दाखवू शकत नाही कारण त्यांचे अवयव नाहित. जरी ते एकदम समान असले तरी ते एक होत नाही. जरी त्यांच्या गुणधर्मात बाहेरून जराही फरक नसला तरी आपले स्वतंत्र अस्तित्व आणि ओळख ते टिकवून ठेवतात. अशा अवयवरहित तरीही वेगळेपण टिकवून ठेवण्याच्या विलक्षण स्वभावाला वैशेषिकांनी विशेष म्हटले.

सहावा पदार्थ म्हणजे 'समवाय' दोन पदार्थात असणारा समवाय संबंध होय. ज्यात एक वस्तु ही दुसऱ्या वस्तूचा अविभाज्य भाग असते. भाग हा पूर्णतेचा अविभाज्य घटक आहे,गुण हा द्रव्याचा

अविभाज्य भाग आहे. विशेष हा सामान्यातील अविभाज्य घटक आहे,अवयवरहित असे शाश्वत पदार्थ हे विशेष शी समवाय संबंधाने जोडले आहेत.

नंतर आलेल्या वैशेषिक अनुयायांनी सातवा पदार्थ जोडला, 'अभाव' दोन प्रकारचे दिसून येतात. एकतर अशी वस्तु जी संपूर्णता आपली ओळख टिकवून ठेवते व तिच्यात बदल होत नाही. जर असे असते तर अशा जगात वावरणे कठीण झाले असते. जगात एक नित्यता आहे म्हणून जीवन जगणे सोपे आहे. यालाच 'अन्योन्यभाव' म्हटले आहे. मडके हे मडक्यासारखे अस्तित्वात आहे कापडसारखे नाही. संसर्गभाव हा दूसरा प्रकार होय. एखादी वस्तु अस्तित्वात असण्यासाठी ती दुसऱ्या वस्तूच्या आधी किंवा नंतर आली पाहिजे एकाचवेळी दोन्ही अस्तित्वात असु शकत नाही. याचे तीन प्रकार आहेत: प्रागभाव, प्रध्वंसाभाव, अत्यंतभाव. कोणतीही वस्तु उत्पन्न होण्यापूर्वीचा तीचा अभाव उदा. मडके निर्माण होण्यापूर्वी असणारा त्याचा अभाव. याचा अर्थ असा की मडके उत्पन्न होण्यापूर्वी जी जागा रिकामी होती तेथे दुसरी वस्तु असण्याची शक्यता टिकून होती. 'प्रध्वंसाभाव' म्हणजे एखादी वस्तु नष्ट झाल्यानंतर तिचा सुरू होणारा अभाव. उदा.मडके फुटल्यानंतर त्याचा 'प्रध्वंसाभाव' सुरू होतो. या ठिकाणी मडके नष्ट झाल्यानंतर दुसऱ्या वस्तूला त्याच जागेवर उपस्थित होण्याची संधी असते. 'अत्यंताभाव' म्हणजे पूर्ण अभाव -भूतकाळ,वर्तमान आणि भविष्य यात असणारा अभाव सुवर्ण पर्वत, आकाशपुष्प यांचे अस्तित्व कधी नव्हते व कधी असणार नाही.

वैशेषिकांच्या मते, (परमदेवता महेश्वरा) या जगाची उत्पत्ति आणि विनाश करतो.

उत्पत्तीची सुरुवात परमदेवतेच्या निर्देशाने अणूंची हालचाल व कर्माच्या नियमाच्या सक्तीने झाली. नंतर व्यक्ति विशिष्ट आत्मा म्हणून या मृत्यू आणि पुनर्जन्माच्या चक्रात दुख आणि यातनांचा अनुभव घेतल्यानंतर या जगाचा नाश करून देवाने त्यांची या दुखातून सुटका केली. नंतर त्याने नवीन सृष्टीची स्थापना करून पुनर्जन्म आणि यातनांचे चक्र पुन्हा सुरू केले. वैशेषिक न्यायाशी सहमत होते की दुखाचे कारण अज्ञान आहे व सत्यतेच्या यथार्थ ज्ञानाचा साक्षात्कार झाल्यावर मुक्ती मिळते.

पुनरावलोकनासाठी प्रश्न

१. न्यायाने ईश्वराच्या अस्तित्वासाठी दिलेले स्पष्ट करा.

२. अभाव म्हणजे काय? त्याचे प्रकार स्पष्ट करा.

३. न्यायातील तर्कपद्धतीचे पाच अवयव स्पष्ट करा.

२.६ वैदिक दर्शने : पूर्व आणि उत्तरमीमांसा

मीमांसा दर्शन

मीमांसा दर्शन, 'पूर्वमीमांसा' म्हणून देखील ओळखले जाते. यापूर्वी आपण अभ्यासले की कर्मकांडाचा भाग वेदांच्या सुरूवातीला येतो व ज्ञान कांडाचाभाग शेवटी येतो. पूर्व मीमांसेला पूर्व मीमांसा हे नाव पडले कारण या दर्शनात वेदातील कर्म कांडात दिलेल्या धार्मिक विधींचा ऊहापोह केलेला दिसतो. पूर्वमीमांसा म्हणजे वैदिक साहित्याचे सम्यक विवरण आहे. त्याचा उद्देश वेदांमध्ये दिलेल्या कठीण अशा धार्मिक विधींचे योग्य अर्थ लावण्यासाठी विशिष्ट पद्धत सांगणे व त्यातून कठीण अशा धार्मिक विधींचा अर्थ लावणे व या धार्मिक विधीमागील तात्विक भूमिका स्पष्ट करणे.

मीमांसा दर्शन पुढील गोष्टी स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न करते.

- वेद हे अचूक आहेत.
- व्यकितगत आत्म्याचे मृत्यूनंतरही अस्तित्व असते. पृथ्वीतलावर केलेल्या धार्मिक विधींच्या फळांचा आनंद घेते.
- जग हे उत्पन्न झालेले असून ते भ्रम नसून सत्य आहे हा वेदांत दृष्टीकोण आहे.

जैमिनी, हा व्यासांचा अनुयायी या दर्शनाचा प्रवर्तक आहे. कुमारील भट्ट, प्रभाकर, मध्वाचार्य, पार्थसारथी मिश्रा आणि मंडन मिश्र हे या दर्शनातील सर्वात प्रभावशाली व्यक्तिमत्व होय. न्याय दर्शनासारखे या दर्शनात स्वतचे सिद्धांत मांडलेले दिसतात, ज्ञानाचे सिद्धांत आणि ज्ञानाची प्रक्रिया. ज्ञान दोन मार्गांनी प्राप्त होते असे ते मानतात : प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष.

प्रत्यक्ष ज्ञानात इंद्रियांच्या माध्यमातून वस्तूंचे ग्रहण होते. मीमांसा न्यायाचे मत मान्य करतो की प्रत्यक्षाच्या पायऱ्या आहेत. प्रत्यक्ष हे फक्त इंद्रियांशी निगडीत नाही कारण इंद्रिय फक्त वस्तूचे निष्क्रियपणे ग्रहण करतात परंतु त्यांची माहिती देत नाही. वस्तूचे ज्ञान हे इंद्रिय प्रत्यक्ष्याचा मनाद्वारे अर्थ लावल्यावरच होतो. ते अर्थ लावण्याची प्रक्रिया भूतकाळातील अनुभव आणि तार्किक अनुमान यांवर आधारलेली असून त्यातून वस्तुची जात, तिचे गुणधर्म अशाच प्रकारे इत्यादी म्हणून ज्ञानाच्या पहिल्या पायरीत एखाद्या विशिष्ट वस्तूचा बोध जसे, 'लाल रंगाची वस्तू' होतो आणि दुसऱ्या पायरीवर या माहितीवर प्रक्रिया करताना दोन काळातील अनुभव आणि तार्किक अनुमानाची शक्ति यांचा वापर होतो. जर आपले इंद्रिय निरोगी असतील आणि जर अनुमान योग्य असेल तर लाल आकाराचे फळ हे सफरचंद आहे; असे आपल्याला ज्ञान होते.

प्रत्यक्षा बरोबरच मीमांसा दर्शनाने पाच आणखी ज्ञानाचे स्रोत मान्य केले : अनुमान, उपमान, शब्द प्रमाण, अनुपलब्धी आणि अर्थात्पत्ती.

मीमांसा दर्शनात शब्द प्रमाणाला विश्वासहार्य मानले आहे, कारण त्यांचा वेदांच्या अचूकतेवर ठाम विश्वास आहे. मीमांसकांसाठी लिखित किंवा मौखिक शब्द हे ज्ञानाचे स्रोत म्हणून मानले जातात, अर्थातच यात खोटे बोलणाऱ्या व्यक्तीचा समावेश होत नाही. वेद हे खोटे नसल्याने ते ज्ञानाचा वैध स्रोत आहे, असे मानले जाऊ शकते. वेदातील सर्व ज्ञान धार्मिक विधीं कसे करावे याची अचूक माहीती देतात. वेद हे विश्वाचे नित्य भाग आहे. ते कधी लिहिले गेले नाही आणि ते स्वत: प्रमाण आहे. मीमांसा दाखवून देते की, वेद हे कधी लिहिले गेले नाही याचे कारण त्यांचा रचयिता कोण आहे याची माहिती मिळत नाही, परंतु ते गंभीर अशा मतप्रवाहाचे वर्णन करतात. उच्चारलेल्या आवाजाचा ध्वनि हे खऱ्या जगाचे अस्तित्व दर्शवतात, ते शाश्वत आहे. कारण असे नसते तर पाच निरनिराळ्या उच्चारलेल्या शब्दांचा अर्थ एकच राहिला असता परंतु आपल्याला माहीत आहे हे उच्चार भौतिक जगाच्या फक्त प्रतिकृती आहेत. म्हणून शब्द हा त्याच्या उच्चारणांवरून ठरत नाही आणि जर तो उत्पन्न झालेला नसेल तर खरे जग हे शाश्वत असेल. मीमांसा प्रतीपादन करतात की वेद हे अशाच शाश्वत शब्द आणि लिखाण किंवा मौखिक शब्द हे सर्व नित्य वेदांचे उच्चार आहेत. म्हणून वेद हे रचले गेले नाहीत तर, ते माणसांकडून फक्त उच्चारले गेले. यातूनच वेद का अचूक आहेत याचे स्पष्टीकरण मिळते. ज्याअर्थी ते मानवाकडून रचले गेले नाहीत त्यामुळे चुका करणाऱ्या मानवाने वेदांना स्पर्श केला नाही. मीमांसकांनी मानलेल्या अनुमान प्रमाणाचे मॉडेल न्यायदर्शनाशी खूपच मिळते जुळते आहे, त्यामुळे त्याची चर्चा पुन्हा इथे केली नाही तरीसुद्धा मीमांसकांचे उपमानाबद्दल मत हे थोडे वेगळे आहे. न्यायदर्शनानुसार उपमान हे नीलगाय (जंगली गाय) याचे पुन्हा स्मरण मात्र आहे आणि त्यासंबंधीचे वर्णन आहे. जेंव्हा एखादा व्यक्ति सामान्य गायीसारखा दिसणारा प्राणी पाहतो तरीसुद्धा मीमांसकांच्या मते “गवा सदृश गो” असून दुसरे काही नाही. यात गवाचा सारखेपणा गो सोबत दर्शवलेला असून गवा या शब्दाच्या स्मरणाला उद्देशून नाही की जो ओळखीचे कारण आहे. दूसरा ज्ञानाचा स्रोत जो मीमांसकांनी मानला तो म्हणजे अर्थात्पत्ती. काही वेळेस काही अनुभवांचे स्पष्टीकरण हे विशिष्ट अशा स्पष्टीकरणात्मक गृहितकांनी (अर्थात्पत्ती) ने होऊ शकते उदा. आपल्याला देवदत्त नावाचा व्यक्ति माहीत असून तो दिवसा जेवत नाही परंतु दिवसागणिक आपण त्याला जाड होतांना बघतो आहे अशा वेळी न जेवता वजन कसे वाढते याचे स्पष्टीकरण आवश्यक आहे. तेंव्हा असा निष्कर्ष निघतो की, देवदत्त जेवण करत नाही तरीसुद्धा त्याचे वजन कमी होत नाही म्हणजेच तो रात्री जेवत असला पाहिजे. यथार्थ ज्ञानाच्या स्रोतांमध्ये मीमांसकांचे आणखी एक योगदान म्हणजे ‘अनुपलब्धी’. एखादी वस्तु आपल्या समोर नाही हे आपण कसे जाणतो सुट्ट्यांनंतर घरी परतल्यावर अचानक समजते की टीव्ही आणि फर्निचर हे खोलीतून गायब आहे. असे अभावाचे ज्ञान आपल्याला कसे होते त्याला आपण प्रत्यक्ष म्हणू शकत नाही कारण इंद्रिये प्रत्येक्षात विषय वस्तु आणि इंद्रिये यात संपर्क होणे आवश्यक आहे. परंतु या ठिकाणी विषय वस्तु नसून फक्त तिचा अभाव आहे. हे अनुमान पण असू शकत नाही कारण अनुमानासाठी आवश्यक असणारा व्याप्ती संबंध इथे दिसत नाही. हे अर्थात्पत्ती सुद्धा नाही,

कारण आपण या ठिकाणी चोरीची गोष्टच करीत नाही आहोत. आपण या ठिकाणी अभावाच्या होणाऱ्या ज्ञानाचा विचार करत आहोत. अशाप्रकारचे अभावाचे ज्ञान दुसऱ्या कोणत्याही ज्ञांनाच्या स्रोतात बसत नाही. म्हणून मीमांसक मत मांडतात की अनुपलब्धीला स्वतंत्र ज्ञांनाचा स्रोत म्हणून मान्यता मिळाली. या ठिकाणी पुन्हा अप्रत्यक्ष घडावे यासाठी काही अटी लागतात. आपण अंधारात टेबल बघू शकत नाही परंतु याचा अर्थ, टेबल नाही, असा होत नाही. अभावाचे ज्ञान होण्यासाठी म्हणजेच टेबल नाही हे पाहण्यासाठी आपल्याला प्रकाशाची आवश्यकता असते. मीमांसकांच्या मते सत्य हे स्वत: प्रमाण असते, फक्त जेंव्हा आपल्याला दोषयुक्त सत्याच्या अटींकरता सूचित केले जाते किंवा विरोधी ज्ञान, तेव्हा आपण पूर्वी सत्य असलेल्या ज्ञांनाची पडताळणी करू शकतो काय श्रद्धा ही ऊपजत तर, संशय हा असामान्य असतो.

सर्व ज्ञानाची वैधता ही नंतर येणाऱ्या यथार्थ ज्ञानाने होते, ज्याला परत प्रामाण्य असे म्हटले जाते. या दृष्टीकोनाच्या विरोधात मीमांसकांनी मत मांडले की त्यामुळे अनंत परतीचा तर्कदोष निर्माण होतो. हा दोष टाळण्यासाठो आपण जाणले पाहिजे की सत्य हे स्वता: प्रमाणित असल्याचा दाखला घेऊन येते जर त्याला काही विशिष्ट परिस्थितीत पाहिले तर. मीमांसकांच्या या दृष्टिकोनालाच स्वत: 'प्रामाण्यवाद' असे म्हटले जाते. मीमांसक त्यानंतर मत मांडतात की प्रत्यक्ष आणि इतर पद्धती हे भौतिक जगातील वस्तूंचे ज्ञान देतात मग आपण जग हे एक प्रकारचा भ्रम आहे असा दृष्टीकोण असणाऱ्यांचे खंडन करू शकतो. त्याहीपेक्षा, वेद हे इतर गोष्टींचे जसे आत्मा, स्वर्ग, नरक, कर्म, देवता, यज्ञ आणि धार्मिक विधी चे वर्णन म्हणून ते सत्य आहे.

वैदिक आज्ञेतूनच नैतिक कर्तव्य आलेली दिसतात. सर्वोत्तम जीवन तेच, ज्यात वेदातील विधीनिषेधांचे पालन केले जाते. जरी वेदांमध्ये सांगितलेल्या धार्मिक विधी आणि यज्ञ याचा फायदा कर्माच्या नियमांनुसार चांगले फळ मिळण्यासाठी होत असला तरी बंधनकारक कर्म हे वैयक्तिक स्वार्थ लक्षात न घेता कर्तव्य म्हणून केली पाहिजेत.

वेदांत

वेदांत म्हणजे "वेदांचा अंतिम भाग" ज्यातून उपनिषद सूचित होतात तरीसुद्धा एकंदरीत उपनिषदांबरोबरच, 'ब्रह्मसूत्र' आणि 'भगवदगीता' यांना वेदांत दर्शनात सर्वोच्च स्थान आहे. या तिघांना मिळूनच "प्रस्थानत्रय" म्हटले जाते. वेदांत दर्शनातील आचार्य त्यांना म्हटले जाते की जे या तीन मार्गदर्शक शास्त्रावंर सविस्तर भाष्य लिहितात. वेदांत दर्शनाच्या पाच मुख्य शाखा आहेत त्या पुढीलप्रमाणे :

अद्वैत वेदांत, विशिष्ट अद्वैत, द्वैत, द्वैताद्वैत आणि शुद्धाद्वैत यापैकी पहिल्या तीन शाखा खूप प्रसिद्ध आहेत. या दर्शनांचे प्रवर्तक अनुक्रमे पुढील प्रमाणे : आदिशंकराचार्य, रामानुजाचार्य, माधवाचार्य आणि वल्लभाचार्य.

ब्रह्मसूत्रांना वेदांत सूत्र असेही म्हटले जाते ज्यांची रचना इ. स. पूर्व दोनशे या काळात झाली असे मानतात. हे श्लोक गुप्त भाषेत रचलेले असल्याने त्यांचे निरनिराळे अर्थ निघू शकतात. याचप्रमाणे उपनिषदातील शिकवणुकीचा निरनिराळा अर्थ वेगवेगळ्या दृष्टीकोणातून विद्वानांनी लावला. आदिशंकरांनी प्रस्थानत्रय चा अर्थ अद्वैत दर्शनातून लावला ज्यानुसार ब्रह्म, निर्गुणब्रह्म हेच एकमेव सत्य असून जग हे मिथ्या आहे. यापुढे जाऊन या मतप्रवाहात असे मत मांडले की शरीरात राहणारा जीवात्मा आणि सर्वव्यापी व निर्गुणब्रह्म यांच्यात कोणताही भेद नाही. (ब्रह्म सत्यम जगत मिथ्या, जिवो ब्रह्मैव ना पर:) ज्याप्रमाणे सोन्यापासून तयार झालेल्या वेगवेगळ्या गोष्टी या सारख्याच म्हटल्या जातील कारण त्या सर्व सोन्याच्या बनलेल्या असून वेगवेगळ्या रूपात वेगवेगळ्या नावाच्या असतात. म्हणून सर्व गोष्टींमध्ये आणि सर्व माणसांमध्ये एकच सत्य विराजमान आहे आणि त्यांच्यातील भेद हे वरवरचे असून फक्त नाम रुपाचे आहेत. जरी अद्वैत वेदांत ईश्वराला मानीत असला तरी परिपूर्ण अशा निर्गुण ब्रह्माच्या दृष्टीकोणातून ईश्वर हा देखील जगासारखाच एक भ्रम ठरतो. या दृष्टी-कोणालाच 'विवर्तवाद' असे म्हटले जाते. अद्वैत तीन स्तरावरील सत्याचे वर्णनं करतो - प्रातिभासिक (व्यक्तिगत स्तर - या स्तरावर भ्रमाचा अनुभव होतो), व्यावहारिक (व्यावहारिक सत्य -जसे हे जग), पारमार्थिक (असा दृष्टीकोण ज्यात सर्व सापेक्ष एकाच सत्याशी एकरूप होतात).

तुम्हाला माहीत आहे काय?

अद्वैत वेदांत आणि बौद्ध महायानातील शून्यवाद हे मानवी बुद्धीमत्तेचा सर्वोच्च कळस आहे असे जगभरातील विद्वान मानतात.

जग हे भ्रम आहे असे रामानुजाचार्यांच्या विशिष्टाद्वैत दर्शनाचे मत आहे. याउलट ते मानतात की जग हे निर्गुण ब्रह्माचे प्रकटीकरण आहे. या दृष्टिकोणालाच 'ब्रह्मपरिणामवाद' असे म्हटले जाते. त्यांच्यानुसार आत्मा आणि प्रकृती मिळून ईश्वराचा देह बनतो. ईश्वर, प्रकृती आणि जीव हे तीन शाश्वत सत्य असून शेवटचे दोन हे पूर्णत: ईश्वरावर अवलंबून आहे. याशिवाय ईश्वर हा पूर्ण सत्य आणि ब्रह्मा इतकाच श्रेष्ठ असून तो उत्पत्ति नियंता आणि विनाशकर्ता आहे. त्याच्या अनंत शक्तीद्वारे तो हे कार्य करतो. ते हेही अमान्य करतात की मुक्ति नंतर जीव हा ब्रह्माशी एकरूप होतो. अंतिम मुक्तीच्या वेळी सुद्धा जीव हा ईश्वरापेक्षा कनिष्ट राहून तो त्यापासून वेगळाच असतो.

माधवाचार्यांनी सुरू केलेले द्वैत दर्शन हे मूलत: द्वैतवादी आहे व ते ईश्वर, जड (जगत) आणि जीवा यांना शाश्वत आणि अविनाशी मानतात. जरी जगत आणि जीव हे ईश्वरावर अवलंबून असले तरीसुद्धा ते ईश्वर हेच स्वतंत्र निरपेक्ष सत्य मानतात. ते पाच प्रकारच्या द्वैत भावाचे प्रतिपादन करतात ते पुढील प्रमाणे : जीव आणि जीव, जीव आणि जड, जड आणि ईश्वर, जीव आणि ईश्वर आणि जड आणि जड.

वेदांत दर्शनातील प्रमुख सिद्धान्त म्हणजे ब्रह्म : शाश्वत, आदिकारण, निर्गुण, अंतिम सत्य - सर्व जीवांचा आधार. ईश्वर ही देखील वेदांतातील मुख्य संकल्पना आहे. वेदांती अमान्य करतात की ईश्वर हाच ब्रह्म किंवा तो ब्रह्माशी कुठल्यातरी संबंधाने निगडीत आहे. ते हेही अमान्य करतात की व्यक्तीगत जीव हा ब्रह्माशी एकरूप आहे किंवा ब्रह्मापासून वेगळा आहे किंवा कुठल्यातरी पद्धतिने दोन्ही एकसमान आहे आणि ब्रह्मापासून वेगळा आहे.

वेदांत दर्शनाचा मुख्य उद्देश खऱ्या स्वचा शोध घेऊन ब्रह्माशी एकरूप होणे हा आहे. या उद्देश पूर्ती साठी श्रवण (लक्षपूर्वक ऐकणे) आणि मनन व निदीध्यासन (खोलवर ध्यान) ही सुचविलेली साधने आहेत. अशा आत्मसाक्षात्कारातूनच जन्म मृत्युच्या दुखाच्या फेर्‍यातुन मुक्त होणे शक्य आहे.

पुनरावलोकनासाठी प्रश्न

१. अर्थात्पत्ती आणि अनुपलब्धी म्हणजे काय? सविस्तर स्पष्ट करा.

२. वेदांत दर्शांनातील पाच शाखा आणि त्यांच्या प्रवर्तकांची नावे सांगा?

२.७ सारांश

भारतीय तत्वज्ञान हे जगाच्या पाठीवर मानवाने विकसित केलेल्या दुसऱ्या कुठल्याही तत्वज्ञानापेक्षा जास्त समृद्ध आणि मजबूत आहे. भारतीय तत्वज्ञानात जगाच्या स्वरूपाबद्दल, आत्मा आणि त्यांचा आंतरिक संबंध यांवर सखोल विचार केला जातो. या प्रक्रियेमधे विविध दर्शनांना बहरण्याची संधी मिळाली. ज्यांनी एकतर वेदांचे प्रामाण्य मान्य किंवा अमान्य केले. शाश्वत सत्य म्हणून या जगात काही आहे जसे आत्मा किंवा ईश्वर जो सृष्टीचे पालन करतो म्हणूनच तीन अवैदिक आणि सहा वैदिक दर्शने या भूमीत बहरली. प्रत्येक दर्शनाचा एक निश्चित असा दृष्टीकोन पाहावयास मिळतो, जसे अधिभौतिकशास्त्र (वैशेषिक), न्यायमीमांसा (न्याय), कार्यकारण सिद्धान्त (सांख्य), अध्यात्मिक ध्यान (योग), वेदांचे प्रामाण्य (मीमांसा), तत्वज्ञानाचा गाभा (वेदांत), दु:ख आणि दुख मुक्ति (बौद्ध), सापेक्षतावाद (जैन) आणि भौतिकवाद (चार्वाक). हे लक्षात घेणे आवश्यक ठरते की बाह्य स्वरुपात प्रत्येक दर्शन हे विरोधाभासी जरी वाटत असले तरी ते सर्व सुसंवादीतपणे काम करतात ज्यामुळे द्रष्टयला अध्यात्मिक प्रवासाची सुरुवात करून वास्तवाच्या उच्च शिखरापर्यंत पोहोचण्यास मदत होते.

२.८ पारिभाषिक शब्द

१. **शाश्वत :** कायमस्वरूपी, नष्ट न होणारे.

२. **निर्गुण :** कोणत्याही गुणधर्मांनी मर्यादित नसलेले, स्वरूपात निराकार.

३. **उत्पत्ति :** सृष्टी किंवा निर्माण प्रक्रिया.

४. **प्रतिपादन :** विशिष्ट मत मांडणे किंवा प्रतिपादित करणे.

५. **अनुयायी :** शिष्य किंवा पाठपुरावा करणारा (Follower or disciple)

६. **प्रवर्तक :** संकल्पना, विचार किंवा तत्त्वज्ञान याचा प्रचार करणारा

७. **अनुपलब्धी :** एखादी गोष्ट अस्तित्वात नसल्याचे ज्ञान

८. **मतप्रवाह :** तत्त्वज्ञान किंवा विचारसरणी

२.९ सरावासाठी स्वाध्याय

१. वैदिक आणि अवैदिक, आस्तिक आणि नास्तिक, ईश्वरवादी आणि निरीश्वरवादी दर्शने या संकल्पना स्पष्ट करा.

२. चार्वाक दर्शनातील प्रमुख सिद्धान्त सविस्तर स्पष्ट करा.

३. सांख्य दर्शनातील उत्क्रांतीवादाचा सिद्धान्त स्पष्ट करा.

४. वैशेषिक दर्शनातील पदार्थ कोणती आहेत, सविस्तर स्पष्ट करा.

२.१० अधिक वाचनासाठी पुस्तके

१. Sharma, CD. , (१९८७), ACritical Survey of Indian Philosophy, New Delhi: Motilal Banarsidas Publishers.

२. Chatterjee, S (२०१२), An Indroduction to Indian Philosophy,NewDelhi: RupaPublishingHouse.

३. Sarvepalli, R. (१९५७), ASource BookinIndian Philosophy.

४. Dasgupta, S. (१९२२), A HistoryofIndian Philosophy (Five Volumes), Kolkata: Motilal Banarsidas Publications.

घटक ३ : सांख्य दर्शन

अनुक्रमणिका

३.० उद्दिष्टे
३.१ प्रस्तावना
३.२ विषय-विवेचन
३.३ प्रकृती, पुरुष
३.४ सत्कार्यवाद
३.५ उत्पत्ती प्रक्रिया, तत्वे
३.६ सांख्य व योग दर्शनांचा संबंध
३.७ सारांश
३.८ पारिभाषिक शब्द
३.९ सरावासाठी स्वाध्याय
३.१० अधिक वाचनासाठी पुस्तके

३.० उद्दिष्टे

हा घटक अभ्यासल्यानंतर आपण हे समजू शकाल,

- सांख्य दर्शनाची काही प्रमुख तत्वे
- प्रकृती व पुरुष सिद्धांत
- प्रकृतीची उत्पत्ती प्रक्रिया
- सत्कार्यावादाच्या संदर्भासह कार्यकारण सिद्धांत
- सांख्य व योग दर्शनाची पूरकता

३.१ प्रस्तावना

गेल्या पाच हजार वर्षात जगात भारतीय तत्वज्ञानाइतके विकसित तत्वज्ञान जगात कोठेही नाही. प्रत्येक शाखेचे किंवा दर्शनाचे भक्कम असे तत्वज्ञान विकसित होऊन त्याचे घनीभूत रूप आपल्याला त्यांच्या मतप्रवाहबद्दल असलेल्या सारांशरूपी सूत्रांमध्ये पाहावयास मिळतो.

त्यासोबतच आक्षेपांवर तीव्र प्रतिक्रिया आणि इतर दर्शनांवर तर्काच्या साह्याने विरोध केलेला दिसून येतो. हे लक्षात घेणे आवश्यक आहे की दर्शनांचा काळ सूत्रांपेक्षा फार पूर्वीचा आहे हा शेकडो वर्षांपूर्वीचा देखील असू शकतो.

भारतीय तत्वज्ञानाचा इतिहास बघता विविध तत्वज्ञान आणि तत्वज्ञ यांची कालक्रमानुसार मांडणी करणे खूप कठीण आहे. पाश्चिमात्य तत्वज्ञानाची काळ व तारखेनुसार विस्तृत माहिती उपलब्ध आहे. भारतीय तत्वज्ञानाचा कालक्रम हा रहस्याने व अनिश्चिततेने भरला आहे. भारतीय तत्वज्ञान हे साहित्य स्वरूपातच सापडते, परंतु त्या साहित्याचा निर्मिती काळखंड अज्ञात असतो. याचे कारण असे असू शकते की, भारतीय हे महत्त्वपूर्ण घटना व साहित्य यांच्या नोंदी ठेवण्यात पश्चात्यांइतके उत्सुक नव्हते. असे आधुनिक मतप्रवाह मानतात किंवा परकीय आक्रमकांनी भारतीयांची साहित्य संपदा आणि लिखित नोंदी यांची लूट करून त्यांना जाळले,जे नालंदा विद्यापीठाच्या बाबतीत इसवी सन ११९३ मध्ये घडले जवळपास सहा महिन्यांपर्यंत विद्यापीठ आणि त्यातील ज्ञानसंपदा जळत राहिली जेव्हा कुतुब उद्दीन एबक याच्या सेनापती भखतियार खिलजी याने ते जाळले. दुसरे असे कारण असू शकते की भारतीयांनी व्यक्तिला महत्त्व न देता तत्वज्ञानाला जास्त महत्त्व दिले.

भारतीय संदर्भात तत्वज्ञान म्हणजे फक्त बुद्धिविलासा साठीची बौद्धिक कसरत नाही. तर अंतिम सत्याला जाणण्याची व त्याचाशी एकरूप होण्याचा प्रवास आहे. भारतीय तत्वज्ञानाचे स्वरूप आध्यात्मिक आहे. मानवी बुद्धीच्या समजण्यापलीकडे असलेल्या वास्तविकतेचे ज्ञान जाणून घेण्याला यात महत्त्व आहे. तरी तार्किक वादविवाद कधी कमी लेखले नाही. ज्ञानमीमांसेचा विस्तृत विकास हे भारतीय तत्वज्ञानाचे मोठे वैशिष्ट्य आहे. तत्वज्ञानाच्या या शाखेत ज्ञान म्हणजे काय, त्याचे स्रोत कोणते, व ते कसे प्राप्त होते, याची चर्चा होते. आपल्याला बाह्य जगाचा बोध का व कसा होतो तसेच काहीवेळेस आपल्याला चुकीचे ज्ञान का होते. इंद्रिय स्तरावरील भ्रम आणि मानसिक स्तरावरील तर्कदोष अशा ज्ञानप्रक्रियेतील प्रत्येक बाजूचा अभ्यास केला जातो. खरेतर योग्य निष्कर्षापर्यंत पोहचण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या तार्किक पद्धतींचा विकास होऊन त्यावर ई. स ५व्या ते १५व्या शतकापर्यंत साहित्य निर्माण झाले यात बौद्ध, जैन, न्याय व पूर्वमीमांसा याचा समावेश होतो. या दर्शनांमध्ये मोठ्या प्रमाणात अंतर्विरोध पाहावयास मिळतो आणि त्यातून जे साहित्य निर्माण झाले ते खूप उत्कृष्ट असे होते.

तरीसुद्धा बुद्धीच्या साह्याने अंतिम सत्यापर्यंत पोहोचणे अशक्य आहे व मानवी बुद्धीच्या मर्यादांची जाणीव प्राचीन भारतीयांना होती. त्यांचा प्रयत्न सत्य अनुभवणे हा असून मानवी तर्कशक्ती ही अंतिम सत्यापर्यंत पोहोचण्यास सहायक ठरू शकते हे ते जाणत होते. खरेतर भारतीय तत्वज्ञातील असणारी मतभिन्नता ही ज्ञानाच्या स्रोताविषयी असणाऱ्या दृष्टीकोनात दिसते. उदा. वेद हे यथार्थ ज्ञानाचे साधन आहेत की नाही, यावरून वैदिक व अवैदिक असे गट पडले. पारंपरिक दृष्ट्या वेद हे ज्ञानाचे सर्वोत्तम साधन असून ते अपौरुषेय व अचूक आहेत असे मानले, काहींनी

याचा विरोध केला व वेदांचे प्रामाण्यत्व नाकारले. यातील सर्वात प्राचीन म्हणजे चार्वाक जे लोकायत दर्शन म्हणून ओळखले जाते. जवळपास अडीच हजार वर्षापूर्वी दोन प्रभावी ऐतिहासिक ज्ञानी महापुरुष झाले महावीर आणि सिद्धार्थ गौतम जे ज्ञानप्राप्तीनंतर गौतम बुद्ध म्हणून ओळखले गेले. त्यांनी वेदांचे प्रामाण्य नाकारून दोन मुख्य दर्शनांची स्थापना केली. -बौद्ध आणि जैन. अवैदिक दर्शनांची माहिती घेण्यापूर्वी काही संकल्पप्रवचनामधील फरक लक्षात घेणे आवश्यक आहे, जे पर्यायाने वापरले जातात.

सांख्य दर्शन

सांख्य दर्शन बहुधा सर्व भारतीय दर्शनांपैकी सर्वात जुने आहे. महर्षी कपिल हे या दर्शनाचे प्रवर्तक मानले जातात. सांख्य प्रवचन सूत्रे ही त्यांनी रचली आहेत असे मानतात आणि ईश्वरकृष्णाची सांख्याकारिका (५वे शतक) आणि विज्ञान भिक्कू (१ले शतक) चे सांख्य सूत्र भाष्य हे या दर्शनातील सर्वात लोकप्रिय ग्रंथ आहे. छांदोग्य, प्रश्न, कठ आणि श्वेताश्वतर अशी उपनिषदे आणि महाभारत, भगवद्गीता अशा अनेक प्राचीन ग्रंथात सांख्य दर्शनाचे संदर्भ व उल्लेख मिळतात. अगदी महर्षी बादरायण यांनी आपल्या ब्राह्म्सुत्रात अनेक वेळा सांख्य दर्शनाचा उल्लेख केलेला दिसतो. पुरुषी (आत्मा) आणि प्रकृति (पदार्थ, ऊर्जा आणि स्त्रोत) या दोन मूलभूत भिन्न तत्त्वांवर आधारित द्वैतवादी मत मांडत असल्यामुळे आदी शंकराचार्य सांख्य दर्शनाला त्यांच्या अद्वैत सिद्धांताचे मुख्य विरोधक मानतात. सांख्य या शब्दाचे दोन अर्थ आहेत - संख्या आणि योग्य ज्ञान (सम्यकख्याती). योग दर्शनाला सांख्य दर्शनाच्या सैद्धांतिक तत्वज्ञानाचा व्यावहारिक दृष्टीकोन आहे मानले जाते.

३.२ विषय-विवेचन

प्रकृतीपरिणामवाद, द्वैतवाद, वास्तववाद

मागील घटकात आपण चर्चा केल्याप्रमाणे, सांख्याने मांडलेला कार्यकारणाचा सिद्धांत म्हणजे प्रकृती परिणमवाद नावाचा सत्कार्यवादाचा एक प्रकार आहे. आपणास आठवत असेल तर 'सत्कार्यवाद' हे एक तत्वज्ञान आहे, ज्यात कारण आणि परिणामाच्या लांब साखळीत कारणाचे महत्त्व अधोरेखित केले आहे. मूळ कारणाची प्राथमिकता कायम आहे. जर आपण कार्यापासून कारणाकडे मागे सरकलो आणि साखळीचा मागोवा घेत मागे जात राहिलो तर शेवटी आपण मूळ कारणापर्यंत पोहचू. पण असंख्य वस्तूंनी भरलेल्या या जगाचे मूळ कारण काय आहे? हे पर्वत, खडक, पाणी, वारा यासारख्या जड आणि अचेतन वस्तूंनी बनलेले आहे. संवेदनशील प्राण्यांमध्येसुद्धा चेतनेचे स्तर वेगवेगळे असून कोणीही पूर्णत: चैतन्यपूर्ण नाही. ज्याचे स्वरूप शुद्ध आणि असीमित आहे अशा तत्त्वातून मर्यादित चेतना असलेल्या जड, अचेतन वस्तू आणि संवेदनशील प्राणी कसे उत्पन्न होऊ शकतात? म्हणून जड आणि अचेतन मूळ पदार्थाचा विचार

करणे आवश्यक ठरते ज्यातून हे अचेतन असंख्य वस्तूंचे जग उत्क्रांत झाले असेल. आणि तो प्राथमिक पदार्थ म्हणजे प्रकृती.

द्वैतवाद : सांख्यांचे तत्त्वज्ञान हे द्वैतवादी आहे. यानुसार प्रकृती आणि पुरुष असे दोन शाश्वत तत्वे असून त्याच्यातील आंतरक्रियेतून हे वस्तूंनी भरलेले जग तयार झाले आहे. ही दोन मूलभूत तत्त्वे कधीही एकमेकांमध्ये विलीन होत नाहीत. सांख्यांच्या मते प्रकृती आणि पुरूष स्वतंत्र आणि वेगळ्या अशा सत्ता मानतात. परंतु जर प्रकृती आणि पुरुष परिपूर्ण आणि स्वतंत्र असतील तर ते कधीही एकमेकांच्या संपर्कात येऊ शकत नाहीत आणि म्हणूनच उत्क्रांतीवाद देखील सिद्ध होऊ शकत नाही.

वास्तववाद : सांख्यांचा विश्वास आहे की जग हे वास्तविक असून भ्रम किंवा माया स्वरूप नाही. सांख्याच्या मते, प्रकृती स्वतः चोवीस तत्त्वांमध्ये विकसित होऊन स्व चा आणि बाह्य जगाचा अनुभव घेणारे जग निर्माण करते. तो परिणाम असून अद्वैत यांनी संगितल्याप्रमाणे विवर्तवाद नाही. वस्तू आणि प्राण्यांचे जग वास्तविक आहे. हे सत्य नाकारण्याचे काही कारण नाही. प्रकृतीचे उत्क्रांती, पोषण आणि विघटन भव्य प्रमाणात होते. निर्मिती ही ऐहिक वस्तूंची नवीन निर्मिती नाही तर केवळ त्यांचे प्रकटीकरण आहे. हे केवळ पूर्वीच्या सुप्तपणे अंतर्भूत असलेल्या गोष्टीचे प्रकटीकरण आहे. उत्क्रांती चक्रीय मानली जाते रेषीय नाही. एका दिशेने सातत्याने प्रगती होत नाही, परंतु चक्रगतीने उत्क्रांती (सर्ग) आणि विघटन (प्रलय) चा कालावधी असतो. उत्क्रांतीकरण पुन्हा यांत्रिकी किंवा अंध नसून सहेतुक असल्याचे म्हटले जाते. म्हणून सांख्याचे तत्वज्ञान वास्तववादी आहे. आता या दोन शाश्वत तत्त्वांना थोड्या अधिक तपशीलवारपणे समजून घेऊ.

पुनरावलोकनासाठी प्रश्न

१. सांख्याच्या प्रकृतीपरिणामवादाचे वर्णन करा.

२. 'सांख्यांचे तत्त्वज्ञान हे द्वैतवादी आणि वास्तववादी आहे' स्पष्ट करा.

३.३ प्रकृती, पुरुष

प्रकृती : सांख्य दर्शनानुसार, विश्वाची निर्मिती 'प्रकृती'च्या उत्क्रांतीतून झाली आहे. प्रकृती ही प्रत्येक गोष्टीचे मूळ कारण आहे. सुरुवातीच्या काळात सर्व कार्य हे प्रकृतीत या पहिल्या आदीकारणात सुप्त होती आणि हळूहळू त्यातून उत्क्रांती होत गेली. सांख्य म्हणतात की ही प्रकृती तीन तत्वांनी बनलेली आहे - सत्व (प्रकाश, आनंद), राजस (उत्तेजन, वेदना) आणि तमस (जडता, निष्क्रियता, आळस) - जे विश्वाच्या प्रत्येक घटकाचे घटक आहेत. तीन दोरखंडांनी विणलेल्या दोरीप्रमाणे भौतिक जग या तीन गुणानी विणलेले आहे. या गुणाचा अंदाज आपण ज्या प्रकारे वस्तूंना प्रतिक्रिया देतो त्यावरून अनुमानित करता येते. संपूर्ण वस्तूंचे जग हे प्रकृतीच्य गाभ्यात अंतर्भूत आहे. उत्क्रांती आणि लयाचे एक न संपणारे चक्र चिरंतन घडते जिथे वस्तूंचे जग प्रकट होते आणि ते पुन्हा प्रकृतीत लय पावते. प्रकृतीचे स्वरूप स्वभावत: जड आहे. तथापि हे मूलत: गतीशील आणि कायम बदलणारे आहे. इतर तत्व पुरूष चैतन्याने परिपूर्ण आहे. ही दोन तत्त्वे

चिरंतन सह-विद्यमान आहेत. चैतन्यातून निर्जीव सृष्टीचा उगम झाला आहे या अद्वैत आणि महायानी बौद्ध मताशी सांख्य सहमत नाही, कारण सांख्यानुसार, परस्पर विरोधी तत्व असल्यामुळे जागरूक चैतन्य अचेतन जग उत्पन्न करू शकत नाही. भौतिक घटकांचे अणू हे मुख्य कारण आहेत या चार्वाक,न्याय वैशेषिक,जैन आणि हीनयान बौद्ध यांच्या दृष्टिकोनाशी देखील सांख्य असहमत आहे, कारण सांख्य मतानुसार मन, बुद्धी आणि अहंकार हे देखील प्रकृतीचेच सूक्ष्म पैलू आहेत. त्यामुळे ते सूक्ष्म अणूपासून निर्मित आहेत असे मानता येत नाही.

पुरुष : 'पुरुष' शुद्ध चैतन्याचे तत्व आहे. तो आत्मा, विषय, जाणकार आणि आनंददायक आहे. हे मन, बुद्धी आणि अहंकार यासारख्या सर्व प्रकारांच्या प्रकृतीच्या पैलुच्या पलीकडे आहे. 'पुरूष' बदलत नाही, तर प्रकृतिच्या सतत बदलणाऱ्या वस्तूंचे निरीक्षण करतो आणि आनंद घेतो. 'पुरुष' चैतन्य धर्म असलेला पदार्थ नाही तर चैतन्य हेच त्याचे सार आहे. हे चिरंतन आहे, काल आणि आकाशाच्याही पलीकडे. हा शुद्ध विषय आहे आणि कधीही ज्ञानाचा विषय बनू शकत नाही. तो एक मूक साक्षी आहे.

प्रकृती आणि पुरुष यांच्यातील संबंध

सांख्यांच्या मते, प्रकृतीची उत्क्रांती हेतूपूरक असून यांत्रिक किंवा अकारण नाही. पुरुषाच्या उद्दिष्टपूर्तीसाठी प्रकृतीची उत्क्रांती घडते. प्रकृती, गुण, इंद्रिय, मन, अहंकार, बुद्धी, सूक्ष्म शरीर - सर्व 'पुरूषा'च्या सेवेकरीता असतात. तो हेतू म्हणजे एकतर सांसारिक अनुभव (भोग) किंवा मुक्ती (अपवर्ग) आहे. 'पुरूषा'ला आनंद, मुक्तता, संसार तसेच कैवल्य यासाठी 'प्रकृती'ची आवश्यकता आहे. उत्क्रांतीतून 'पुरुषा'ला भोगासाठी वस्तूंचा पुरवठा होतो तसेच 'स्व' आणि प्रकृतीमध्ये भेद करण्यास समर्थ करुन त्याच्या मुक्तिसाठी मदत होते. प्रकृतीला ज्ञात होण्यासाठी, प्रकट होण्यासाठी, आनंद भोगण्यासाठी (दर्शनार्थम) पुरूषाची आवश्यकता आहे. 'पुरूषा'ला भोग (भोग) भोग घेण्यासाठी आणि मुक्ती (अपवर्ग) प्राप्त करण्यासाठी, स्व: आणि प्रकृतीमधील भेद जाणण्यासाठी आणि त्याद्वारे मुक्ति (कैवल्यर्थ) प्राप्त करण्यासाठी प्रकृतीची आवश्यकता आहे. ज्याप्रमाणे एखादा लंगडा माणूस आणि एक आंधळा माणूस काम करु शकतो आणि लंगडा आंधळयाच्या खांद्यावर बसून त्याला मार्ग दाखवू शकतो, तर आंधळा चालू शकतो आणि अशा प्रकारे दोघेही गंतव्यस्थानावर पोहोचू शकतात, परंतु त्या दोघांपैकी कोणालाही ते स्वतंत्रपणे जमले नसते. त्याचप्रमाणे अकर्ता पुरूष आणि बुद्धि नसलेली प्रकृती अंतिम उद्दीष्ट प्राप्त करण्यासाठी ते सहकार्य करतात आणि त्यांच्या संयोगातून गुणांची साम्यवस्था विस्कळीत होते आणि ते उत्क्रांतीला कारणीभूत ठरते.

प्रकृतीची २४ तत्वे

उत्क्रांतीच्यानंतर निर्माण होणाऱ्या पहिल्या तत्वास 'महत' म्हणतात. या विशाल जगातील वस्तू त्यासोबतच बुद्धी, अहंकार आणि मन यांचा तो आधार आहे. त्याचे स्वरूप हे वैश्विक आहे.

पण याला एक मानसिक पैलू देखील आहे ज्यामध्ये त्याला 'बुद्धी' म्हणतात. बुद्धी चैतन्यापेक्षा वेगळी आहे. 'पुरूष' हे एकच शुद्ध चैतन्य आहे. बुद्धी प्रकृतीचे तत्व असल्याने त्याचे स्वरूप भौतिक आहे. हे शुद्ध अशा तत्वांनी बनलेले असल्यामुळे पुरूष चैतन्याला स्पष्टपणे प्रतिबिंबित करण्यास सक्षम आहे. त्यात पुरूषाचे प्रतिबिंब पडल्यामुळे ते चैतन्यपूर्ण व ज्ञानमय भासते. इंद्रिय, मन आणि अहंकार बुद्धीसाठी कार्य करतात जे थेट पुरुषासाठी कार्य करते. त्याचे कार्य निर्णय देणे आणि आणि इतर कामे आहेत असे म्हणतात. जेव्हा सत्व प्रबल असते तेव्हा ते उद्भवते. त्याचे मूळ गुण, पुण्य (धर्म), ज्ञान (ज्ञान), अलगाव (वैराग्य) आणि सामर्थ्य (ऐश्वर्य) आहेत. जेव्हा ते तमसने विकृत होते, तेव्हा हे गुण त्यांच्या विरोधी गुणांनी बदलले जातात. स्मृती आणि आठवणी बुद्धीमध्ये संग्रहित केल्या जातात.

'महत' मधून अहंकाराची निर्मिती होते. हे व्यक्तीनिष्ठतेचे तत्व आहे. त्याचे कार्य स्व ची जाणीव निर्माण करणे (अभिमान) आहे. हे 'त्याचे' आणि 'माझे' अशा कल्पना निर्माण करते. हा व्यक्तिनिष्ठ अहंकार आहे. पुरुष चुकून स्वत: चे तादात्म्य या अहंकाराशी करतो आणि स्वत: ला क्रियांचा कर्ता मानतो, इच्छा करणारा आणि उद्दिष्टासाठी झटपटणारा आणि कल्पनांचा, भावनांचा आणि संकल्पाचा आणि भौतिक वस्तूंचा स्वामी आणि भोक्ता म्हणून जाणतो. अहंकार तीन प्रकारचे मानले जातात:

सात्त्विक अहंकारातून मनस व्यतिरिक्त पाच ज्ञानेंद्रिय व पाच कर्मेंद्रिय निर्माण होतात. दृष्टि, गंध, चव, स्पर्श आणि ध्वनी ही पाच ज्ञानेंद्रियाची कार्ये आहेत (ज्ञानेंद्रिय). पाच कर्मेंद्रिय हे भाषण, अभिव्यक्ती, हालचाल, उत्सर्जन आणि पुनरुत्पादनाची कार्ये करतात.

पाच ज्ञानेंद्रिय आणि पाच कर्मेंद्रिय यांना एकत्रितपणे दहा 'बाह्यकरण' म्हणतात. यात बुद्धीसह, अहंकार आणि मनस मिळून तेरा करण किंवा सांख्यांचे अवयव आहेत.

तमस अहंकारापासून पाच सूक्ष्म तत्व उत्पन्न होतात ज्यांना 'तन्मात्र' म्हणतात. हे दृष्टी, गंध, चव, स्पर्श आणि ध्वनी यांचे सार आहेत. न्याय-वैशेषिकच्या मताप्रमाणे ते स्थूल घटकातून उत्पन्न झाले नाहीत.

तैजस किंवा रजस, चे जेव्हा प्राबल्य असते. वैश्विक दृष्टीकोनातून, सात्त्विक आणि तमस च्या उत्क्रांती प्रक्रियेसाठी ऊर्जा पुरवते. मनोवैज्ञानिक दृष्टिकोनातून, वाईट कर्मांचा तो स्रोत आहे.

सात्त्विक अहंकारापासून उद्भवलेले मनस, सूक्ष्म आणि मध्यवर्ती इंद्रिय-अवयव आहे. हे एकाच वेळी अनेक इंद्रिय-अवयवांच्या संपर्कात येऊ शकते. हे भागांचे बनलेले आहे आणि म्हणून एकाच वेळी वेगवेगळ्या इंद्रियांच्या संपर्कात येऊ शकते. सांख्यानुसार इंद्रिय-माहितीचे संश्लेषण करून अनुभवांचा अर्थ लावणे,त्यांना अहंकारापर्यंत नेणे, आणि कर्मेंद्रियाद्वारे अहंकाराच्या सूचनांचे पालन करणे हे महत्त्वाचे कार्य मनस करते.

ध्वनीचे सार, शब्द तन्मात्र ध्वनीच्या गुणवत्तेसह आकाश चे तत्व तयार करते. ध्वनी तन्मात्रासह एकत्रित केलेल्या स्पर्शाच्या तंमात्रातून, ध्वनी आणि स्पर्श या गुणांसह वायू हे तत्व तयार

होते. ध्वनी आणि स्पर्श यांच्या एकत्रित रंग किंवा दृष्टीच्या सूक्ष्म तन्मात्रापासून ध्वनी, स्पर्श आणि रंग या गुणांसह अग्नि किंवा प्रकाश यांचा घटक तयार होतो. ध्वनी, स्पर्श आणि रंग यांच्यासह एकत्रित केलेल्या चवथ्या तन्मात्रापासून, ध्वनी, स्पर्श, रंग आणि चव या गुणांसह जल हे तत्व तयार होते. आणि शेवटी, आवाज, स्पर्श, रंग आणि चव यासह एकत्रित गंधाच्या सारातून, ध्वनी, स्पर्श, रंग, चव आणि गंध या गुणांसह पृथ्वी हे तत्व तयार होते.

उत्क्रांती हा या चोवीस तत्त्वांचा खेळ आहे, जिथे पुरुष हा केवळ साक्षी आहे आणि उत्क्रांतीच्या खेळापासून वेगळा आहे, त्याला धरून सांख्यांचे पंचवीस तत्व होतात. या पंचवीस तत्त्वांपैकी पुरूष कोणाचेही कारण किंवा कार्य नाही; प्रकृती केवळ कारण आहे कार्य नाही; महत, अहंकार आणि पाच सूक्ष्म सार दोन्ही कारणे आणि परिणाम आहेत; पाच ज्ञानेंद्रिय आणि पाच कर्मेंद्रिय अवयव आणि पाच स्थूल घटक आणि मनस केवळ परिणाम आहेत तर हे खालील सारणीद्वारे चित्रित केले जाऊ शकते:

१. प्रकृती
↓
२. महत
↓
३. अहंकार
↓

४. मनस | ५-९ इंद्रिय अवयव | १०-१४ कर्मेंद्रिय | १५-१९ तंन्मात्रा | २०-२४ महाभूते

(२५ वे तत्व म्हणजे पुरुष उत्क्रांती प्रक्रियेशी याचा संबंध असतो)

जरा विचार करा

आपणास हे लक्षात आले काय की व्यक्तिनिष्ठ तत्व जसे मन,इंद्रिय आणि कर्मेंद्रिय आणि बाह्य जग जे पंच तत्वांनी बनले आहे हे सर्व एकाच स्त्रोतापासुन उत्क्रांत झाले आहे?

भारतीय तत्वज्ञानामध्ये हा एक अतिशय महत्त्वपूर्ण आदर्श आहे. वस्तुनिष्ठ जग आणि अनुभवी इंद्रिय व मन यांचे निरनिराळे स्त्रोत असते तर इंद्रियांना बाह्य जगाचे ज्ञान झालेच नसते. एक समानता असल्याशिवाय संप्रेषण कधीही शक्य होऊ शकत नाही.

३.४ सत्कार्यवाद

सांख्य दर्शन सत्कार्यवादाचे प्रतिपादन करतो. सत्कार्यावादाचा अर्थ समजण्याआधी, हे लक्षात घेणे आवश्यक आहे की आधुनिक विज्ञानाप्रमाणेच भारतीय तत्वज्ञान हे कार्यकारण सिद्धांतावर आधारलेले आहे. कार्यकारण सिद्धांतानुसार प्रत्येक कार्यासाठी आवश्यक आणि पुरेसे कारण असणे आवश्यक आहे जे त्यापूर्वी असणे आवश्यक आहे. एखाद्या विशिष्ट कार्यासाठी केवळ एक विशिष्ट कारण जबाबदार असले, तरीही त्या परिणामाच्या निर्मितीसाठी मदत करणारे इतर सहायक घटक आहेत. परंतु त्यांना परिणामाचे कारण मानले जाऊ शकत नाही. उदाहरणार्थ, आंब्याच्या बियापासून एक आंब्याचे झाड फुटते आणि त्याला वाढीसाठी सूर्यप्रकाश, योग्य सुपीक माती, पाणी, हवा आणि इतर घटकांची आवश्यकता असते. आणि फक्त आंब्याच्या बियातूनच आंब्याचे झाड उगवते, कडुलिंबाच्या बी पासून नाही. कारण आणि परिणाम दरम्यान कार्यकारण संबंध स्थापित केले जाऊ शकतात. कारण आणि परिणाम संबंध पाहण्याची दोन स्थिती आहेत. एक कार्याला कारणाचा एक परिणाम म्हणून पाहणे. येथे आपला भर हा कारणावर असून कार्याकडे लक्ष दिले जात नाही. परिणाम महत्त्वपूर्ण आणि कारणापेक्षा वेगळा असला तरीही आपले लक्ष कारण आणि परिणामाच्या जोडणाऱ्या दुव्यावर आहे आणि आम्ही केवळ परिणामास नवीन कारण म्हणून पाहतो. पाणी, वाफ किंवा बर्फात बदलते. दोन्ही एकाच पाण्याची रूपे आहेत. पाण्याची वाफ किंवा बर्फाचा आणखी एक रूप म्हणून पाहिले जाऊ शकते. एखाद्या झाडाला बियाण हे परिणाम म्हणून पाहिले जाऊ शकते. एक सुरवंट फुलपाखरूमध्ये रूपांतरित करतो, जो अंडी देतो आणि पुन्हा अंड्यातून एक सुरवंट तयार होतो. जरी बाहेरून अंडी, सुरवंट आणि फुलपाखरूचे रूप खूप भिन्न आहे, तरीही आपण त्यांना एक जीव म्हणून पाहतो कारण त्यात काही मूलभूत न बदलणारा घटक आहेत जे त्यांना एकत्र जोडतात. येथे आपण नवीन अस्तित्वाच्या निर्मितीबद्दल फार उत्सुक नाही. परंतु आमचे लक्ष कार्यकारण संबंधात दृढपणे टिकून आहे, हे सर्व भिन्न रूपे निर्माण करणारे मूळ कारण आहे. या दृष्टीकोनालाच 'सत्कार्यवाद' म्हणतात. जरी कार्य व कारण याच्या रुपात व गुणधर्मात फरक जरी वाटत असला तरी मुलत: त्ते कारणच असून विविध रुपात प्रकट झाले आहे. म्हणून सत्कार्यवादानुसार कार्य हे कारणात सूक्ष्म अव्यक्त रुपात आधीच दडलेले असते. हा एक अध्यात्मिक दृष्टीकोन आहे. दुसरीकडे नव्याने सृजन झालेल्या परिणामाचे महत्त्व जाणून घेणे देखील एक चांगली कल्पना आहे कारण त्यात वैशिष्ट्ये आणि गुणधर्म आहेत जे त्याच्या कारणापेक्षा अगदी वेगळे आहेत आणि म्हणूनच त्याचे मूल्य समजून घेतल्यास ते आपल्याला एका वेगळ्या हेतूसाठी लक्षात मदत करते. ज्या दृष्टीकोनात अधिक लक्ष हे कार्य आणि त्यातील नवीन वैशिष्ट्ये यावर भर दिला जातो त्याला 'असत्कार्यवाद' असे म्हणतात. येथे परिणामावर जोर देण्यात आला आहे. हे लक्षात ठेवणे आवश्यक आहे की सत्कार्य व असत्कार्यवादी दोघेही कधीच कार्यकारण संबंध नाकारत नाहीत. कोणत्याही परिणामाच्या निर्मितीसाठी कारण आवश्यक आहे.

या वस्तुस्थितीचे ते दोघेही महत्त्व दर्शवतात. संबंधित कारणाशिवाय कोणताही कार्य निर्मिले जाऊ शकत नाही, म्हणजेच असत्कार्यवादी नवीन सृजन म्हणून सर्व परिणामाकडे पाहते. कार्य हे कारणात आधीच अस्तित्वात असते, ही गोष्ट ते नाकारतात. जर कार्य हे कारणात आधीच अस्तित्वात असते असे मानले तर सृजन हे व्यर्थ ठरेल. जर दही तेथे आधीपासूनच दुधात आणि झाडामध्ये बी असेल तर त्यांची निर्मिती एक व्यर्थ गोष्ट ठरेल. हा व्यावहारिक जागतिक दृष्टीकोन आहे. सांख्य आणि त्याचा व्यावहारिक भाग योग यांचा सत्कार्यवादावर विश्वास आहे. त्यांचे असे मत आहे की असंख्य रूपांचे जग खरोखरच सुप्त प्रकृतीचा परिणाम आहे. सांख्याच्या या सत्कार्यावादी मतास, 'प्रकृती परिणामवाद' असे म्हणतात. या दर्शनात असे प्रतिपादन केले की प्रकृतीची उत्क्रांती ही वास्तविक आहे आणि अद्वैत वेदांत यांच्या मताप्रमाणे प्रकृतीचे परिवर्तन आणि उत्क्रांती हा भ्रम नाही. प्रकृती ही विकसित आणि रूपांतरीत होणारी आहे परंतु ब्रह्म नव्हे जसे ब्रह्म परिणामवादी (विशिष्टाद्वैत) मानतात. सृष्टी संसारिक पदार्थांचे नवीन सृजन म्हणून पाहिले जात नाही, परंतु केवळ त्यांचे प्रकटीकरण असते. हे केवळ सुप्त असलेल्या गोष्टीच स्पष्ट करते. उत्क्रांती चक्रीय मानली जाते ती सरळ रेषेसारखी नाही. एका दिशेने सातत्याने विकसित होत नाही, परंतु उत्क्रांती (सर्ग) आणि लोप पावणे (प्रतिसर्ग) या निरंतर चक्रात बदल होत नाहीत.

३.५ उत्क्रांती आणि तत्त्वे

उत्पत्ती प्रक्रिया

अगदी सुरूवातीला तीनही एकजिनसी गुण समप्रमाणात होते. सत्व जो प्रकटीकरणाचे मूळ आहे आणि रजस हे कर्माचे मूळ आहे. जो स्थिरता आणि अप्रकटीकरण याचे मूळ आहे त्याने दोन्ही गुणांना नियंत्रणात ठेवले. जेव्हा गुणांमधे विषम परिवर्तन झाले आणि रजस गुणाने इतर दोन गुणांवरं आपला प्रभाव पाडला तेव्हा उत्क्रांतीला सुरुवात झाली व प्रकृतीच्या गाभ्यात भयंकर अस्थिरता निर्माण झाली. प्रकृतीची उत्क्रांती ही उद्देश रहित आणि यांत्रिक स्वरूपाची नसून तिचा एक निश्चित उद्देश आहे. पुरुषाची सेवा करण्यासाठी किंवा त्याच्या भोगासाठी किंवा मुक्तीसाठी (अपवर्ग). उत्क्रांतीतून पुरुषाला भोगासाठी साधने मिळाली आणि त्यातूनचत्याला मुक्ती मिळण्यासाठी मदत झाली. उत्क्रांतीतून प्रकृतीच्या चोवीस तत्वांचे प्रकटीकरण झाले.

सर्वप्रथम प्रकृतीतून, 'महत' उत्पन्न झाले त्याच्या वैशविक स्वरुपात सृष्टीचे मूळ कारण आहे. व्यक्तीगत स्तरावर त्यालाच 'बुद्धी' म्हटले जाते. ते उत्कृष्ट अशा पदार्थांनी बनले असल्याने चैतन्याला किंवा पुरुषाला परावर्तीत करण्याची क्षमता त्यात आहे. मन आणि इंद्रिये यांना सूचना देण्याचे आणि नियंत्रित करण्याचे काम बुद्धी पुरुषाच्या आज्ञेने करते. स्मृति आणि संस्कार यांचे जतन बुद्धीत होते. त्यानंतर महत मधून अहंकार निर्माण होतो ज्यातून स्व ची संकल्पना उत्पन्न होते आणि पुरुष स्वत:ला अहंकारात पाहतो, मग तो स्वत:ला चुकीने कर्ता समजतो. वैश्विक स्तरावर

अहंकारातून मन, पंचेंद्रिये (डोळे, नाक, त्वचा, जीभ आणि कान) आणि पाच कर्मेंद्रिये किंवा सात्विक उत्क्रांतीच्या द्वारे किंवा तामसीक उत्क्रांती द्वारे पाच सूक्ष्म घटक (तन्मात्र, ध्वनि, स्पर्श, दृष्टी, चव आणि वास) जे संबंधित महाभूतांद्वारे उत्पन्न केले जातात (आकाश, वायु, तेज, आग आणि पृथ्वी) त्यांच्या गुणांसमवेत सात्विक अहंकार विषयानुसार आंतरिक क्रिया करण्याची साधने निर्माण करतो. तामसिक अहंकार गुणविशेष परिचयाचे वस्तु विशेष जग निर्माण करते. राजस तत्व तेजस म्हणून ओळखले जाते, ते सात्विक आणि तामसीक उत्क्रांतीसाठी ऊर्जा पुरविते. अशाप्रकारे सांख्य आपल्याला सांगतात की, व्यक्तिगत आणि वस्तुनिष्ठ जग हे समान स्तरावर उत्पन्न होते कारण व्यक्तिनिष्ठ आणि वस्तुनिष्ठ जगाचे मूळ हे सारखेच आहे, जे परस्पर क्रियासाठी दोघांना समान पार्श्वभूमी देते. ज्याशिवाय बाह्य जग जाणून घेणे अशक्य ठरले असते. परंतु प्रकृतीची उत्पती होते कशी? तीन गुणांच्या साम्यावस्थेत होणाऱ्या हालचालीमुळे व ते शक्य होते पुरुष व प्रकृती याच्यातील आंतरक्रियेतून पुरुषाच्या सहवासाने म्हणजे पुरुष सन्निधी मात्र मुळे त्रिगुणात्मक प्रकृतीची साम्यवस्था बिघडते व ते उत्क्रांतीला कारणीभूत ठरते.

पुरुषाचे अनेकत्व, ईश्वर आणि मुक्तिची संकल्पना

हे लक्षात घेणे फारच मनोरंजक आणि महत्त्वाचे आहे की सांख्य, 'पुरुषांच्या' अनेकत्वाचे समर्थन करते. फक्त एकच चैतन्य तत्व आहे आणि ते म्हणजे 'पुरूष'. सामान्य संवेदनशील प्राण्यांमध्ये, ते प्रकृतीच्या तीन गुणांनी बंधनात अडकले आहे. जेव्हा प्रकृतीच्या बंधनातून मुक्ती मिळते तेव्हा पुरूष शुद्ध मूळ आणि चैतन्यस्वरुपात येतो. पुरूषांचे अनेकत्व सिध्द करण्यासाठी सांख्य खालील तीन तर्क देतात.

(१) आत्म्यास भिन्न इंद्रिय व कर्मेंद्रिये असतात आणि त्यांचे स्वतंत्र जन्म व मृत्यू होतात. जर एकच पुरूष असता तर एखाद्याचा जन्म किंवा मृत्यू याचा अर्थ सर्वांचा जन्म किंवा मृत्यू असता आणि एखाद्याच्या आनंद, वेदना किंवा दु:ख विशिष्ट अनुभव सर्वांना सामायिक रीतीने अनुभवले गेले असते. म्हणूनच आत्मा बरेच असले पाहिजेत.

(२) जर आत्मा एक असता तर एखाद्याच्या बंधनाचा अर्थ सर्वांचे बंधन असावा आणि एखाद्याच्या मुक्तीचा अर्थ सर्वांना मुक्ती असावी. एखाद्याच्या कर्माने सर्व लोकांना सक्रिय केले पाहिजे आणि निद्रेने इतर सर्व व्यक्ती झोपल्या पाहिजेत.

(३) मुक्त असलेले सर्व आत्मे एकसारखे आहेत आणि ते तीन गुणांच्या पलीकडे असल्याने केवळ संख्येमध्ये भिन्न आहेत, परंतु बंधंनातील आत्मे गुणांमध्येही तुलनेने भिन्न आहेत काही सत्त्वाच्या प्रभावाखाली, तर इतर काही रजस तर इतरांमध्ये तमस, चा प्रभाव असतो म्हणून त्यांच्यात फरक दिसतो.

ईश्वर : सांख्यांचे तत्त्वज्ञान हे आपण तीन चरणात विकसित होताना पाहू शकतो,विशेषत: ईश्वराच्या संकल्पनेबाबत. उपनिषदांमध्ये वर्णन केल्याप्रमाणे मूळ सांख्य हे एकेश्वरवादी आणि

आस्तिक होते. परंतु नंतर सांख्य, कदाचित जैन आणि प्राचीन बौद्ध धर्माच्या प्रभावाखाली येऊन निरीश्वरवादी बनले. ईश्वरवादी सांख्याच्या पुनरुज्जीवनाच्या तिसऱ्या टप्प्याची सुरूवात १६ व्या शतकाच्या सुमारास विज्ञानज्ञान भिक्षुच्या सांख्यकारिका कार्यामुळे झाली. पण सांख्याच्या या तिन्ही टप्प्यात आपल्याला असे दिसते की, सांख्याचा वेदाच्या प्रामाण्यावर विश्वास आहे आणि त्यात ईश्वराचे अस्तित्व नाकारणारे कोणतेही विधान दिसत नाही. ते केवळ असे दर्शविते की या विश्वाचे स्पष्टीकरण देण्यासाठी प्रकृती आणि पुरूष पुरेसे आहेत आणि म्हणूनच ईश्वराचे गृहीतक मान्य करण्याचे कारण नाही. परंतु काही भाष्यकारांनी ईश्वराच्या अस्तित्वाचे खंडन करण्याचा प्रयत्न केला आहे, तर विज्ञानभिक्षुसारख्या नंतरच्या लेखकांनी ईश्वराचे अस्तित्व मान्य करून त्याची आवश्यकता दाखवण्याचा प्रयत्न केला आहे. जे ईश्वराच्या अस्तित्वाचे खंडन करतात ते खालील युक्तिवाद देतात:

१. जर ईश्वर हा स्वेच्छेने प्रेरित झाला असेल,तर याचा अर्थ तो मुक्त नाही आणि जर तो मुक्त असता तर त्याने दु:ख आणि वेदनांनी भरलेली सृष्टी तयार केली नसती मग याचा अर्थ एकतर तो अन्यायकारक व क्रूर आहे किंवा तो स्वतंत्र आणि सामर्थ्यवान नाही.
२. जर तो कर्माच्या नियमानुसार बांधलेला असेल तर तो मुक्त नाही. तसे नसेल तर तो अत्याचारी आहे.
३. पुन्हा, ईश्वर शुद्ध ज्ञानस्वरूप असेल तर, हे भौतिक जग त्याच्याकडून निर्मित होऊ शकत नाही. परीणाम त्यांच्या कारणामध्ये सुप्तपणे अंतर्भूत असतो आणि भौतिक जग जे बदलाच्या अधीन आहे त्यासाठी एक अज्ञानी व सदैव बदलणारे कारण आवश्यक आहे , आध्यात्मिक आणि अपरिवर्तनीय ईश्वर नाही.
४. पुन्हा, पुरूषांचे शाश्वत अस्तित्व भगवंताशी विसंगत आहे. जर ते ईश्वराचे भाग असतील तर त्यांच्यात थोडी दैवी शक्ती असणे आवश्यक आहे. जर ते ईश्वराने निर्माण केले असेल तर ते विनाशाच्या अधीन आहेत. म्हणून ईश्वराचे अस्तित्व नाही.

बंधन आणि मुक्ती

सांख्य मतानुसार आपल्या दुखाचे मूळ कारण प्रकृती व पुरुष यांच्यातील भेद जाणण्याची असमर्थता आहे. एकदा आपण आत्म्याचे वेगळेपण जाणून घेतले तर भौतिक जगातील सुख व दु:ख यामुळे आपण प्रभावित होणार नाहीत. परंतु मोक्ष फक्त सैद्धांतिक ज्ञानातून साध्य होणार नाही तर अध्यात्मिक सराव आणि तीव्र ध्यान यातून जेव्हा समजेल की आत्मा हा कार्य आणि कारण, काळ आणि अंतर यांच्या पलीकडे आहे तेव्हाच मुक्ती शक्य आहे. विश्वाचे स्पष्टीकरण देण्यासाठी ईश्वर संकल्पनेची गरज भासली नाही कारण अचेतन प्रकृती ही स्वतःला सिद्ध करण्यासाठी पुरेशी आहे.

३.६ सांख्य व योग दर्शनाचा संबंध

सांख्य आणि योगास सख्या भावंडांप्रमाणे मानले जाते. जेथे सांख्य ही सैद्धांतिक बाजू असून योग हा त्याचा व्यावहारिक भाग आहे. योगाचे विद्यार्थी म्हणून, सांख्याच्या तत्वज्ञानाचा अभ्यास करणे आणि ते समजून घेणे आणि दोन्ही प्रणालींमधील संबंध जाणून घेणे आपल्यासाठी अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे.

सांख्य आणि योग हे विद्वानांच्या मते सर्वोच्च ध्येय प्राप्त प्राप्त करण्यासाठी अनुकूल आहेत. हे शब्द श्रुती आणि स्मृतीत अनुक्रमे ज्ञान आणि क्रियांच्या अर्थाने वापरले जातात. सांख्य योगाच्या नावाने भगवद्गीतेत एक विशेष अध्याय आहे. गीता त्यांना एकच मानते. योगाचा सांख्याशी जवळचा संबंध आहे. योगाने सांख्याचे तत्वज्ञान मान्य केले आहे आणि सांख्य प्रणालीत मांडलेले अंतिम उद्दीष्ट मिळविण्यासाठी व्यावहारिक तंत्र योग प्रदान करतो.

सांख्य हे सैद्धांतिक असून,योग हे व्यावहारिक आहे. सांख्य आणि योग हे एकाच प्रणालीचे सैद्धांतिक व व्यावहारिक बाजू आहेत असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही. योगाने मुख्यतः सांख्याचे आधिभौतिकशास्त्र आणि ज्ञानशास्त्र स्वीकारले. यातून विवेक ज्ञानाची प्राप्ती होऊ शकते ज्यायोगे मुक्ति संभव होते. सांख्यांनी मानलेली प्रत्यक्ष, अनुमान आणि शब्द ही तीन प्रमाणे आणि पंचवीस आधिभौतिक तत्त्वे योगाने स्वीकारली आहेत. योगाचा इतर जीवांपासुन वेगळा असणाऱ्या सर्वोच्च अशा परमात्म्यावर विश्वास आहे. म्हणूनच याला कधीकधी 'सेश्वर सांख्य' किंवा 'ईश्वरीय सांख्य' असे म्हटले जाते जे प्राचीन सांख्यापेक्षा वेगळे आहे जे निरिश्वर किंवा नास्तिक आहे. पतंजलीच्या मते, जोडले जाणे असा नसून आध्यात्मिक प्रयत्नांद्वारे शरीर,मन व इंद्रिय यावर नियंत्रण ठेवून पूर्णत्व प्राप्त करणे व योग्य ज्ञानाद्वारे पुरुष आणि प्रकृती मधील भेद जाणणे असा आहे.

जरा विचार करा

अंतिम सत्य बद्दल निरनिराळया तत्वज्ञानात मतभिन्नता का दिसते, अंतिम सत्य अनेक असू शकते काय?

प्रत्येक तत्वज्ञानविषयक प्रणाली मान्य करते की अंतिम सत्य नेहमीच एक असते परंतु लक्ष्यित प्रेक्षकांच्या आधारावर त्यांचे शिक्षण भिन्न असते. एखाद्या विशिष्ट लक्ष्य गटाच्या मानसिक पातळीशी जुळणे आवश्यक आहे. त्यामुळे विविध प्रणाली विकसित झाल्या आहेत ज्या वरवर परस्परविरोधी मत आहेत असे वाटतात, पण खरेतर ते साधकास हळूहळू अंतिम सत्याकडे नेत असलेल्या पायऱ्यासारखे असतात.

योग दर्शन

आत्मसाक्षात्कारासाठी आणि अध्यात्मिक उन्नतीसाठी योगाचा साधन म्हणून वापर करणे ही बाब या भूमीच्या इतिहासाइतकीच जुनी आहे. पुरातन काळापासून भारत, ध्यान साधनेची भूमी राहिलेली आहे. महर्षी पतंजलि यांनी इ. स. पूर्व दुसऱ्या शतकात योगातील विविध पद्धती आणि

तंत्रे यांची सुव्यवस्थित मांडणी योगदर्शनातून केली. एकशेनव्यांनाव सूत्रे चार प्रकरणात विभाजित केले आहेत :

समाधीपाद, साधनपाद, विभूतिपाद आणि कैवल्यपाद. सांख्य दर्शनातीलअधिभौतिक सिद्धान्त योगदर्शनाला मान्य असून त्यातील सैद्धांतिक बाजूला प्रात्यक्षिक स्वरूप योगदर्शन देते, तरी योग ईश्वरवादी आहे. ते मान्य करतात की ईश्वर हा परिपूर्ण, शाश्वत, सर्वव्यापी आणि ध्यानाचा सर्वोच्च विषय आहे. योगदर्शनाचा ईश्वर हा सृष्टीचा कर्ता किंवा नियंता किंवा विंनाशकरता नाही, तर तो फक्त एक विशेष पुरुष आहे. योगाचा उद्देश सर्व मानसिक क्रियांना थांबविणे असा आहे. अंतीम ध्येयाची प्राप्ती करण्यासाठी आठ अंगे असलेली पद्धत सांगितलेली आहे ती पुढील प्रमाणे :

यम : हिंसेचा त्याग करणे (अहिंसा), खोटे न बोलणे (सत्य), चोरी न करणे (अस्तेय) किंवा अपरिग्रहआणि इंद्रियांवर संयम ठेवणे (ब्रह्मचर्य)

नियम : आंतरिक आणि बाह्य शुद्धी (शौच), आनंद (संतोष), तपस, वेदांचे अध्ययन (स्वाध्याय), ईश्वर ध्यान (ईश्वर प्रनिधान)

आसन : योग्य, समतोल, स्थिर स्थिति

प्राणायाम : श्वासावर नियंत्रण

प्रत्याहार : ज्ञानेंद्रियांमार्फत होणाऱ्या ज्ञानाकडून चित्ताचे स्वरूप ओळखण्याकडे वाटचाल.

धारणा : विशिष्ट वस्तूवर लक्ष केन्द्रित करणे.

ध्यान : वस्तुवरील जाणिवे पासून दूर जात, एकसारखा परिणाम अनुभवणे.

समाधी : सर्व जाणिवांपासून, अनुभवांपासून अलिप्त होणे.

योग दर्शनानुसार योगाच्या यशस्वी सरावामुळे पुरुष आणि प्रकृती यांच्यातील फरक स्पष्ट होऊन आत्मसाक्षात्कार होऊन मुक्तीचा मार्ग मोकळा होतो. मानवी मनाचे स्वरूप आणि त्याच्या क्रिया यांचे अंतरज्ञान योगातून मिळते. पाच प्रकारच्या मानसिक क्रिया सवयीमुळे घडत असतात त्याचे वर्णन पुढील प्रमाणे : १) प्रमाण (योग्यज्ञान) २) विपर्याय (चुकीचे ज्ञान) ३) विकल्प (कल्पना) ४) निद्रा ५) स्मृति, या पाच मनोवृतींना 'चित्तवृत्ती' म्हणतात.

मानवी मन हे वेगवेगळ्या स्तरावर काम करते १) क्षिप्त २) मूढ ३) विक्षिप्त ४) एकाग्र यांना चित्तभूमी असे म्हटले जाते. यातील पहिल्या तिघांना कमी महत्त्व आहे कारण या तिन्ही अवस्थेत माणसाचा वेळ लवकर जातो. तर शेवटच्या दोन योग्य गुणवत्तेचा पाठपुरावा करणाऱ्या असून मानवी जीवनाला अर्थ देतात. योग पाच प्रकारच्या दुखाची चर्चा करतो त्यालाच पंचक्लेश म्हणतात, १) अविद्या (अज्ञान), २) अस्मिता (गर्व), ३) राग, ४) द्वेष (तिटकारा), ५) अभिनिवेश

जोपर्यंत अशा चुकीच्या कल्पनांना जतन केले जाते. तोपर्यंत संसारात दु:ख होत राहील.

पुनरावलोकनासाठी प्रश्न

१. प्रकृतीचे तीन गुण कोणते आहेत?

२. चित्तभूमी कोणत्या आहेत?

३. अष्टांगयोग म्हणजे काय?

सांख्य आणि योग

सांख्य दर्शन हे सर्वात प्राचीन दर्शनापैकी एक मानले जाते. कपिल मुनि हे या दर्शनाचे प्रवर्तक मानले जातात. सांख्य प्रवचन सूत्र आणि ईश्वर कृष्णाची इ.स. पाचवे शतक) आणि सांख्य सार आणि सांख्य सूत्र भाष्य हे विज्ञान भिक्षू (इ. स. सोळावे शतक) हे या दर्शनातील प्रसिद्ध ग्रंथ आहेत. बहुतांश प्राचीन साहित्यांमद्धे जसे उपनिषद उदा. छान्दोग्य आणि श्वेताश्वतर, पुष्कळ पुराणे, महाभारत, भगवदगीता यांच्या मधे सांख्य दर्शनाचा उल्लेख मिळतो. महर्षी बादरायणांनी सुद्धा ब्रह्मसूत्रात वारंवार उल्लेख केलेला आढळतो. आदीशंकरांनी सांख्य दर्शनाला आपल्या अद्वेत शिकवणीचा मुख्य विरोधी मानले आहे कारण त्यात मूलता: दोन तत्व पुरुष (आत्मा) आणि प्रकृती (भौतिक जगत) असा द्वैतवादी दृष्टीकोन स्वीकारलेला दिसतो. सांख्य या शब्दाला दोन अर्थ आहेत - संख्या आणि यथार्थ ज्ञान (सम्यक ख्याति). योग दर्शन हे सांख्य दर्शनातील तात्विक सिद्धांताचे प्रायोगिक रूप आहे.

३.७ सारांश

या अध्यायात आपण सांख्य आणि योग प्रणालीच्या तत्वज्ञानाच्या संकल्पना अभ्यासल्या. आपण पाहिले आहे की 'पुरूष' आणि 'प्रकृति' यांना दोन शाश्वत मूलभूत तत्त्वे म्हणून कसे पाहिले जाते. सत्कार्यवादाच्या स्वरूपात मांडलेला प्रकृती परीणामवाद देखील आपण अभ्यासला. प्रकृतीच्या उत्क्रांती सिद्धांताने सांख्य प्रणालीमध्ये सादर केल्याप्रमाणे चोवीस तत्वांनी व्यक्तिनिष्ठ आणि वस्तुनिष्ठ जगाची निर्मिती कशी केली यावरही चर्चा केली जाते. पतंजली योगशास्त्रातील आठ अंग आणि बंध व मुक्ती या संकल्पनेवरही चर्चा आहे.

३.८ पारिभाषिक शब्द

- उत्क्रांती - हळूहळू किंवा क्रमिकपणे झालेला बदल किंवा विकास.
- प्रलय- संपूर्ण नाश किंवा विलय होणे.
- अद्वैत - एकत्वाचा सिद्धांत; आत्मा आणि ब्रह्म यामध्ये भेद नाही असे मत.
- चैतन्य — सजिवतेचे किंवा आत्मज्ञानाचे स्वरूप

- प्रतिपादन - एखादे तत्त्व मांडणे किंवा स्पष्ट करणे.
- सूप्त - झोपलेल्या स्थितीत किंवा निष्क्रिय अवस्थेत असलेले.
- विषम - असमान किंवा अयोग्य संतुलन असलेली स्थिती.
- वस्तुनिष्ठ - प्रत्यक्ष वास्तवाशी संबंधित असलेले.
- सर्वव्यापी - सर्वत्र अस्तित्व असलेले.

३.९ सरावासाठी स्वाध्याय

१. सत्कार्यवाद म्हणजे काय? स्पष्ट करा.
२. योग दर्शनातील अष्टांग योग सविस्तर स्पष्ट करा.
३. सांख्य दर्शनातील प्रकृती व पुरुष या संकल्पना स्पष्ट करा.
४. सांख्यानुसार प्रकृतीची उत्क्रांती प्रक्रिया कशी घडते?
५. प्रकृतीच्या तीन गुणांची नावे सांगा.
६. पाच चित्तभूमी कोणत्या आहेत?
७. अष्टांग योग म्हणजे काय?

३.१० अधिक वाचनासाठी पुस्तके

१. Eliade, Mircea. (१९५८). *Yoga: Immortality and Freedom.* New York,
२. Keith, Arthur Berriedale. (१९१८). *The Sämkhya System.* Oxford.
३. Woods, James Houghton. (trans.) (१९२७). *The Yoga-System of Patahjali.* (H. O. S. , v. १७) Cambridge, Mass.
४. डॉ. ग. ना. जोशी - भारतीय तत्त्वज्ञानाचा बृहद इतिहास (खंड १ ते १२)
५. प्रा. पी. डी. चौधरी - भारतीय तत्त्वज्ञानाचा इतिहास
६. प्रा. श्री. ह. दीक्षीत - भारतीय तत्त्वज्ञान
७. डॉ. बी. आर. जोशी - सामाजिक शास्त्रातील संज्ञा सिद्धांताचा कोश
८. डॉ. सा. गे. निगळ - ग्रीकतत्त्वचिंतन
९. प्रा. पी. डी. चौधरी - तत्त्वज्ञान स्वरूप व समस्या

घटक ४ : योग दर्शनाची तात्त्विक पार्श्वभूमी

अनुक्रमणिका

४.० उद्दिष्टे

४.१ प्रस्तावना

४.२ शरीरत्रय व पंचकोश

४.३ पुरुषार्थ: मानवी जीवनाचे चार पुरुषार्थ

४.४ कर्माचा नियम

४.५ बंध आणि मोक्ष संकल्पना

४.६ सारांश

४.७ पारिभाषिक शद्ब

४.८ सरावासाठी स्वाध्याय

४.९ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

४.० उद्दिष्टे

हा घटक अभ्यासल्यानंतर हे आपण समजू शकाल, योगाची तात्विक पार्श्वभूमी

- योग आणि तत्वज्ञान यांची परस्परपूरकता
- पंचकोश - मानवी अस्तित्वाचे कोष
- संतुलित आणि वैविध्यपूर्ण जीवनाच्या उद्दिष्टपूर्तीसाठी आवश्यक पुरुषार्थ
- कर्माचा वैश्विक नियम म्हणून महत्त्व
- बंध आणि मोक्ष संकल्पना

४.१ प्रस्तावना

मागील घटकात आपण अभ्यासल्याप्रमाणे, भारतीय तत्त्वज्ञान हे मुख्यत: सहा प्रणालीमध्ये विभागलेले आहे, योग त्यापैकी एक आहे. योग हे एक प्रात्यक्षिक दर्शन असून त्याचा सैद्धांतिक आधार सांख्य आहे ज्यात प्रकृतीची उत्पत्ती २४ तत्वात कशी झाली याचे विश्लेषण दिसते.

हे जाणणे महत्त्वाचे आहे की भारतीय तत्वज्ञान हे कल्पकरंजकता करणारा साचा नाही; याउलट एकमेकांत व्यवस्थित गुंफलेल्या संकल्पनांचे चित्र आहे जे एकत्रितपणे एक भव्य चित्र तयार करतो. अशा तऱ्हेने, विविध तत्वज्ञानाच्या प्रणालींमध्ये काही विरोधाभास दिसून आले असले तरी, सखोल अभ्यासाअंती असे दिसून येईल की सर्व फरक केवळ वरवरच्या पातळीवर आहेत आणि या प्रणालींचा आत्मा एक आहे. भारतीय तत्वज्ञान मानवी जीवनातील विविध अंगावर विस्तृतपणे विचार करते - मानवी अस्तित्वाचे सार काय आहे, मानवी जीवन सार्थक कसे होते आणि संसाराच्या चक्रव्यूहामध्ये अडकून न जाता एखाद्याने कर्तव्य बजावून हे जीवन कसे जगायचे ते सांगते.

४.२ विषय-विवेचन

शरीरत्रय व पंचकोश

वर वर बघता भारतीय तत्त्वज्ञान हे अध्यात्मिक आहे असे जाणवते. चार्वाक वगळता इतर सर्व दर्शनाचा पुनर्जन्म आणि कर्माच्या नियमावर विश्वास आहे ज्यानुसार,असे मानले जाते कि, आपल्या कर्मानुसार चांगली किंवा वाईट फळे आपणास मिळतात. बौद्ध कोणत्याही शाश्वत आत्म्याचे अस्तित्व मान्य करत नाही, परंतु मोक्ष मिळेपर्यंत मृत्यू नंतर पुनर्जन्म होतो या गोष्टीवर त्यांचा विश्वास आहे. परंतु शरीरापेक्षा स्वतंत्र असा आत्मा आहे असे लोक का मानतात? याचे कारण साहजिक आहे,ज्या अणू रेणू चे आपले शरीर बनले आहे ते मूलतः निष्क्रीय व जड असल्याने ते 'स्व' च्या अनुभवाची निर्मिती करण्यास व विविध भावनांची,असंख्य विचारांची निर्मिती करण्यास सक्षम असतील असे तर्कसंगत व संयुक्तिक वाटत नाही. पदार्थ ज्यांचे बनलेले आहे असे निष्क्रिय अणू भूतकाळ स्मरणात ठेवून, वर्तमान कसे अनुभवू शकतात आणि भविष्याबद्दल कल्पना करू शकतात हे कसे शक्य आहे? मृत्यूनंतर आपल्या सर्व भावना, दृष्टीकोन, व्यक्तिमत्त्व फक्त आकाशात विलीन होतात का? मानवी बंध, प्रेम, विश्वास, भीती इत्यादी संवेदनांना फक्त अणूंचे संयोजन म्हणून पाहता येईल काय? मी म्हणजे फक्त अणू आणि रेणूंच्या संयोजनाशिवाय काही नाही? अशा प्रश्नांचा गंभीरपणे विचार केला तर लक्षात येईल की संपूर्ण मानवी अनुभव केवळ अणू आणि रेणूपर्यंत परिभाषित करणे योग्य ठरत नाही.

शरीरत्रय : शरीरत्रय हा भारतीय तत्वज्ञान,धर्म मुख्यत्वे योग,अद्वैत व तंत्र यातील एक महत्त्वपूर्ण सिद्धांत आहे. स्व हा तीन शरीरांचा मिळून बनलेला आहे,हे एकावर एक अशा आवरणासारखे आहे जे ब्रम्हावर असणाऱ्या विविध स्तरावरील अविद्येमुळे तयार होतात. दुसऱ्या दृष्टीकोनातून पाहिल्यास त्यांना पंचकोश असे म्हटले आहे जे आत्म्याला झाकून टाकतात. स्थूल,सूक्ष्म व कारण यांना एकत्रितपणे शरीरत्रय असे म्हटले जाते.

कारण शरीर : आपल्या सर्व अनुभवांचा स्त्रोत म्हणजे कारण शरीर होय. स्थूल आणि सूक्ष्म शरीराचे ते बीज होय. आपले सर्व मूळ आणि सुप्त संस्कार ही या ठिकाणी साठवलेले असतात. इतर जीवांप्रमाणे असणाऱ्या आपल्या भूक, तहान तसेच लैंगिक मूलभूत प्रवृत्ती या मूळ स्तरातून प्रकट होतात. कारण शरीरातील बहुतेक प्रवृत्ती या मानवी नियंत्रणापलीकडे असून अपोआप विकसित होतात. हृदयाचे स्पंदन, रक्त परिसंचरण आणि अशा अनेक शारीरिक कार्ये किंवा स्वभाव, वृत्ती या सर्व गोष्टी या शरीराच्या मुळातून उद्भवतात. एखाद्या तलावात उद्भवणाऱ्या पाण्याच्या असंख्य बुडबुड्याप्रमाणे कारणशरीरतून प्रकटीकरणाची क्रिया सतत चालू असते. जागृत,स्वप्न व सुषुप्ती अवस्थांमध्ये येणाऱ्या आपल्या सर्व अनुभवांचा ते स्त्रोत आहे. कारण देहाचा अनुभव आपणास सुषुप्ती अवस्थेमध्ये येतो परंतु गाढ झोपेत आपण अचेतन स्थितीत असल्यामुळे आपण जाणीपूर्वक त्याचा अनुभव घेऊ शकत नाही. तेच निर्विकल्प रूप आहे अविभाज्य रूप आहे आणि त्याला मूळ अविनाशी आणि अवर्णनीय अविद्या म्हटले आहे. हे संपूर्णपणे संस्कारांच्या रूपात अविद्याने बनलेले आहे,जीव या संकल्पनेचा तो मूळ सार आहे. ती 'काली' अशा व्यक्तिरेखेच्या स्वरूपात मांडली आहे. काही पुरातन योगिक पद्धतींमध्ये योगी लोक सुशुप्तीच्या गाढ अवस्थेतही चेतना जागृत ठेवत जेणेकरून जाणीवेच्या अग्नीने प्रगाढ संस्कारही नाश पावतील. या क्षेत्राचे वर्णन असे स्थान आहे जेथे स्वत: च्या शोधात असलेल्या योगीला धरून ठेवण्यासारखे काही नाही. रामानुज म्हणतात कि हीच ती अवस्था ज्यात आत्मा कृतार्थ होऊन परमात्म्याशी एकरूप होण्यास तयार असतो. कारणशरीराच्या मूळ स्थितीलाच आनंदाचा गाभा आहे. कारण शरीर हा आत्मा नसतो, परंतु एखाद्याने त्याच्या मूळ स्थितीतून वास्तविक आत्म्याची जाणीव होण्यापूर्वी सर्वात जवळची पायरी आहे. कारण शरीर याला सुरुवात व अंत असतो व ते विकारी असते. हीच सांख्यांची मूळ प्रधान प्रकृती व महत होय, भक्तांची काली माता, तैतेरीय उनिषदात वर्णन केलेले ज्ञानमय कोश आणि मुक्तीच्या मार्गावरील शेवटचे द्वार आहे.

या कारणशरीराच्या पलीकडे सर्वोच्च ब्रम्ह आहे. ही अशी स्थिती आहे जेथे वेळ थांबते, जेथे काल आणि आकाश एकाच अखंडतेमध्ये किंवा एकलपणामध्ये विलीन होतात. मांडूक्य उपनिषद याचे प्रज्ञा म्हणून वर्णन करते आणि या अवस्थेत चैतन्य त्याच्या मूळ स्थिर व घनीभूत अवस्थेत असते असे म्हणतात. प्रज्ञा म्हणजे सर्वांचा स्वामी, सर्व जाणणारा, सर्व व्यापक , सर्वांचे कारण होय.

सूक्ष्म शरीर : सूक्ष्म शरीर म्हणजे मन आणि प्राणाचे शरीर (मन आणि महत्वाची शक्ती) होय जी सर्वसाधारणपणे 'स्व' बाबत अनुभवली जाणारी मुख्य कल्पना आहे. त्याच्या गाभामध्ये कार्यकारण शरीर दडलेले असते. जेव्हा एखादी व्यक्ती मरण पावते तेव्हा हे सूक्ष्म शरीर एकत्रित कारण शरीराबरोबरच जीव किंवा आत्मा म्हणून स्थानांतरित होते मरणानंतर तो आत्मा त्याच्या स्थूल शरीराबाहेर पडतो.

सूक्ष्म शरीराचे घटक पुढीलप्रमाणे:

- पंचतन्मात्र; दृष्टी,ध्वनी,रस,स्पर्श आणि गंध याचे सार
- श्रवणादीपंचकम; पाच ज्ञानेंद्रिये,डोळे,कान,नाक,त्वचा,जीभ
- वाकदीपंचकम; पाच कर्मेंद्रिये वाणी, हात, पाय, गुद्द्वार आणि गुप्तांग.
- प्राणादिपंचकम; मुख्य पंच प्राण वायू, प्राण शरीरातील ऊर्ध्वगामी प्रवाह, अपान खालच्या दिशेचा प्रवाह, शरीरात रक्ताभिसरण आणि उष्णता हस्तांतरण झाल्यामुळे शरीरात वातावरण संतुलित ठेवणे हे कार्य व्यान करते, गाढ झोपेच्या दरम्यान गळ्यातील भागात सर्व संवेदना एकत्रित करणे आणि जागृत होण्याच्या अवस्थेत त्यांचे पुनर्वसन करण्याचे काम उदान करते. समाना जे पोटात आणि त्याभोवती फिरते ज्यामुळे पचनाची प्रक्रिया घडते.
- मनस
- बुद्धि भेदाचे ज्ञान देणारी शक्ती सांख्य दर्शनात यास 'लिंग शरीर' असेही म्हटले आहे,जागृत अवस्थेत केलेल्या कर्माच्या आधारावर स्वप्न अवस्थेतील विविध अनुभव निर्मिती करण्याचे कार्य सूक्ष्म शरीर करते. मांडुक्य उपनिषदात यास 'तैजस' असे म्हटले आहे.

स्थूल शरीर : हालचाल करणारे,श्वास घेणारे अन्नमय नश्वर शरीर म्हणजेच स्थूल शरीर होय. ते शारीरिक क्रिया करते आणि त्वचा, मांस, रक्त, मज्जा, हाडे, आणि वीर्य याचे बनलेले असते. हे पंचमहाभूतांचे बनलेले असून पूर्वजन्मीच्या केलेल्या कर्मावरून त्याची निश्चिती होते. हे जीवाच्या अनुभवाचे एक साधन आहे आणि जागृत स्थितीत शरीराच्या बाह्य आणि अंतर्गत भावनांचे आणि क्रियेचे अवयव वापरते आणि शारीरिक ओळख किंवा देहांकराची निर्मिती करते. मांडुक्य उपनिषद याला सात अंग आणि एकोणीस मुख असलेले वैश्वानर म्हणतात. जीव, शरीराबरोबर स्वत: ची ओळख पटवितो आणि जागृत स्थितीत स्थूल वस्तूंचा आनंद घेतो. भव (जन्म), जरा (वृद्धावस्था) आणि मरण (मृत्यू) ही त्याची मुख्य वैशिष्ट्ये आहेत.

पंचकोष

तैत्तरीय उपनिषदात पंच कोश किवा आवरण असलेल्या 'स्व' चे वर्णन आढळते ज्याचा संबंध वर वर्णन केलेल्या शरीरत्रयाशी आहे,ते पुढीलप्रमाणे;

१. **अन्नमय कोष :** अन्नाचे बनलेले हे स्थूल भौतिक शरीर आहे. बौद्ध दर्शनातील 'निर्माणकाय' या संकल्पनेशी ते मिळतेजुळते आहे.
२. **प्राणमय कोष :** प्राणवायूचा संचार या स्तरावर होतो.
३. **मनोमय कोष :** मनाचे आवरण
४. **विज्ञानमय कोष :** बुद्धीचा स्तर
५. **आनंदमय कोष :** आनंदमय असणारे आवरण

सूक्ष्म शरीराचा संबंध हा २,३ आणि ४ थ्या कोषाशी आहे. बौध्द तत्वज्ञानाच्या दृष्टीने त्यास 'संभोगकाया' असे जाणले जाऊ शकते.

कारणशरीरलाच आनंदमय कोष म्हणून आपण जाणू शकतो. आनंदमय कोष हे देखील अस्तित्वाचे अंतिम सार नसून आत्मा सर्वात आतील कोष आहे हे लक्षात घेणे आवश्यक आहे. यासंदर्भात आत्मा किंवा पुरुष हेच अस्तित्वाचे अंतिम सार आहे. मांडुक्य उपनिषदात वर्णन केल्याप्रमाणे साधारण मानवी चैतन्याला स्वप्न,जागृत आणि सुषुप्ती या तीनच अवस्थांचा अनुभव येतो. याव्यतिरिक्त 'तुरीया' ही 'स्व' ची एक वेगळी स्थिती आहे ज्याला सांख्यांनी पुरुष म्हटले व बौद्ध दर्शनात त्यास तथागतगर्भ,धर्मकाय तसेच शून्यता म्हटले आहे. तुरीया म्हणजे शुद्ध चैतन्य असून बाकी तिन्ही अवस्थांच्या पलीकडे आहे. हे अशी स्थिती आहे जी परिपूर्ण आणि सापेक्ष दोन्ही असून बाकी दोघांनाही मागे टाकते. ती अनंत आणि अद्वैत / अभेदा च्या अनुभवाची खरी स्थिती आहे.

सरावासाठी प्रश्न

१. शरीर त्रय म्हणजे काय?

२. पंचकोष म्हणजे काय?

४.३ पुरुषार्थ : जीवन कृतार्थतेसाठी आवश्यक संरचना

आपले जीवन अर्थपूर्ण आणि सार्थक कसे होईल? कोणत्या प्रकारच्या जीवनशैलीमुळे शेवटी मृत्यूशय्येवर असलेल्या व्यक्तीस समाधान लाभेल? सुसंघटित आणि चांगले आयुष्य जगण्यासाठी कोणत्या महत्त्वपूर्ण बाबी मानल्या पाहिजेत? मानवी जीवनाचा पाठपुरावा करण्यासाठी आयुष्याचा किती वेळ घालवला पाहिजे? जस जसे एखादा व्यक्ती उतारवयाकडे जातो व मृत्यूजवळ येतो तस तसे हे प्रश्न व्यक्तीस भेडसावू लागतात. तेव्हा व्यक्ती जीवनाचे मूल्यमापन करू लागतो व जीवन अधिकाधिक सार्थक कसे करता आले असते याचा विचार करू लागतो. शेवटी अशा गोष्टींचा पश्चात्ताप होण्यापेक्षा आपल्या वेळ आणि शक्तीचा वापर व्यक्तीने चार पुरुषार्थतेच्या पुर्ततेतासाठी करायला पाहिजे. प्राचीन भारतीय द्रष्ट्यांनी परिपूर्ण जीवनासाठी आवश्यक सर्वांसाठी एक मार्ग सांगितला,जीवनाचे ते चार क्षेत्र आहेत्त. या प्रत्येक क्षेत्रातील प्राप्तीमुळे आनंद आणि समाधान लाभून परिपूर्णतेची भावना मिळते. त्यांनाच पुरुषार्थ किंवा मानवी जीवनाची चार उद्दिष्टे असे म्हटले आहे. धर्म,अर्थ, काम आणि मोक्ष असे चार पुरुषार्थ आहे. प्रत्येक पुरुषार्थामध्ये विशिष्ट आणि महत्त्वपूर्ण अशा मूल्यावर लक्ष केंद्रित केले आहे: सार्वत्रिक नैतिक व्यवस्थेनुसार धर्म, आर्थिक मूल्यांवर अर्थ, प्रेम/सुखवादी मनोवैज्ञानिक मूल्यावर काम आणि आध्यात्मिक मूल्यांवर मोक्ष अशी त्यांची मांडणी आहे. एक विवेकी गृहस्थ या चारही उद्दीष्टांच्या मागे लागून आपला वेळ आणि शक्ती वाटून आपले आयुष्य वैविध्यपूर्ण करतो. सांसारिक व्यक्तींसाठी वरीलपैकी कोणत्याही एकाच ध्येयावर जोर देणे किंवा रमून जाणे हे अयोग्य मानलेले आहे. या चार ध्येयांच्या पुर्तीतून

जीवन संपूर्ण आणि संतुलित होईल. तथापि, हे लक्षात घेणे आवश्यक आहे की अर्थ आणि काम दोन्हीना धर्माशी निगडीत आणि मोक्ष हे दोन्ही बाजूंनी जोडलेले आहेत आणि हे दर्शविते की हे दोन ध्येय नंतरच्या सीमेत बंधनकारक आणि संयमित केले गेले आहेत. लैंगिक सुख किंवा संपत्ती आणि संपत्ती संपादन करण्यात व्यतीत केलेले सुखवादी जीवन परिपूर्णतेची आणि सार्थकतेची तृप्ती देत नाही परंतु नैतिकता आणि मोक्ष यावर लक्ष केंद्रित केलेले जीवन त्या व्यक्तीस अर्थपूर्ण आणि कृतार्थतेच्या भावनेने जगण्याची शक्ती देते. सर्व शास्त्र आणि स्मृती यांनी अर्थ आणि काम यापेक्षा धर्मास जास्त महत्त्व दिले आहे.

संतुलित आणि समाधानकारक जीवनासाठी आवश्यक चार पुरुषार्थ हे पुढीलप्रमाणे :

- **धर्म** म्हणजे सृष्टीत असलेया 'ऋत' या नैतिक शक्तीला जाणून घेणे ज्यामुळे सृष्टीचे संचलन होते व त्यानुसार जीवन जगणे म्हणजे धर्म होय. वेदांनी धर्म म्हणजे काय हे स्पष्ट केले आहे आणि विविध पुराणामध्ये त्याचे विस्तृत वर्णन आढळते. धर्मात, कर्तव्ये, हक्क, कायदे, आचरण, सद्गुणांचा समावेश आहे, ज्यामुळे जीवन जगणे सुकर होते. धर्म ही धार्मिक आणि नैतिक हक्कांची आणि सामाजिक सुव्यवस्थेची देखभाल सुनिश्चित करण्यासाठी योग्य आणि सद्गुण आचरण दर्शविणारी व्यवस्था आहे.
- **अर्थ :** म्हणजे जीवनाची साधने आनंद ज्याद्वारे प्राप्त केले जातात. हे असे साधन आहेत ज्यातून जीवनावश्यक गरजा पूर्ण होतात. संपत्ती संपादन आणि आर्थिक समृद्धी सामाजिक प्रतिष्ठा देते आणि एखाद्याचे जीवन सुलभ करते. अर्थ हे कामांना अधीन मानले जाते कारण अर्थ म्हणजे काम पूर्ण करण्याचे साधन होय.
- **काम:** म्हणजे इच्छा, आवड, भावना, संवेदनांचा आनंद, जीवनाचा सौंदर्याचा आनंद, प्रेम, लैंगिक सुख यातून मिळणारा आनंद यातून सूचित होतो.
- **मोक्ष** : मानवी जीवनाचे हे परम साध्य आहे. संसाराच्या चक्रातून मुक्ती किंवा सुटका आहे, तेथून परतीचा प्रश्नच नाही. जन्म-पुनर्जन्माच्या चक्रातून मुक्ती आहे, अशा आत्म-ज्ञान किंवा आत्म-साक्षात्कारातून खरी मुक्ती मिळते.

४.४ कर्माचा नियम

भारतीय तत्वज्ञानाच्या प्रणालीतील सर्वात महत्त्वपूर्ण वैशिष्ट्य म्हणजे कर्माच्या सिद्धांताला दिलेले महत्त्व होय. कर्ता,ज्ञाता आणि भोक्ता असणाऱ्या शरीरात राहूनदेखील शरीरापासून वेगळा असणाऱ्या आत्म्यावर सहा दर्शनांचा विश्वास आहे जो मन, इंद्रिय व बुद्धि याच्या सह्याने सुख दुखाचा अनुभव घेतो व जो जागृत स्वप्न व सुषुप्ती अशा तीन अवस्थांमधून जात असतो- परंतु ज्यांचे वास्तविक स्वरुप या तिन्हीच्या पलीकडे आहे - ते म्हणजे तुरीया होय. मानवी आत्मा हा

आपल्या योग्यतेनुसार पुण्य आणि पाप याने प्रभावित होतात आणि मृत्यूच्या स्थितीतून मुक्त झाल्यानंतर, विविध लोकात स्थानांतरित होतो आणि आपल्या कर्मानुसार ८४ लाख योनीपैकी एका योनीत पुन्हा जन्माला येतो. कर्मबंधनातून आणि कर्माच्या फळातून मुक्ती ज्याला विविध दर्शनात मुक्ती/निर्वाण/अपवर्ग/मोक्ष असे म्हटले आहे तेच चार्वाक सोडून इतर भारतीय दर्शनांनी जीवनाचे अंतिम लक्ष्य मानले आहे,आणि मोक्ष प्राप्त करून संसारातून मुक्ती मिळवसाठी सहा दर्शनानी विविध तंत्र,पद्धती व मार्ग सांगितले. भारतीय तत्वज्ञानाच्या विचारसरणीत असे मानले आहे की जीवनातील निरनिराळ्या जीवनातील अस्तित्वाचे स्वरूप दु: खाने भरलेले असते आणि जेव्हा आत्मा आपली परिपूर्णतेची स्वाभाविक स्थिती प्राप्त करतो तेव्हाच दु:ख मुक्ती शक्य होते. कर्माच्या बंधानामुळेच आत्मा हा संसारात अडकून राहतो व त्याला मुक्ती मिळत नाही. परंतु निष्क्रिय कर्म आत्म्यास बंधनात कसे आणते? जेव्हा कर्म हे आसक्ती किवा वासनेच्या आधारावर केले जातात त्याचे सूक्ष्म अवशेष हे चित्तात बीज स्वरूपात साठवले जातात व नंतर विशिष्ट परिस्थितीत त्याचे मोठ्या वटवृक्षात रुपांतर होण्याची शक्यता असते. कर्माच्या संस्कारामुळेच आत्म्याला आपली मूळ स्थिती प्राप्त करण्यासाठी बाधा निर्माण होते,ज्यामुळे जीवाला सुख आणि दु:ख अशा अनुभवातून जावे लागते. अशा प्रकारे, आत्मा जेव्हा या कर्माच्या बंधनातून मुक्त होतो तेव्हा तो स्वभावत: सर्वज्ञ, सर्वव्यापी आणि सर्वज्ञ आहे. ज्याप्रमाणे ढगांमुळे सूर्य झाकला जातो त्याच प्रकारे अशा आवरणामुळे आत्म्याचे स्वरूप खरे झाकले जाते. अशा प्रकारे भारतीय तत्वज्ञानाचे खरे स्वरूप सार हे कर्माच्या नियमात आहे.

कर्माचा नियम म्हणजे भारतीय तत्वज्ञानाने जगाला दिलेली मोठी देणगी आहे. खरेतर कर्माचा नियम हा भारतीय तत्वज्ञानाचा आत्मा असून विशाल अशा भारतीय तत्वाज्ञातील संकल्पनांचे विश्लेषण या नियमामुळे शक्य होते. हा एक मूळ सिद्धांत असून ज्यात सचेतन व अचेतन सृष्टीना व्यापून घेणारा असून प्रत्येक गोष्टीचे विश्लेषण देण्यास सक्षम आहे. परंतु सदर चर्चा ही फक्त मानवी जीवापुरता मर्यादित ठेवू. मानवी जीवनात घडणाऱ्या चांगल्या वाईट घटना तसेच सुदैव व दुर्दैव, आनंद आणि दु: खाच्या घटना व्यक्तीच्या स्वत:च्या कर्माचा परिणाम असतात हे कर्माचा नियम स्पष्ट करतो. या सांसारिक जीवनात मानव असंख्य अनुभवांचा सामना करतो, काही सुखकारक, काही वेदनादायक आणि काही दोघांचे मिश्रण म्हणून. आपल्या इच्छापुर्तीसाठी होण्यासाठी आणि त्याला न आवडणा गोष्टी टाळण्यासाठी तो सर्वतोपरी प्रयत्न करतो. वैदिक भाषेत याला इष्ट प्राप्ति अनिष्ट परिहार म्हणतात. या प्रयत्नात तो खूप प्रयत्न करत असताना, लवकरच त्याला जाणीव होते की त्याच्या नियंत्रणाबाहेर असलेल्या जीवनावर परिणाम करणारे अनेक घटक आहेत. त्याला हे जाणवते की आयुष्य हे तीन प्रकारच्या दु:खानी ग्रस्त आहे आधिभौतिक (इतर जीव आणि नैसर्गिक शक्तींमुळे होणारा त्रास), अधिदैविक (आत्मा, भूत प्रेत वगैरे अज्ञात शक्तींमुळे दु: ख) आणि अध्यात्मिक(शारीरिक आणि मानसिक पीडा).

लवकरच तो असा निष्कर्षापर्यंत पोचतो की तेथे असलेल्या नशिबाने मानवी प्रयत्नांच्या परिणामावर जबरदस्त प्रभाव पाडला आहे. यामुळे तो नियतीच्या स्वरूपावर चिंतन करण्यास प्रवृत्त होतो. नियती अस्तित्वात कशी येते? ती कशापासून बनलेले आहे? नियती कोण नियंत्रित करीत आहे? हे स्वयंचलित आहे की परमेश्वर नियंत्रित आहे? नियती हा एक यांत्रिक कायदा आहे, हा स्वयंचलीत आहे असे मानले तर एखाद्या जाणीव तत्त्वाच्या नियंत्रणाशिवाय अचेतन गोष्ट अगदी अचूकतेने कसा काम करू शकते? चांगले फळ कोणाला द्यायचे आणि कोणाला शिक्षा द्यायची हे अचेतन नियतीला कसे कळते? यासाठी तार्किक गरज म्हणून सर्वोच्च असे चैतन्य तत्त्व मान्य केले जाते जे सर्वज्ञानी आणि सर्वव्यापी असणे आवश्यक आहे कारण विश्वाच्या प्रत्येक कोपऱ्यात आणि कालांतराने वेळेवर घडणाऱ्या घटनांवर नियंत्रण ठेवणे या जड असलेल्या तत्वाला चैतन्याशिवाय जमणे शक्य होणार नाही. त्या जागरूक तत्त्वाला ईश्वर म्हणून ओळखले जाऊ शकते. असा परमेश्वर दयाळू आणि परोपकारी असेल की निर्दयी आणि कठोर असेल? विकसित होण्यासाठी या जगात अनेक संधी असून उपाय म्हणून ते कित्येक मोहोरांनी भरले आहे. जर या जगाचा नियंता हा क्रूर आणि निर्दयी असता तर विकसित होण्याची कोणतीही संधी जीवाला मिळाली नसती. परंतु आपण राहात असलेले जग विकासाकरिता आणि विकासासाठी भरपूर संधी उपलब्ध करुन देते. एक अज्ञानी मूल, विवेकी, प्रौढ होतो. इच्छाशक्ती आणि नियंत्रण शक्ती च्या मूलभूत लाभाशिवाय, बरीच मर्यादा असणाऱ्या प्राण्यांचे जगणे शक्य झाले नसते. स्वेच्छाशक्ती नसती तर बरीच मर्यादा असणाऱ्या प्राण्यांचे जगणे अशक्य झाले असते. म्हणून ईश्वर एक परोपकारी तत्व असणे आवश्यक आहे. आपण आपल्या सभोवतालच्या जगाचे जितके जास्त निरीक्षण करतो तितकेच आपली खात्री पटते की सृष्टीचा नियंता हा परोपकारी आहे. परंतु एक परोपकारी आणि सर्वशक्तिमान परमेश्वर असे नियती कसे बनवतो जे बऱ्याच वेळा मनुष्याच्या इच्छेविरुद्ध कार्य करतात? नियती इतके निर्दय का आहे? एकतर ईश्वर दयाळू नाही किंवा तो सर्वज्ञानी नाही. म्हणूनच, मग नियती ही परमेश्वर निर्मित आहे हा तर्क टिकत नाही. मग नियती म्हणजे काय? आपल्या आंतर जाणीवेतून स्पष्ट होते की नशिब म्हणजे केवळ प्रतीशोधाचे माध्यम आहे. एखादी व्यक्ती जशा प्रकारचे कर्म करते त्याप्रकारचे प्रतिफळ त्याला मिळत असते. तरच नशिब आणि त्याचे नियंत्रक ईश्वर न्याय आणि निःपक्षपाती म्हणून काढले जाऊ शकतात. म्हणूनच नियतीच्या रचनेवर आपल्या स्वतःच्या मागील कर्माचे सुप्त प्रभाव असणे आवश्यक आहे. पण वास्तविक जगात आपल्याला एक वेगळे चित्र पाहायला मिळते. आपण पुष्कळदा उदाहरणे पाहिली आहोत जिथे आपण सद्गुणी व्यक्तींना सतत वेदना, दु: ख भोगत असताना पाहतो; व पापी नेहमीच आनंददायक जीवनाचा आनंद घेतात. यश मिळविणारे, मेहनती लोक वारंवार अपयशी होतात; बुद्धिमान लोक दु:ख त्रास याने ग्रसित, तर; मूर्ख लोक समृद्धीने जगतात. अहंकारी उच्च सन्मानाने प्राप्त करतात आणि नीतिमान लोकांचा तिरस्कार होतो. एखादा व्यक्ती मुळात श्रीमंत म्हणून जन्माला येते तर काही लोक आयुष्यभर एकामागून एक दुर्दैवी घटनांचा सामना करताना दिसतात.

आनंद आणि यश मिळविण्यासाठी प्रसिद्ध मानवी निकष नेहमी व्यावहारिक दृष्टीने चांगले नसतात. अशा घटनेमुळे आयुष्यातील दैवाची भूमिका, देवाची इच्छा आणि सद्गुण आणि दुष्कर्म यांच्या जीवनातील आनंद आणि दु: ख यांच्याबद्दल अनेक प्रश्न आणि शंका निर्माण होताना दिसतात. परंतु मानवी कृत्ये आणि दैव यांच्यात तर्कसंगत आणि तार्किक संबंध स्थापित करणे शक्य आहे काय?

कर्मकारणवाद कर्माचा नियम हा कारणतावादाच्या सिद्धांतावर आधारित आहे, जो केवळ तत्वज्ञानातच नव्हे तर विज्ञानातील तत्वाचा आधार म्हणूनही स्वीकारला जातो. यानुसार एखादी घटना, प्रक्रिया किंवा स्थिती ही यापूर्वी उपस्थित असलेल्या कारणावर अवलंबून असते. प्रसिद्ध लॅटिन वाक्य '*ex nihilo nihil fit*' हे कार्यकारण भावाचा योग्य संबंध दर्शवते याचा अर्थ काही नसेल तर काहीच निर्माण होणार नाही म्हणूनच, जर एखाद्याला जीवनात आनंददायक किंवा वेदनादायक अनुभव आला तर याचेही कारण असले पाहिजे ते कारण म्हणजेच पूर्वी केलेले कर्म असेल, ज्याप्रमाणे बीज हे अंकुरित होऊन त्याचे रुपांतर मोठ्या वृक्षात होते, त्याचप्रमाणे कर्म (कारण) आणि त्याच्या कर्मफळ कार्य हे दीर्घ आणि न संपणाऱ्या साखळीत जोडले गेले आहे. पतंजली योगशास्त्र (२. १४) हे स्पष्टपणे नमूद करते की 'आनंद आणि वेदनांचे अनुभव हे अनुक्रमे योग्यता आणि अयोग्यता याचे परिणाम आहेत'.

कर्माची निर्मिती करणारा हा चक्रव्यूह ज्यामुळे नवीन कर्मे घडतात त्यांलाच संसार असे म्हटले आहे. संसारिक जीव हे यात अडकतात आणि स्वत :मुक्ती मिळण्यास असमर्थ असतात. मनुष्य रांचासंस्का आणि परिणामांचा समुच्चय आहे आणि अशा या संस्कारामुळेच व्यक्ती हा भौतिक अस्तित्वाच्या जाळ्यात अडकतो (शिवानंद १९८५) मग यातून बाहेर पडण्याचा काही मार्ग नाही का? भगवाद्गीतेनुसार योगाच्या साह्याने हे नक्कीच शक्य आहे. दुसऱ्या अध्यायातील ५० व्या श्लोकानुसार कर्म करण्याची कुशलता म्हणजेच योग होय. - **योग: कर्मसु कौशलम्।** कर्म करताना कोणत्याही प्रकारची आसक्ती बाळगली नाही तर त्यामुळे कर्माचे फळ उत्पन्न होत नाही. योग्याचे कर्म हे सकारात्मक किवा नकारात्मक नसते. इतरांचे कर्म हे तीन प्रकारचे असते. (पतंजली योगसूत्र ४:७)

चित्रगुप्तांची रूपककथा: प्राचीन भारतीय द्रष्टा हे कथा कथनात पारंगत होते. त्यांना ठाऊक होते की एखाद्या कल्पित गोष्टी एखाद्या वैज्ञानिक सत्य किंवा प्रमेयपेक्षा सहजपणे लक्षात ठेवल्या जातात आणि प्रसारित केल्या जातात. म्हणून त्यांनी अनेक दार्शनिक कल्पना, सिद्धांत आणि सिद्धांत व आख्यायिका यांचे रूपककथेत रूपांतर केले आणि मूलभूत संकल्पना या प्रभावीपणे पिढ्या नंतर पिढ्यांपर्यंत कशा पोहचतील याची खात्री केली. महर्षी वाल्मिक हे १८ पुराणांचे रचयिता म्हणून ओळखले जातात, ज्यात अनेक रुपककथांचे वर्णन दिसते. अशीच एक आख्यायिका जी गरुडपुराणात आली आहे यम आणि चित्रगुप्त याचे वर्णन मिळते. या देशातील अनेक बुद्धिवादी लोकांच्या मनाचा ठाव या कथेने घेतला आहे. ज्यात असे वर्णन दिसते की, यमलोकात चित्रगुप्त

नावाची देवता आहे जी जीवांच्या चांगल्या वाईट कर्माची नोंद करतो. मृत्यूनंतर, जेव्हा आत्मा यम लोकामध्ये प्रवेश करतो त्याच्याद्वारे केलेल्या चांगल्या आणि वाईट कृत्यांचा हिशोब केला जातो, तेव्हा त्यास आत्म्याच्या पुर्वाकर्माच्या आधारे, आत्मा नंतर स्वर्ग किंवा नरक प्राप्त करतो परंतु कल्पित चित्रगुप्त हे अस्तित्वाच्या निरनिराळ्या स्तरांतील सर्व असंख्य संवेदनशील प्राण्यांची नोंद तयार करण्यासाठी सतत प्रयत्नशील असणारी खरी देवता आहे काय? आपल्या जगात सात अब्जाहून अधिक लोक आहेत आणि जर प्राणी, कीटक, झाडे आणि इतर प्राण्यांचा विचार केला गेला तर ही संख्या आश्चर्यचकित करणारी आहे. आणि एवढ्या मोठ्या माहितीचा संग्रह करणारी चित्रगुप्त नावाची देवता असेल हे विश्वसनीय वाटत नाही. पण या आख्यायिकेच्या मागे तत्वज्ञानातील एक महत्त्वपूर्ण संकल्पना दडलेली आहे.

बाह्य जगाचे ज्ञान प्राप्त करण्यासाठी आणि प्रक्रिया करण्यासाठी मानवी चेतना बाह्य आणि अंतर्गत अवयवांनी संपन्न आहे. पाच ज्ञानेंद्रिय आणि पाच कर्मेंद्रिय अवयव बाह्य मार्ग आहेत. या दहा अवयवांच्या साह्याने आपण बाह्य जगाशी संवाद साधतो. अंतर्गत अवयव किंवा अंतःकरणामुळे ज्ञानेंद्रियांकडून प्राप्त झालेल्या माहितीवर प्रक्रिया करणे आणि संवेदना समजून घेण्यास शक्य ठरते, मन, बुद्धी, चित्त आणि अहंकार या चार बाबींमध्ये त्याचे वर्गीकरण केले जाते जे आपले अंत:करण मानले जातात. मन म्हणजे जे संवेदनांचे समन्वय करते आणि निम्न स्तरावरील प्रक्रिया करते. ज्या मनाची विश्लेषण आणि तर्क करण्याची क्षमता आहे, त्यास 'बुद्धी' म्हणतात. चित्त हा एक स्टोअरहाऊस आहे, जेथे कर्म करताना निर्माण झालेल्या भावनिक संवेदनांचे प्रभाव संग्रहित केले जातात. हा अवचेतन प्रदेश आहे जो जाणीवपूर्वक मनापासून कमी-जास्त विकसित झाला आहे आणि स्वप्ने पाहताना आणि विश्रांती घेताना सक्रिय होतो. पतंजली योग साधनेत हा मुद्दा स्पष्टपणे स्पष्ट करतात. माणसाच्या सुप्त प्रवृत्ती त्याच्या पूर्वीच्या विचारांनी आणि कृतीतून निर्माण झाल्या आहेत. या प्रवृत्तीचे जीवन आणि भविष्यात दोन्ही गोष्टी फळ देतील (पा.यो.सू. २.१३). जोपर्यंत कारण अस्तित्वात आहे तोपर्यंत हे फळ देईल - जसे पुनर्जन्म, दीर्घ किंवा लहान जीवन आणि आनंद आणि वेदना यांचे अनुभव (पा.यो.सू.२:१३)

चित्त हा शब्द संस्कृतच्या चित्र या शब्दाचे विकारित होऊन आलेला आहे, ज्याचा अर्थ आश्चर्यचकित करणारा आहे. चित्त या शब्दाचा आणखी एक रोचक अर्थ म्हणजे प्रतिमा आहे. स्मृती व संस्कार हे मानसिक प्रतिमा म्हणून साठवल्या जातात आणि जेव्हा जेव्हा परिस्थिती आपल्या आठवणी जागृत करते तेव्हा त्या स्मृतीशी संबंधित प्रतिमा त्वरित आपल्या चैतन्याच्या आणली जातात. त्यानंतर आपण त्या मानसिक प्रतिमांच्या जगात प्रवेश करतो. जोपर्यंत आपण त्यात सामील आहोत आणि अनुभवत आहोत तोपर्यंत, स्मृतीमुळे सक्रिय मानसिक प्रतिमेचे जग वास्तविक वाटते. स्मृतीच्या या भांडारातून आपण झोपेत असताना दररोज आपले स्वप्न जगाचा अनुभव घेतो. मांडुक्य उपनिषदात स्वप्नवत चैतन्यला प्रविविक्त भूक किंवा जागृत अवस्थेतील केलेल्या कर्माचे अवशेष असे संबोधले आहे. जोपर्यंत स्वप्न चालू असते तोपर्यंत स्वप्न जग वास्तविक वाटते. मानसिक

प्रतिमांनी बनविलेल्या या कर्माच्या संग्रहाचे भांडार आश्चर्यकारक असल्यामुळे त्याला चित्त म्हणतात आणि ते सक्रिय जागरूक चेतनेपासून लपलेले असल्यामुळे त्याला गुप्त म्हणतात. आपल्या मागील कर्माचा हिशोब करणारा, चित्रगुप्त खरंच आपल्या अवचेतन मनाशिवाय दुसरे कोणी नाही जे आपल्या मागील कर्माचे साक्षीदार राहिलेले सूक्ष्म संस्कार अविरतपणे संग्रहित करते. स्मृतिभ्रंश किंवा विसरण्याचे मनाचे स्वरूप हे यम म्हणून ओळखले जाते, कारण मृत्यू ही आपली ओळख आणि पूर्वीची संबद्धता विसरण्याशिवाय काहीच नसते. आपण स्वतःला ओळखतो आणि त्याच्याशी संबद्ध होतो. जर हा संबंध तुटला तर आपण याला मृत्यू म्हणतो. इंद्र, देवतांचा राजा म्हणजे दुसरे तिसरे काही नसून मन या संकल्पनेचे प्रतीकात्मक रूप आहे , निम्न स्तरावरील प्रक्रिया यंत्रणा होय. तो देवतांना म्हणजे इंद्रियांना आज्ञा देतो आणि बऱ्याचदा निष्ठुर व अनैतिक असतो. त्याला दिशा देणारी बुद्धी किंवा त्याची पूर्ववर्ती बृहस्पती, आणि त्याच्याही वरील स्तरावरील मार्गदर्शक शक्ती म्हणजे अहंकार होय जो सामर्थ्यवान असून त्याच्या प्रतिकात्मक स्वरुपात पवित्र नंदी बैल आहे असे दर्शवलेले दिसते ज्याला दोन शिंगे असून एक म्हणजे आवड आणि दुसरा विरोध दर्शवतो. इतर कोणत्याही बैलाप्रमाणे तो सामर्थ्यवान असला तरी तमोगुणाच्या अधिकतेमुळे तो निष्क्रिय आणि आळशी होतो. परंतु जेव्हा तो प्रेरित होतो तेव्हाच त्याची खरी शक्ती दिसून येते. आणि हा अहंकार म्हणजे नंदी परम चैतन्य अमर शिव समोर बसले आहे. जेव्हा जेव्हा सर्वोच्च चेतना सांसारिक जगात सामील होण्याची इच्छा असते, तेव्हा तो नंदीचा आश्रय घेतो आणि त्यावरून चालतो आणि भौतिक जगात उतरतो. इंद्र (मन) आणि देवता (इंद्रियां) त्याच्या आज्ञा प्राप्त करण्यासाठी आणि अंमलात आणण्यासाठी श्रद्धेने उभे राहून चेतना अहंकार (नंदी) वापरुन भौतिक अवस्थेत उतरतात. अशा प्रकारे संवेदना, समज, निम्न आणि उच्च स्तरावरील प्रक्रिया, स्मृती, विस्मरण, अहंकार पदार्थ आणि अमर चेतनेची संपूर्ण प्रक्रिया पुराणात सुंदर रूपकात्मक दंतकथेमध्ये सादर केलेली दिसते.

कर्माचा नियम आणि पुनर्जन्म: कर्माच्या नियमांमुळे जीव हा जन्म आणि पुनर्जन्मांच्या अखंड साखळीत बंधण्यास कशा प्रकारे कारणीभूत होते. याचे सुक्ष्म वर्णन श्वेताश्वेतर उपनिषदात(१. ६-८) केले आहे. 'हे विशाल विश्व एक चक्र आहे, ब्रह्माचे चक्र आहे. त्यावर सर्व प्राणी जन्म, मृत्यू आणि पुनर्जन्मच्या अधीन आहेत. ते फिरते आणि कधीही थांबत नाही. जोपर्यंत एखादी व्यक्ती स्वत: ला परमेश्वरापासून विभक्त समजते तोपर्यंत ती जन्म, मृत्यू आणि पुनर्जन्म या चक्रात फिरत असते. परंतु जेव्हा ब्रह्माच्या कृपेने त्याला आत्मसाक्षात्कार होतो तेव्हा त्याची संसार चक्रातून मुक्ती होते. ते अमरत्व प्राप्त करते. जीव किंवा आत्म्याला मानवी जीवनाची प्राप्ती फक्त ८,४००,००० पूर्वीच्या अवतारांमधून गेल्यानंतरच मिळते - एक वनस्पती म्हणून २,०००,०००, जलीय प्राणी म्हणून ९००,०००, कीटकांप्रमाणे १००,०००, पक्षी म्हणून १००,०००, गाय म्हणून ३००,०००, एक ४००,००० माकड पण ही ऊर्ध्वगामी उत्क्रांती कशी होते? पतंजली योगशास्त्र (४. २) यात उत्तर मिळते. 'एका प्रजातीचे दुसऱ्या जातीमध्ये परिवर्तन निसर्गाच्या आगमनामुळे होते'

कठ उपनिषद १.६ मध्ये मानवाच्या पुन्हा पुन्हा होणाऱ्या पुनर्जन्माच्या स्थितीला मक्याच्या बियाशी तुलना करते. 'पूर्वजांसोबत ते कसे होते याचा विचार करा. हे नंतरच्या पिढीशी कसे आहे ते पाहा! मका पिकतो, मरतो आणि मका पुन्हा जन्मतो'. भगवद्गीतेच्या पंधराव्या अध्यायातील आठव्या श्लोकात आत्माचे शरीरातून दुसऱ्या शरीरात स्थानांतरणाचे वर्णन वायू जसा सुगंधित वास वाहून नेते त्याप्रमाणे केले आहे. 'तो एक प्रकारचा शरीर घेतो आणि पुन्हा दुसरे शरीर धारण करण्यास सोडतो'. जेव्हा एखादा माणूस मरण पावतो तेव्हा तो आपल्याबरोबर कायम लिंग शरीर घेऊन जातो, जो ५ ज्ञानेंद्रिये, ५ कर्मेंद्रिये, मन, बुद्धी, चित्त, आणि अहंकार आणि रुपांतरीत होणारे कर्मशरीर यांचे बनलेले आहे. आत्मा, जो पुढच्या जीवनाची निर्मिती निश्चित करतो (शिवानंद,1 १९७९.)

विष्णुपुराणमध्ये एक अत्यंत रंजक श्लोक आहे. महर्षी पराशर म्हणतात: 'अस्तित्वाचे विविध स्तर आहेत, हे मैत्रेय! निर्जीव वस्तू, कीटक, मासे, पक्षी, प्राणी, माणसे, पवित्र माणसे, देवता आणि स्वतंत्र आत्मा आहेत. प्रत्येकजण एकापाठोपाठ एक हजारपट त्याच्या आधीच्या गोष्टींपेक्षा श्रेष्ठ आहे आणि या त्या स्वर्ग किंवा नरकातल्या अवस्थातून जात आहेत, अंतिम मुक्ती प्राप्त होईपर्यंत पुढे जात आहेत. हिंदूंच्या संकल्पनेची नोंद घेणे आवश्यक आहे की केवळ मानवी जन्माद्वारेच मोक्ष किंवा संसाराच्या चाकापासून अंतिम मुक्ती शक्य आहे. अगदी उच्च लोकात राहणाऱ्या देवतांनाही भगवंताच्या प्राप्तीसाठी खाली येऊन मानवी शरीर धारण करावे लागते.

अंतिम संस्कार पुढील जीवन आणि परिस्थिती कशी निर्धारित करते

हे कुंती पुत्र! शेवटच्या क्षणी माणूस जेव्हा आपल्या शरीराचा त्याग करतो तेव्हा ज्या गोष्टीचा विचार करतो त्या विचारात मग्न होतो - तो एकटाच होतो. म्हणून, नेहमी मला नेहमी लक्षात ठेवा आणि प्रयत्न कर. तुमचे मन आणि जाणीव माझ्यामध्ये विलीन झाल्यावर तुम्ही नक्कीच माझ्याकडे येऊ शकता (भगवद्गीता, ६-७) एखाद्याला असे वाटू शकते की एखादी व्यक्ती अनैतिक जीवन जगू शकते आणि शेवटच्या क्षणी काही सकारात्मक गोष्टींवर विचार करेल आणि एक चांगला पुनर्जन्म मिळवण्यासाठी नियतीची फसवणूक करु शकते. पण ते त्या मार्गाने चालत नाही. मृत्यूच्या वेळी फक्त तेच विचार आणि इच्छा मनात येतात, जे माणसाच्या आयुष्यात सर्वात जास्त प्रभावी होते आणि ज्यावर त्याने सतत चिंतन केले.

अर्जुन म्हणाले, असा मनुष्य जो विश्वासाने संपन्न आहे, परंतु दृढ नाही आणि ज्याचे मन योगापासून भटकले आहे - कृष्णा, योगामध्ये परिपूर्णता प्राप्त करण्यात अयशस्वी झाल्यामुळे त्याचा काय अंत होईल?

प्रभु म्हणाले, "पार्थ, या जगात किंवा पुढील काळात त्याच्या नाश होणार नाही. माझ्या मुला, चांगल्या गोष्टी करणाऱ्यांचे वाईट होणार नाही. योगापासून दूर गेलेला माणूस नीतिमानांच्या लोकात जातो. असंख्य वर्षे तेथे वास्तव्य केल्यामुळे, तो पवित्र व समृद्ध घरात पुनर्जन्म घेतो. किंवा तो बुद्धीने समृद्ध असलेल्या योगींच्या कुटुंबात जन्मतो. खरंच, असा जन्म या जगात मिळविणे कठीण आहे. हे

कुरू पुत्र, पूर्वीच्या शरीरात मिळालेल्या ज्ञानाच्या संपर्कात आला की मुक्तीसाठी अजून प्रयत्न करतो. त्या पूर्वीच्या सरावामुळे तो स्वतः पुढे जातो. केवळ योगाबद्दल जाणून घेण्याची इच्छा करणारा देखील वैदिक संस्कारांच्या कर्त्यापेक्षा श्रेष्ठ होतो. योगी, परिश्रमपूर्वक प्रयत्नांची पराकाष्ठा करीत सर्व पापांपासून शुद्ध होतो आणि अनेक जन्मांत परिपूर्ण होऊन तो परम ध्येय गाठतो (६: ४०. ४५, भगवद्गीता)

चार्वाक सोडून इतर सर्व तत्वज्ञानी दर्शनिक कर्माचा नियम का मान्य करतात?

कर्माचा नियम एका मूलभूत निरीक्षणावर आधारित आहे: प्रत्येक गोष्टीस एक कारण असते. काहीही कारणाशिवाय उद्भवत नाही. संपूर्ण जग कारण आणि परिणामांची साखळी आहे. या कारणास्तव एखाद्या परिणामाचा प्रभाव इतर काही प्रभावांसाठी कारणीभूत ठरतो आणि कारण-परिणामाची ही श्रृंखला निरंतर सुरू राहते. परिणाम कारणांच्या स्वरूपावर अवलंबून असतो आणि कोणता परीणाम तयार होतो ते निर्धारित करते. म्हणूनच जर कारणे योग्यरित्या नियंत्रित केली गेली आणि हाताळली गेली तर इच्छित परिणाम पुन्हा मिळू शकेल. खरं तर कारण आणि कार्याचा नियम हा विज्ञानाने स्वीकारलेली मूलभूत संकल्पना आहे. तथापि, विज्ञान केवळ भौतिक आयामांपर्यंत कारण आणि कार्याचा नियम मर्यादित करते आणि मानसिक आणि आध्यात्मिक पातळीला पूर्णपणे दुर्लक्षित करते. तत्त्वज्ञान त्याच्या तर्काच्या शेवटच्या टोकापर्यंत सखोल कारण आणि कार्याचा नियम नेते आणि असे प्रतिपादन करते की कारणाची आणि परिणामाची वास्तविक शक्ती भौतिक क्षेत्रात नाही परंतु सूक्ष्म पातळीवर आहे. आम्ही वाईट कृती करणे टाळतो कारण आम्हाला माहित आहे की वाईट कृती वाईट परिणाम आणतात. सर्व नैतिक नियम आपण अमलांत आणतो कारण वाईट अनुभव टाळण्याची आणि आपल्या आयुष्यातील आनंददायक क्षण निर्माण करणाऱ्या अशाच अनुभवांची मिळकत करण्याची आपली इच्छा आहे. परंतु आपल्याला असे का वाटते की आपल्या कार्माप्रमाणेच फळ आपणास मिळते? हे केवळ देशाच्या कायद्याबद्दल किंवा आपल्या वर्तनावर शासन करणार्‍या समाजाच्या भीतीपोटी नाही. खोलवर मनात आपल्याला माहित आहे की वाईट कर्माचे फळ वाईट मिळते आणि चांगले कर्म जीवनात आनंद आणतात. जेव्हा एखादी व्यक्ती बुद्धीमत्तेसह परिपक्व होते आणि ती ज्ञानाची परिणीती आणि वयानुसार मिळालेल्या अनुभवासह होते, तेव्हा समजते की कर्माचा नियम संपूर्णपणे सूक्ष्म मार्गाने कार्य करीत आहे. कर्माचा नियम जगात असमानता का आहे या प्रश्नाचे समाधानकारक उत्तर देतो. काहीजण श्रीमंत का असतात तर काहीजण निरर्थक व्यथा व गरीबीत असतात? जगातील सर्वांना समान संधी का नाही? कर्माचा नियम आपल्याला असेही सांगतो की आपल्या प्रत्येक कर्माचे सूक्ष्म सार कुठेतरी साठवले जाते जे योग्य परिस्थिती आणि अनुकूल वातावरणात योग्य परिणामासाठी प्रकट होते. काही कर्म त्वरित निकाल देतात तर काही परिणामांना विलंब होतो. काही निकाल अत्यंत तीव्र असतात तर काही सौम्य असतात. बौद्ध, जैन, मीमांसा आणि सांख्य या भारतीय दर्शनिकांनी केवळ कर्माच्या नियमावर विश्वास ठेवतात आणि कोणत्याही सृष्टीचा नियंता म्हटला जाणाऱ्या देवावर विश्वास ठेवत नाहीत

तर कर्म आणि त्याच्या परिणामाच्या संबंधातील विविध पैलूंबद्दल तपशीलवार माहिती देतात- कर्माचा होणारा परिणाम , त्याची तीव्रता, कालावधी, फलित होण्याची वेळ, त्याचे प्रकटीकरण नियंत्रित करणारे घटक आणि अशा अनेक बाबीचे तपशील वर्णन करतात. कर्माचा नियम सूचित करतो की हा शाश्वत नियम केवळ या पृथ्वीवरील एखाद्या जीवनापुरताच लागू होत नाही तर अस्तित्वाच्या सर्व अवस्थांमध्ये देखील कार्यरत आहे. कर्माचा नियम आणि आत्मा या एखाद्याला मृत्यू नंतरचे जीवन, स्वर्ग आणि नरक आणि पुनर्जन्म सारख्या संस्कारात्मक कल्पनांचा स्वीकार करण्यास भाग पाडते. कारण, जर एखाद्या व्यक्तीने मरण्यापूर्वी गंभीर पाप केले तर कर्माच्या नियमाचे काय होईल? चुकीच्या कृत्याची शेवटची कृती शिक्षेस पात्र ठरेल का? यामुळे एखाद्याला हे मान्य करण्यास भाग पडते की अशा कर्माचे परिणाम जे या जीवनकाळात दिले जात नाहीत स्वर्ग आणि नरक आणि पुनर्जन्म यासह अस्तित्वाच्या पुढील टप्प्यांपर्यंत संक्रमित होतात असे मानने अपरिहार्य ठरते.

पुनर्जन्म

सुख आणि दु:खाचे अनुभव अनुक्रमे (पा.यो.मु.२ : १४) योग्यता आणि कार्यक्षमतेचे परिणाम आहेत. जो सुख वाटतो त्याला नेहमीच अशी अनुकूल परिस्थिती मिळेल ज्यामुळे त्याला आनंद मिळेल. जो इतरांना दु: ख देतो त्याला निसर्गाच्या नियमानुसार अशी प्रतिकूल परिस्थिती येईल, ज्यामुळे त्याला दु:ख आणि वेदना मिळते (शिवानंद, १९८५ , पृष्ठ-८३-८४). जर एखाद्याला काही आजार झाला असेल किंवा पाय किंवा हाताचा फ्रॅक्चर आला असेल तर हे त्याच्या मागील जन्माच्या काही कर्मामुळे असू शकते. वाईट कर्म हे कारण असून आणि आजार किंवा फ्रॅक्चर हा त्याचा परिणाम आहे, अपघात किंवा दुर्घटना म्हणून असे काहीही नाही (शिवानंद, १९८५, पृष्ठ ९२-९३). या जन्मामध्ये ज्याने कोणतेही वाईट कृत्य केले नाही अशा सद्गुणी माणसाला जर दु: ख भोगावे लागले तर, या एखाद्या चुकीच्या कृतीमुळे त्याने मागील जन्मात केले असेल. दररोज अनेक वाईट कृत्य करणारा दुष्ट मनुष्य या जन्मामध्ये उघडपणे आनंद घेत असल्यास, हे त्याच्या मागील जन्मात केलेल्या चांगल्या कर्मामुळे होते. त्याच्या पुढच्या जन्मामध्ये त्याला नुकसान भरपाई मिळेल. पुढच्या जन्मात त्याला त्रास होईल. नुकसान भरपाईचा नियम हा अविरत आणि कठोर आहे (शिवानंद, १९८५ पृष्ठ १०२).

एखाद्याच्या वागण्यानुसार, ज्याप्रमाणे एखाद्याने वागले त्याप्रमाणे तो बनतो. चांगले करणारा चांगला होतो, वाईट करणारा वाईट बनतो. एखादी व्यक्ती चांगल्या कृतीतून पुण्यवान होते, वाईट कृतीने वाईट होते (ब्रहद-आरण्यक उपनिषद IV. ४. ६).

तीन प्रकारचे कर्म

कर्म तीन प्रकारांचे आहेः आगम, संचित व प्रारब्ध. याच आयुष्यात जीवनाच्या पुढील कोणत्याही टप्प्यात फलित होणार आहे असे कर्म म्हणजे आगम कर्म आहे. संचित कर्म म्हणजे आपल्या मागील कर्माचे संचित. हे एक भांडार आहे जे पूर्वीच्या असंख्य जन्मांमध्ये केलेल्या कृतीतून साध्य झाले आहे. 'प्रारब्ध' हा संचित कर्माचा एक भाग आहे ज्याचा परिणाम सध्याच्या जन्मामध्ये होतो आणि भाग्य किंवा नशिब म्हणून ओळखले जाते. परंतु सध्याच्या जीवनात कर्माचा कोणता भाग खरोखर अस्तित्वात आहे? निर्धारित करणारे घटक कोणते आहेत? ज्याप्रमाणे कर्माची परतफेड केली जाते त्या प्रकारात हे आवश्यक नाही. उदाहरणार्थ, जर एखाद्याने एखाद्या व्यक्तीची फसवणूक केली असेल किंवा विशिष्ट प्रकारे त्रास दिला असेल तर, पीडित आणि छळ करणाऱ्याच्या दरम्यानच्या भूमिकेच्या बरोबर त्याच परिस्थितीत परतफेड होणे आवश्यक नाही. कर्माच्या सिद्धांतात असे दिसते की, एखाद्याने कर्माच्या बाह्यतेऐवजी त्याच्या मूळ भूतकाळातील क्रियेमुळे इतरांना जे सुख किंवा दु:ख दिले होते. त्याच प्रतिफळाची परतफेड केली जाते. शेवटच्या अध्यायामध्ये पतंजली याचे स्पष्टीकरण देतात, या तीन प्रकारच्या कर्मामुळे निर्माण झालेल्या प्रवृत्तींपैकी केवळ ज्यासाठी परिस्थितीच अनुकूल आहे, तेच फलित होतात (पा.यो.सू.४:८). पूर्वीच्या संस्कारामुळे किंवा आपल्या स्मृतीमुळे, शरीर, जागा किंवा वेळ बदलल्याने कारण आणि कार्याची साखळी तुटत नाही (पा.यो.सू. ४: ९).

चित्तात चांगल्या आणि वाईट संस्कारांच्या रूपात कर्माचे बीज साठवले जातात. ते बरणीत ठेवलेल्या विविध वनस्पतींच्या बियाण्यासारखे आहेत. काही हिवाळ्यात उगवतात, काही उन्हाळ्यात तर काही पावसाळ्यात. जर सर्व बियाणे पृथ्वीवर फेकल्या गेल्या तर त्या हंगामात बियाणे वाढेल व इतर सुप्त स्थितीत राहतील. भगवान कृष्णाने महाभारताच्या युद्धाच्या वेळी सांगितले, हे कुंतीपुत्र, तू आपल्याच कर्मामुळे बद्ध हो, जो तुझ्या स्वभावातून जन्माला आला आहे, (१८:६०, भगवद् गीता).

तथापि हे लक्षात घेणे महत्वाचे आहे की माणूस संपूर्णपणे एकट्या संस्कारांनी बांधलेला नाही, जर तसे केले गेले असते तर दुष्कर्म पुढे जात असताना मुक्ति मिळणे कधीच शक्य नसते. आणि म्हणून ज्ञानप्राप्ती करण्याचा प्रयत्न करणे निरुपयोगी ठरेल. परंतु मानवी प्रयत्नांमध्ये जीवनाचा मार्ग बदलण्याची आणि पूर्व कर्मावर मात करण्याची शक्ती आहे. कर्मामुळे सूक्ष्म जगामध्ये किंवा भविष्यातील जन्मामध्ये अनेक प्रकारे फळ मिळू शकते किंवा योगाच्या अभ्यासाद्वारे त्यांचा नाश होऊ शकतो.

अदृष्ट (न्याय), आणि अपूर्व (पूर्वमीमांसा) आणि मानवी प्रयत्नाची शक्ति

जसे आपण यापूर्वी अभ्यासले की कर्माचा नियम हा चार्वाक सोडून इतर सर्व दर्शनांनी मान्य केला जो खूप आदरणीय असा आहे तो वैश्विकरित्या मानलेल्या कार्य आणि कारण च्या सिद्धांतावर आधारित आहे. कर्माचा नियम सांगतो की एखादी शारीरिक, शाब्दिक किंवा मानसिक स्तरावर

व्यक्ति शारीरिक, शाद्बिक किंवा मानसिक स्तरावर जे काही करते त्यातून कर्माची निर्मिती होऊन त्याचा संचय होऊन त्याचे रूपांतर कर्मफलात होते आणि जेंव्हा योग्य परिस्थिति येते ते कर्म फळ देतात. म्हणून एखादी व्यक्ति जे काही अनुभवते ते चांगल्या वाईट जीवनात केलेल्या कर्मांचे फळ असते. भूतकाळातील कर्मांचे प्रकटीकरण हे विविध अनुभवातून होते. जीवनाकडे विविध दृष्टीकोनातून पहिले जाते तरीसुद्धा यातून भूतकालात झालेल्या कर्मांचे फलितच दर्शविले जाते. अपूर्व किंवा अदृष्ट हे एक मीमांन्सकांनी मानलेले गृहीतच असून त्यात प्रत्येक कर्म हे काहीतरी परिणाम देते किंवा प्रतिक्रिया देते. त्याचा अनुभव इंद्रियांना येईलच असे सांगता येत नाही. अपूर्व आणि अदृष्ट ही नावे अभावात्मक आणि न पाहिलेले असे अनुक्रमे दर्शवितात. यातून अपूर्व हे कर्माची प्रक्रिया दर्शविते. मीमांसा तत्वज्ञान दर्शविते की प्रत्येक कर्मातून शक्ति जिचे कर्म फळ मिळणारच आहे, असे सूचित करते. उदा. जरी पाण्याला उष्णता दिली नाही तरीसुद्धा उष्णतेचा अंश त्यात राहतो त्याचप्रमाणे जरी चांगले कर्म आता केले जात नसले तरीसुद्धा भूतकाळातील कर्मांपासून आनंदमय अनुभव मिळू शकतात. अपूर्वा हा कोणत्याही कर्माचा फळ देणारा अमूर्त परिणामी आहे. एखाद्या ठराविक काळात केलेल्या सर्व उपकर्मे यांच्या सर्व अपुर्वांची मिळून जी संख्या होते तीच एकूण अपुर्वांची संख्या होय. उदा. जर एखाद्याला भात तयार करायचा असेल, तर त्यासाठी तांदूळ घेऊन, त्यांना धूऊन, भांड्यात पाणी घेऊन मग त्याला उष्णता देऊन मग शेवटी भात तयार होतो. येथे भाताची शेवटची भाताची गुणवत्ता ही शेवटी प्रक्रियेच्या घटकावर अवलंबून असेल. प्रत्येक उपघटकाचा काहीतरी परिणाम होतो. आणि अंतिम परिणाम हा त्या प्रत्येक उपकर्मावर अवलंबून असतो.

ईश्वर किंवा परमेश्वर याने ही सृष्टी भौतिक आणि अभौतिक पदार्थ तसेच अदृष्ट किंवा जीवत्मांच्या व्यक्तीगत कर्मांच्या साह्याने तयार केली. उत्पत्ती आणि विनाशाची ही प्रक्रिया शाश्वत आहे कारण प्रत्येक उत्पत्तीच्या मागे विनाश असतो. या उत्पत्तीत पूर्व उत्पत्ती आणि विनाश या चक्रातील(अद्रष्ट) आत्म्यांच्या योग्यता आणि अयोग्यतेचा विचार केला जातो. हे जग चेतन आणि अचेतन अशा घटकांचे मिश्रण असून त्यांच्यात आंतरक्रिया घडते.

अदृष्ट किंवा अदृश्य शक्तीं व आपल्या कर्मातून निर्माण झालेल्या धर्म आणि अधर्म यांचा समावेश होतो. न्यायिक म्हणतात की, ही अदृष्ट शक्ति अचेतन असल्याने त्या शक्तीला सर्वात बुद्धिमान अशा ईश्वराचे मार्गदर्शन लागते. ईश्वर, जो आपल्या कर्मफलांचे नियंत्रण करतो.

आपले दृढ निश्चय हे पूर्वजन्मातील वाईट कर्मांचे निरसन करून चांगले परिणाम देतात.

जर कर्माचा नियम हा मान्य केला तर साहजिकच त्याला काही अजून काही फाटे फुटतात. सर्वप्रथम असा प्रश्न निर्माण होतो कि जर सर्व गोष्टी आपल्या पूर्वकर्मानुसार निश्चित झालेल्या असतील तर यातून बाहेर पडण्याचा काही मार्ग आहे काय? मनुष्याचे स्वतःच्या जीवनावर कुठलेच नियंत्रण नियंत्रण नाही काय? जर सर्व नियतीनुसार आधीच निश्चित झाले असेल तर कर्माने व्यक्तीगत आत्मा कसा प्रभावित होऊ शकतो? मनुष्य आपले भविष्य स्वतः घडवू शकतो काय?

तत्वज्ञानातील साहित्य या द्विधा परिस्थितीचे समाधानकारक आणि स्पष्टपणे उत्तर उत्तर देते. योगवशिष्ठ हे अद्वैत वेदांत्यांसाठी महत्वाचे असणारे पुस्तक या शंकेला उपायकारक असे उत्तर देते.

असे म्हटले जाते मानवी हे दोन प्रकारचे असतात-पूर्वार्धात किवा पूर्वजन्मात केलेले आणि दुसरे म्हणजे जे आता सद्यस्थितीत चालू आहेत ते. शास्त्र असा दावा करते की, पूर्वी केलेल्या कर्माचे निरसन वर्तमानकाळातील कर्माने होऊ शकते. खरे तर असे मानले जाते की आपले भूतकाळातील कर्म हेच आपले भविष्य ठरवतात, ज्याला आपण नियती असे म्हणतो आपला विकास हा संपूर्ण पूर्व जन्मातील कर्मावरच अवलंबून असतो. आपले पूर्वकर्म आणि आताचे कर्म यांना दोन मेंढ्यांसारखे असून जो शक्तीशाली असेल तोच दुसऱ्याला हरवतो. म्हणून मानवाला पूर्व कर्मांचे निरसन करण्यासाठी खूप परिश्रम करावे लागतात, जे मानवाला त्याच्या जीवनात मोठ्या प्रमाणात अडथळे निर्माण करतात.

ज्याप्रकारे विशिष्ट औषधी घेतल्याने आपला रोग बरा होतो,त्याचप्रमाणे आपल्या प्रामाणिक प्रयत्नांनी आपण आपल्या पूर्व संचित कर्माचा पूर्ण नाश करू शकतो. भाग्य,नियती म्हणून अशी कोणतीही गोष्ट नाही की जी आपल्या जीवनाला नियंत्रित करते. या सर्व संकल्पना त्या सर्व आळशी लोकांसाठी आहेत जे काही मिळवण्यासाठी प्रामाणिक प्रयत्न करीत नाहीत. योगवाशिष्ठ या पुस्तकात महर्षी वाशिष्ठ अशा लोकांची तुलना गाढवाशी करतात आणि उपदेश देतात की चांगले कर्म चांगले फळ तर वाईट फळ वाईट परिणाम निर्माण करते यात अद्रष्ट म्हणून असे काही नाही. ज्याचा अशा मानवी कर्तुत्वावर विश्वास नाही,जे शास्त्रानी संगितले आहे. परंतु नियतीवर चालते आणि फक्त तर्काद्वारे जाणले जाऊ शकते. जो व्यक्ति असा विचार करतो की आपले सर्व कर्म नियतीपुढे व्यर्थ आहेत त्याचा समृद्धी आणि पैसा हे साथ सोडतात. जर व्यक्ति अपयशी झाला तर त्याला समजले पाहिजे की पूर्व कर्माच्या संस्कार अजूनही प्रभावी आहेत व चिंतन करून, मेहनत करून त्यावर विजय मिळवला पाहिजे. अशा व्यक्तिला आपल्या प्रयत्नात नक्की यश मिळते. जसे भूतकाळातील चुकांना काही उपाययोजना करून सुधारले जाऊ शकते,त्याचप्रमाणे सततच्या मेहनतीने आपण पूर्व कर्मांचा समूळ नाश करू शकतो.

संस्कार,जे आपल्या भूतकाळातील प्रवृत्तीचे आणि परिणामांचे फलित आहेत असे म्हटले जाते की ते दोन प्रकारचे असतात- फायदेशीर आणि नुकसानदायक जे आपली प्रगति किवा अधोगती करतात. जर एखाद्या व्यक्तिला आपले उद्दीष्ट प्राप्त करण्यासाठी अडचणी येत असतील तर त्याने समजून घेतले पाहिजे की चुकीचे संस्कार प्रभावी आहेत व अधिक मेहनत करून नुकसानदायी संस्कारांचा नाश केला पाहिजे. आपल्या दृढ निश्चयासोबतच आपण योग्य मार्गाला चिकटून राहिले पाहिजे.

आपले संस्कार हे आपल्याला चांगल्या किंवा वाईट मार्गाकडे वळवू शकतात. जर चुकीच्या मार्गावरून आपले मन परावृत्त झाले तर आणि सतत योग्य मार्गाची कास धरली तर, त्यातून आपल्याला शक्ति मिळून आपली प्रगति रोखणाऱ्या सर्व शक्तींवर विजय मिळू शकतो. फक्त

आपले प्रयत्न हे दृढ व अखंडित असले पाहिजे. आपल्या सवयींमधुनच आपले संस्कार तयार होत असतात. म्हणून आपण चांगल्या सवयी आत्मसात केल्या पाहिजे ज्यामुळे आपण मार्ग भटकणार नाही.

नियतीपेक्षा कर्म हे कसे श्रेष्ठ आहे याचे वर्णन आपल्याला मोठ्या प्रमाणात तत्वज्ञानातील साहित्यात मिळते. सकारात्मक कर्मातूनच माणूस पूर्वकर्माच्या बंधंनातून मुक्त होऊ शकतो अकर्मातून किंवा नीष्क्रियतेतून नव्हे!

मानवी प्रयत्न हे नियतीलाही जिंकू शकतात

योग वसिष्ठातील मुमुक्षु प्रकरणातला दुसरा अध्याय पुरूष प्रयत्न विवरणम म्हणून ओळखला जातो ज्यात काही स्पष्ट उपाय आहेत. वयाच्या सोळाव्या वर्षी भगवान राम जगाच्या क्षणिक स्वभावावर दु: खी झाले आहेत आणि वैराग्याच्या तीव्र भावनेने ग्रस्त आहेत, जगाच्या संसारात अडकण्याचा त्यांचा कोणताही कल नाही. ही मनाची अवस्था जाणून ऋषी विश्वामित्र या सृष्टीच्या नाटकामागे असलेल्या शक्तींच्या वास्तविक स्वरूपाबद्दल भगवान राम यांना प्रगाौतम करण्यासाठी ऋषी वसिष्ठांची विनवणी करतात. ऋषी वसिष्ठांनी उपदेश केला, आणि त्यातूनच प्रचंड श्लोकाचा योगवासिष्ठ ग्रंथ तयार झाला.

पुरुष प्रयत्न विवरणात असे म्हटले आहे की या जगात असे काहीही नाही जे मानवी प्रयत्नांनी प्राप्त होऊ शकत नाही. प्रत्येकजण आपल्या इच्छेनुसार फलित प्राप्त करू शकतो, जर तो संबंधित शास्त्रांमध्ये नमूद केलेल्या मानक मार्गाचे पालन करतो. जर आपण प्रयोगशाळेत एखाद्या भौतिक नियमाची पडताळणी करण्याचा प्रयत्न करणारे भौतिकशास्त्रज्ञ असाल तर, भौतिकशास्त्राचे पुस्तक मार्गदर्शक ठरून आपण इच्छित परिणाम प्राप्त करू शकता.

केवळ त्याचा प्रयत्न यशस्वी होतो जो धर्मग्रंथांनी सांगितलेल्या मार्गाचा अवलंब करतो आणि अर्ध्या मार्गावर चालत नाही. असे म्हटले आहे की मानवी प्रयत्न दोन प्रकारचे असतात - एक म्हणजे पूर्वीच्या वेळी किंवा पूर्वीच्या जन्मामध्ये आणि दुसरा म्हणजे सध्याच्या क्षणी. ऋषी वसिष्ठ आश्वासन देतात की पूर्वी केलेले कर्म निश्चितपणे विद्यमान कृतीतून थांबवले जाऊ शकतात.

जो इच्छाशक्तीवर ठाम, उत्साहपूर्ण आणि नेहमी उत्साही असतो तो असाध्य मेरू देखील पार करू शकतो आणि अशा व्यक्तीचे कोणतेही पूर्व नियत काय करू शकते? खरं तर, हे निश्चित आहे की आपल्या मागील कृती केवळ आपल्याला दैव किंवा भाग्य समजतात त्यानुसार घडवतात आणि आपल्या मागील कर्माशिवाय दुसरे काही नाही जे आपल्या प्रगतीस अडथळा आणते किंवा उत्प्रेरक करते. आपले मागील कर्म आणि आपल्या सध्याच्या कर्मासाठी प्रतीकात्मक म्हणून उदाहरण दिले की दोन मेंढ्या एकमेकांशी लढत आहेत जेथे कमकुवत वर बलशाली विजय मिळतो. म्हणूनच मनुष्याने आपल्या भूतकाळातील कर्म संस्काराचा पराभव करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे ज्यामुळे प्रयत्नांमध्ये येणारे अडथळे दूर करता येतील.

ज्याप्रमाणे आपला जुना रोग योग्य औषधाच्या मात्रेने बरा होतो आहे, त्याच प्रकारे आपल्या अथक प्रयत्नांमुळे आपले साचलेले मागील कर्म पूर्णपणे शुद्ध केले जाऊ शकतात. दैव, भाग्य किंवा नियती असे काहीही नाही जे आपल्या जीवनावर नियंत्रण ठेवते. या अटी अशा निरुत्साही लोकासाठी सुरक्षित आश्रयस्थान आहेत जे कधीही कशासाठीही गंभीरपणे धडपडत नाहीत. ऋषी वशिष्ठ अशा व्यक्तीची तुलना गाढवांशी करतात आणि प्रामाणिकपणाने कठोरपणे सुचवितात की चांगल्या प्रयत्नांना चांगले परिणाम मिळतात आणि वाईट कृत्यांमुळे वाईट फळ मिळते - त्या दरम्यान अदृष्ट म्हणून असे काही नाही काहीही नाही.

जो व्यक्ती श्रमाचा त्याग करतो आणि नशिबावर अवलंबून असतो त्याला समृद्धी लाभत नाही व अशा विचारांचा ऋषींनी निषेध केला आहे. या जगात गरिबी अज्ञान यामुळे उत्पन्न होणारे दु:ख याचे कारण म्हणजे मानसिक उदासीनता हेच आहे. या जगात समृद्धी किंवा गरीबी याचे कारण म्हणजे आळशीपणा नसून तर दुसरे काय? ऋषी विचारतात, जर एखादी व्यक्ती आपल्या प्रयत्नांमध्ये अपयशी ठरली तर त्याला हे समजले पाहिजे की त्याचे मागील संस्कार हे अजूनही प्रबळ आहेत आणि जोपर्यंत तो त्यांच्यावर मात करीत नाही, तोपर्यंत त्यांनी आपले प्रयत्न सातत्य ठेवले पाहिजे अशी व्यक्ती आपल्या प्रयत्नांमध्ये यशस्वी होईल याची खात्री असते त्याप्रमाणे पूर्वी केलेल्या चुका दुरुस्त केल्या जातात त्या योग्य सुधारणांचे उपायांनी केला पाहिजे त्याप्रमाणे आपल्या मागील कर्माची सर्व संस्कार हे दृढ प्रयत्नांनी पूर्णपणे शुद्ध केले जाऊ शकतात.

जो जेवण करतो त्याचेच पोट भरते जो चालतो तोच ईच्छित ठिकाणावर पोहोचतो. यावरून असे सिद्ध होते की कोणतीही यश मिळवण्यासाठी प्रयत्न आवश्यक आहेत. असे म्हटले जाते की आपल्या मागील कृती आणि प्रवृत्ती चे परिणाम स्वरूप संस्कार हे देखील दोन प्रकारचे असतात. एक तर फायदेकारक आणि दुसरे म्हणजे अपायकारक. ते एकतर आपल्याला मदत करतात किंवा आपल्याला अडथळा आणतात. जर एखाद्याला आपले ध्येय साध्य करण्यासाठी अनेक अडथळयांचा सामना करावा लागत असेल तर हे लक्षात घ्यावे की चुकीचे संस्कार हे कार्य करीत आहेत, आणि अधिक गंभीर प्रयत्नांची आवश्यकता आहे त्यामुळे आपले दुर्दैवी संस्कारांवर विजय मिळवणे शक्य होईल. आपण योग्य मार्गावर प्रयत्नपूर्वक टिकण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे.

आपले संस्कार आपल्याला योग्य किंवा चुकीच्या दिशेने दोन्हीकडे वळवू शकतात. जर आपले मन चुकीच्या मार्गापासून दूर वळवले गेले असेल आणि जर त्यांना सातत्याने योग्य मार्गाने चालायला सराव केला असेल तर ती आपली प्रगती ढासळणाऱ्या सर्व शक्तींवर विजय मिळविण्याइतकी शक्ती मिळवते. त्यासाठी फक्त आपल्यासाठी प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. आपले सर्व संस्कार आपल्या सवयीमुळे निर्माण झाले आहेत. म्हणून एखाद्याने फक्त चांगल्या सवयी लावाव्यात म्हणजे त्याचा मार्गात कोणी कधीही अडथळा आणू शकत नाही.

भीष्म कुलपितांनी युधिष्ठर यांनाही या साध्या आणि गहन सत्याचे ज्ञान दिले, जेव्हा कृष्णाच्या सल्ल्यावर युधिष्ठर त्याच्याकडे राजधर्म समजून घेण्यासाठी आले. महाभारत युद्धात मानवी हानी

झाल्याने अत्यंत दु: खी झालेल्या युधिष्ठिर निष्क्रीयतेच्या मार्गाकडे झुकले होते - सर्व काही नियतीला सोडले आणि तपस्वी व्यक्तीचे जीवन जगले, असा विचार करून की अशा मार्गाने युद्धाच्या पापांपासून मुक्त होईल. तेव्हा भीष्म त्याला नियतीच्या तुलनेत कर्माच्या सामर्थ्याने प्रबोधन करतात. आणि सिंहासन स्वीकारण्यास प्रवृत्त करतात. आपण आपल्या मागील कर्मापासून केवळ मजबूत सकारात्मक कर्मासह स्वत: ला उलगडू शकता, अकर्म किंवा निष्क्रियतेने नव्हे!

खरं तर भगवद्गीतेतील अर्जुनाला मिळालेला तोच अनमोल सल्ला!

या गुंतागुंतीच्या जगाच्या मागे असलेल्या शक्ती खरोखरच सरळ आहेत. आपणच खोटे धारणा बाळगतो आणि अनावश्यकपणे स्वत: वर ओझे ठेवतो आणि दोषारोप खेळण्यात गुंततो - आपल्या जीवनाबद्दलची आपली जबाबदारी नाकारतो आणि आपल्या सध्याच्या परिस्थितीसाठी काहीतरी किंवा इतर कोणाला दोष देतो. ज्या दिवशी आपण आपले जीवन आपल्या स्वत: च्या हातात घेतो, त्याच वेळी संपूर्ण जीवन हे योग्य मार्गी लागते.

कर्ता कोण

सामान्यत: असे मानले जाते की जीवात्मा किंवा आत्मा हाच कर्म करतो. आपण कर्म करतो आणि त्याचे फळ आपण भोगतो. भगवद्गीतेच्या शिकवणीनुसार हे चुकीचे आहे. इतरांना असे वाटते की मानवी जीवनात घडणाऱ्या सर्व गोष्टींसाठी परमेश्वर जबाबदार आहे. पुन्हा हे तितकेच चुकीचे आहे. ब्रह्माण्ड पुराणात, अध्यात्म रामायण नावाने ओळखले जाते, असे साहित्य आहे जे मूळ रामायणच्या तत्वज्ञानाचे आणि आध्यात्मिकतेचे महत्त्व दर्शविते. येथे, भगवान राम परम परब्रह्म, सीता त्रिगुणात्मक प्रकृतीशी आणि हनुमान जीवात्मा म्हणून दर्शवले आहेत. प्रत्यक्षात कर्ता कोण आहे याचे रहस्य सांगितले आहे. सीता म्हणते की, 'लोक अज्ञानाने कृतीला (रामायणातील घटनाक्रमाला) रामाला मानतात, पण प्रत्यक्षात सर्व कृत्ये मी म्हणजे त्रिगुणात्मक प्रकृतीने केल्या आहेत. भागवद् गीतेमध्ये भगवान प्रकट करतात, "अस्वस्थ आत्मा, भौतिक प्रकृतीच्या तीन प्रभावाखाली राहून स्वत: ला अशा कर्माचा कर्ता मानतो जो स्वभावाने केलेल्या वास्तविकतेत आहे' (३. २७). 'प्रकृतीत वास्तव्य करणारा पुरुष (आत्मा) भौतिक प्रकृती, भौतिक प्रकृतीतून जन्मलेल्या धर्माचा आनंद घेतो आणि अनुभवतो. प्रकृतीतून उत्पन्न झालेल्या पदार्थाप्रती आसक्ती, प्रकृतीचे तीन गुण हे पुनर्जन्माचे कारण, स्त्रोत आणि साधन आहे' (भ.गीता १३.२१).

सांख्य तत्वज्ञानाने एका सुंदर रूपकात साक्षीचे उत्तम वर्णन केले आहे: " दोन पक्षी, जवळचे साथीदार, एकाच झाडाला बसतात. त्यातील एक पक्षी फळ खातो. दुसरा न खाता, नेहमीच साक्षी असतो. 'आर. एल. कश्यप यांनी केलेले भाषांतर' येथे आपण दोन पक्ष्यांचे रूपक पाहतो, एक अभिनय करतो, करत आहे आणि प्रकट खालेल्या प्रकृतिचे फळ म्हणून खातो - आणि दुसरा 'फक्त पाहतो' निरीक्षक पुरुष म्हणून जे खाण्याची गरज नाही. चौथ्या प्रकरणात सांख्य दर्शनाचा अभ्यास करत असतना त्रिगुणात्मक प्रकृतीबद्दल अधिक जाणून घेऊ.

सांख्याच्या शिकवणातील सर्व कर्माच्या सिद्धीवर परिणाम करणारे पाच घटक, जे कर्मांच्या प्रतिक्रियांना कसे थांबवायचे हे स्पष्ट करते

शरीर, कर्ता, विविध इंद्रिय, अनेक प्रकारचे प्रयत्न आणि अदृष्ट हे कृतीचे पाच घटक आहेत (भ.गीता १८.१४). शरीर, भाषण किंवा मनाने योग्य किंवा अयोग्य असो किंवा कोणतीही कृती केली जाते त्याकरिता हे पाच घटक घटक आहेत. ज्यांना हे समजत नाही ते आत्म्याला कर्ता मानतात. त्यांच्या अज्ञानामुळे ते गोष्टी जशा आहेत तशा पाहू शकत नाहीत (भ.गीता १८.१५-१६).

विधी आणि निषेध कर्म: वैदिक दर्शन असलेल्या भारतीय तत्वज्ञानाच्या सर्व सहा प्रणाल्यांसाठी वेदांचे शब्द सर्वोच्च आणि पवित्र आहे. वेद कर्माचा अनिवार्य रचना ठरवतात व इतर काही कृती करण्यास मनाई करतात. त्यांना विधी आणि निषेध असे म्हणतात. विधी कर्मे केली जातात. त्यांची कामगिरी केवळ गुणवत्ताच आणत नाही, तेन केल्याने अयोग्यता आणते. त्याचप्रमाणे निषेध कर्मास कोणत्याही प्रकारे टाळले पाहिजे. त्यांची कामगिरी, जाणूनबुजून किंवा नकळत बऱ्याच प्रकारची समस्या आणते परंतु ते टाळल्याने योग्यता येत नाही. वेद काय करावे व काय करू नये याबद्दल मार्गदर्शन करतात.

तीन प्रकारचे कर्म : कर्मांचे वर्गीकरण करण्याचा आणखी एक मार्ग म्हणजे नित्य, नैमित्तिक आणि काम्य कर्म. नित्य कर्मे रोज करावी लागतात. कर्माच्या कामगिरीसाठी रविवार किंवा सुट्टी नाही. खरं तर साप्ताहिक सुट्टी ही भारतीयांना परकीय संकल्पना आहे. भारतीयांसाठी दररोज कर्तव्याचा दिवस असतो. इतर काही कर्मे काही विशिष्ट खगोलशास्त्रीय घटनांवर अवलंबून असतात आणि इतर वेळी काही विशिष्ट प्रसंगी केली जातात. त्यांना नैमित्तिक कर्म म्हणतात. ते केल्यामुळे उत्कृष्ट गुणवत्ता किंवा पुण्य मिळते. इतर प्रकारच्या कर्मांना काम्य कर्म म्हणतात. जीवनात काही विशिष्ट वस्तू प्राप्त करण्यासाठी सादर केल्या जातात. ही धार्मिक कृत्ये आहेत जी देवतांकडून विशिष्ट वरदान मिळवण्यासाठी केली जातात.

४.५ बंध आणि मोक्ष

कर्माचे संस्कार हे कोणत्या प्रकारे कर्म करणाऱ्या जीवाला बंधनात आणतात. कोणत्याही कर्मामध्ये स्वतःला आत्म्याला चिकटून ठेवण्याचे सामर्थ्य नसते. कर्माशी जोडलेली संवेदना ही एक चिकट पदार्थ आहे जी आत्म्याने केलेल्या कृतीच्या वेळी तयार झालेल्या कर्माच्या प्रभावांना बांधते. भावनांच्या तीव्रतेवर आणि कर्त्याच्या सहभागावर अवलंबून कर्मे प्रभाव - स्मृती, वसन आणि संस्कार या रूपात साठवले जातात. जेव्हा एखादी व्यक्ती त्याच्याशी जोडलेल्या भावनांसह एखादी क्रिया करते - एकतर आकर्षणाच्या भावनेने किंवा तिरस्काराने - यामुळे गुलाम होते. आमच्या सर्व भावना एकतर आकर्षण किंवा विरोधाकरिता ठरलेल्या असतात. अशा सहा भावना आहेत ज्या क्षीण आहेत आणि केल्या गेलेल्या कर्मास दूषित करतात, परिणामी कर्माचे बीज नंतरच्या काळात केवळ

अयोग्य अनुभव देतात. हे कर्त्याचे सहा शत्रू आहेत, जे कर्म अशुद्ध करतात. ते आहेत: १. काम (वासना इच्छा) २. क्रोध, ३. लोभ, ४.मोह, ५. मद आणि ६. मत्सर (हेवा). म्हणूनच कर्माचे प्रभाव निर्माण करण्यापासून कर्मास प्रतिबंधित करण्यासाठी, कार्य केलेल्या कर्मावर नव्हे तर कृती करताना आपण जोडलेल्या मनोवृत्तीवर लक्ष केंद्रित केले पाहिजे.

अठराव्या अध्यायामध्ये (भ.गीता १८. ४) कृष्णाने कर्माच्या नियमाचे रहस्य उलगडताना म्हणतात की, 'काही विद्वान लोक असे घोषित करतात की सर्व प्रकारच्या कृत्यांना वाईटासारखे सोडले पाहिजे, तर काहीजण असे सांगतात की त्याग, दान व तपश्चर्ये कधीही सोडली जाऊ नयेत. आणि गीता ठळकपणे असे मत मांडते की 'यज्ञ, दान आणि तपश्चर्येवर आधारित कृती कधीही सोडली जाऊ नयेत; ते नक्कीच केले पाहिजेत. खरंच, त्याग, दान, तपश्चर्येची कृत्ये जे शहाणे आहेत त्यांना शुद्ध करतात. भगवान श्रीकृष्ण ठामपणे उपदेश करतात 'हे कर्म आसक्ती व फळाची अपेक्षा न करता केले पाहिजेत. हे अर्जुन! हा माझा निश्चित आणि सर्वोच्च आदेश आहे.' (म. गांधी १८.६) निर्धारित कर्तव्याचा कधीही त्याग करू नये. अशा भ्रमित संन्यासास अज्ञानाचे लक्षण असल्याचे म्हटले जाते. (भ.गीता १८.७) ते तापदायक किंवा शारीरिक अस्वस्थता आणतात म्हणून विहित कर्म त्यागणे म्हणजे आसक्तीच्या प्रभावात संन्यास घेणे होय. असा संन्यास कधीही फायदेशीर किंवा उन्नत नसतो. कर्तव्याच्या उत्तरात जेव्हा कृती केल्या जातात तेव्हा अर्जुन आणि एखाद्याला कोणत्याही प्रतिफळाची आसक्ती सोडून दिली जाते. तर ते चांगुलपणाच्या स्वरूपाचा त्याग मानले जाते. (भ.गीता १८.९) वैयक्तिक फळाची अपेक्षा असलेल्या लोकांना मृत्यू नंतरही, आनंददायी, अप्रिय आणि मिश्रित तीन प्रकारची फळ मिळतात. परंतु, जे त्यांच्या कर्माच्या फळांचा त्याग करतात त्यांच्यासाठी येथे किंवा पुढील जीवनात असे कोणतेही परिणाम नसतात (भ.गीता १८.१२).

भगवान श्रीकृष्णाने भगवद्गीतेत अर्जुनाला कर्म करण्याचे कौशल्य शिकण्यास सांगितले. शेवटच्या अध्यायात भगवान अर्जुनाकडे लक्ष वेधतात की एखादी व्यक्ती संपूर्ण माणुसकी मारली तरीसुद्धा त्याचे पाप कधीच होत नाही. 'जो कर्ता होण्याच्या अहंकारापासून मुक्त आहेत आणि ज्यांची बुद्धी अहंकारापासून आहे, जरी ते सजीव प्राण्यांना मारुन टाकतील, त्यांना मारू शकत नाहीत किंवा कर्माने बांधले जात नाही' (भ.गीता १८. १७).

कृष्ण भगवान सांगतात की, प्रत्येकजण सतत कर्म करीत असतो - एकतर शारीरिक किंवा मानसिक. 'कोणीही काही कर्म करण्यापासून परावृत्त होऊ शकत नाही, (भ.गीता ३.५) भगवद्गीता ही ज्ञानाची अशी खाण आहे जी संसारचक्रात न अडकता कर्म कसे करावे याचे ज्ञान देते. म्हणून, कुंती पुत्र, आसक्ती सोडून परमेश्वराच्या इच्छेकारिता आपले कर्म कर (भ.गीता ३:९). म्हणूनच आपल्याला जे काम करायचे आहे, ते नेहमी आसक्तीशिवाय करावे. जो माणूस आसक्तीशिवाय आपले कार्य करतो त्याला परमसत्य मिळते (भ.गीता ३:१९). वासनेने प्रेरित कर्माला सोडून देणे फक्त ज्ञानी लोकांना समजते. सर्व कर्माच्या फळांचा त्याग करणे ज्यांना जमले, त्यांना संन्यासी म्हटले आहे (भ.गीता १८.२).

स्वतःचा धर्म पार पाडत असताना मृत्यू आला तरी ठीक आहे. दुसऱ्याच्या धर्मात संकट येते. (भ.गीता ३.३५) कुंती पुत्र, तू जे काही करतोस, जे खातोस, जे तू यज्ञात अर्पण करतोस त्या गोष्टी तू मला अर्पण कर. "(९: २७) अशा प्रकारे आपण कर्माच्या बंधनातून मुक्त व्हाल जे चांगले किंवा वाईट परिणाम देतात. आपल्या मनाने संन्यास घेण्याच्या योगावर दृढनिश्चय केल्याने आपण मुक्त व्हाल आणि माझ्याकडे याल (भ.गीता ९:२८). कर्म मला अपवित्र करीत नाही; किंवा मी त्याच्या फळांची वाट पाहत नाही. जो मला अशा प्रकारे ओळखतो तो त्याच्या कृत्यास बंधनकारक नाही (भ. गीता ४:१४). स्वत: वर लक्ष ठेवून मला शरण ये, स्वत: ला आसक्ती आणि स्वार्थीपणापासून मुक्त करा. (भ.गीता ३:३०).

पापविमोचन

दुष्कर्म कबूल केल्याने, पश्चात्ताप करून (तपश्चर्या करून), वेद (अध्यायन) पाठ करून, आणि अंतरावर, भेटवस्तू/दान देऊन (मनुस्मृती) दुष्कर्मापासून मुक्त होता येते. (भ.गीता ११:२२).

ध्यानाची शक्ती

पतंजली योगशास्त्र हे स्पष्ट करते की ध्यानाच्या सामर्थ्याने एखादी व्यक्ती कर्माच्या बीजाचा नाश करू शकते आणि अंकुर फुटण्यापासून रोखू शकते. योग साधने संस्कारास संपुष्टात आणण्यासाठी एक पद्धत उपलब्ध करतात. आपल्या अवचेतन प्रवृत्ती कारण आणि परिणाम यावर अवलंबून असतात. मनात त्यांचा आधार असतो आणि ते इंद्रिय-वस्तूंद्वारे उत्तेजित होतात. जर या सर्व गोष्टी दूर केल्या तर प्रवृत्ती नष्ट होतात (पा.यो.सु.४: ११ . योग साधने पुढे स्पष्ट करतात की जेव्हा मन समाधि प्राप्त करते, तेव्हा सर्व प्रवृत्ती पूर्ण विकसित होतात. 'विविध प्रकारच्या मनांपैकी केवळ समाधीद्वारे शुद्ध केलेलेच कर्माच्या सर्व अव्यक्त संस्कारापासून आणि सर्व वासनांपासून मुक्त होते' (पा.यो.सु.४.६).

४.६ सारांश

या प्रकरणात आपण पाहिले आहे की भारतीय तत्त्वज्ञान आपल्याला मानवी व्यक्तिमत्त्व समजून घेण्यास मदत करणारा विचारांचा पट कसा प्रदान करतो, अर्थपूर्ण आणि संपूर्ण जीवन प्राप्त त्याने त्याच्या जीवनात काय लक्ष्य ठेवले पाहिजे आणि कर्माचा नियम सर्वात मूलभूत विचार म्हणून कसा प्रचार केला जातो व त्यातून बंध आणि मोक्ष समजून घेता येतात. या कल्पना वेदांमध्ये मांडल्या आहेत आणि पुराण, स्मृतीशास्त्र आणि धर्मशास्त्रांत यात विस्तृतपणे मांडल्या आहेत. या देशाच्या सांस्कृतिक घडामोडींनी हे सुनिश्चित केले की या कल्पना केवळ शिकलेल्या लोकांपुरत्या मर्यादित नाहीत तर सर्वसामान्यांपर्यंत देखील पोहोचल्या पाहिजेत. अशा प्रकारे योग प्रणाली ही दृढ तत्वज्ञानाच्या पायावर आधारित आहे.

४.७ पारिभाषिक शब्द

- पश्चात्ताप - आपल्या चुकांसाठी दिलगिरी
- अवचेतन - जाणीव नसलेला मनाचा भाग
- इंद्रिय-वस्तू - इंद्रियांना जाणवणाऱ्या गोष्टी
- संस्कार - मनावर उमटलेले ठसे किंवा प्रवृत्ती
- संवेदना - भावना किंवा मानसिक प्रतिक्रिया

४.८ सरावासाठी स्वाध्याय

१. भारतीय तत्वज्ञानातील कर्माच्या नियमाचे महत्त्व सविस्तर स्पष्ट करा.
२. बंध म्हणजे काय? आत्म्याला मोक्ष कसा मिळतो?
३. विधी आणि निषेध म्हणजे काय सविस्तर स्पष्ट करा.
४. पंचकोश व शरीरत्रय या संकल्पना स्पष्ट करा.
५. पुरुषार्थ म्हणजे काय? सविस्तर स्पष्ट करा.
६. मानवी प्रयत्न हे दैवालाही जिंकू शकतात काय यावर आपले मत मांडा.

४.९ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

- Vyasa, V. Bhagavad Gita, Sharma, P. S. (२००३). The Absolute Law of Karma. Haridwar (India): Shantikunj.
- Shivananda, S. (१९७९). *What Becomes of the Soul After Death*. Divine Life Society.
- Shivananda, S. (१९८५). *Practice of Karma Yoga*. Divine Life Society.